

**Інститут економіки та прогнозування
Національної академії наук України**

Т.О. ЗІНЧУК

**ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ
АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ**

Житомир
ДВНЗ “Державний агроекологічний університет”
2008

УДК [339.92:061ЄС]:338.43

ББК65.32

З – 63

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України” від 25 квітня 2008 р. № 37

Рецензенти:

Л.В. Молдаван – д-р екон. наук

(ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України”)

О.М. Бородіна – д-р екон. наук

(ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України”)

І.В. Прокопа – д-р екон. наук

(ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України”)

О.В. Шубравська – д-р екон. наук

(ДУ „Інститут економіки та прогнозування НАН України”)

О.М. Могильний – д-р екон. наук

(Управління координації здійснення аграрної політики
Секретаріату Кабінету Міністрів України)

Відповідальний редактор: **О.М.Бородіна**, д-р екон. наук

Зінчук Т.О.

З 63– Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки: Монографія. – Житомир: ДВНЗ “Державний агроекологічний університет”, 2008. – 384 с.

ISBN 978-966-8706-29-5

У монографії досліджуються науково-методологічні та практичні засади європейської інтеграції в аграрному секторі економіки на основі існуючих теорій та підходів, що склалися у світовій економічній науці. Узагальнено досвід країн ЄС, які активно застосовують переваги регіональної інтеграції при формуванні основних принципів аграрної політики, яка є спільною для всіх країн-членів об'єднання. Особливого значення набуває європейська модель сільського розвитку, що формується за новим підходом та розглядається як окрема політика ЄС. Проведено аналітичну оцінку наслідків інтеграції для країн ЦСЄ у європейській структурі у контексті здійснення ринкових аграрних трансформацій.

Намічено шляхи адаптації вітчизняного аграрного сектора економіки до вимог європейського ринку. Визначено соціально-економічні та екологічні пріоритети розвитку аграрного сектора відповідно до орієнтирів європейської інтеграції, внутрішніх та зовнішніх умов її еволюційного розвитку.

Монографія буде корисною для фахівців-економістів, науковців, викладачів, аспірантів та студентів, а також для тих, хто цікавиться економічним підґрунтям процесів європейської інтеграції в аграрному секторі економіки.

ББК

© Зінчук Т.О., 2008

© Інститут економіки та прогнозування
НАН України, 2008

© Видавництво ДВНЗ “Державний
агроекологічний університет”, 2008

ISBN 978-966-8706-29-5

Зміст

Список скорочень.....	6
Передмова.....	8
Розділ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	12
1.1. Основні теоретичні концепції регіональної економічної інтеграції.....	12
1.2. Формування регіональної інтеграції та її особливості в Західній Європі	17
1.3. Методологічні засади європейської економічної інтеграції в аграрному секторі економіки.....	49
1.4. Переваги одновекторної західноєвропейської моделі інтеграції для аграрного сектора України.....	70
Розділ 2	
ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ САП ЄС.....	101
2.1. Сутність та історичні етапи становлення САП.....	101
2.2. Позитиви і негативи сучасної САП.....	120
2.3. Аграрні реформи у країнах ЦСЄ.....	134
2.4. Перспективи САП ЄС.....	158
Розділ 3	
ЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	179
3.1. Сільський розвиток як складова регіональної та аграрної політики ЄС.....	179
3.2. Європейський підхід до типології сільських територій.....	195
3.3. Нова парадигма сільського розвитку.....	205
3.4. Вплив політики сільського розвитку на диверсифікацію сільської економіки.....	219
Розділ 4	
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	239
4.1. Реформування та адаптація аграрної політики до САП ЄС...	239
4.2. Суспільні блага як фактор зростання добробуту сільського населення.....	260
4.3. Забезпечення стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції.....	283
4.4. Екологізація аграрного виробництва.....	302
4.5. Основні вектори аграрного протекціонізму.....	314
ПІСЛЯМОВА.....	342
ЛІТЕРАТУРА.....	346
ДОДАТКИ.....	379

Список скорочень

АССАН	–Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТЕС	–Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво
АТР	–Азіатсько-Тихоокеанський регіон
ВВП	–валовий внутрішній продукт
ВДВ	–валова додана вартість
ГЛР	–групи локального розвитку (LAG)
ЄАВТ	–Європейська асоціація вільної торгівлі
ЄБРР	–Європейський банк реконструкції та розвитку
Євроатом	–Європейське співтовариство з атомної енергії
ЄЕП	–Єдиний економічний простір
ЄЕС	–Європейське економічне співтовариство
ЄОВС	–Європейське об'єднання вугілля та сталі
ЄС	–Європейський Союз
ЄСРГФ	–Європейський сільськогосподарський регулятивний та гарантійний фонд (EAGGF)
ЄСФ	–Європейський соціальний фонд (ESF)
ЄСФСР	–Європейський сільськогосподарський фонд сільського розвитку (EAFRD)
ЄФРР	–Європейський фонд регіонального розвитку (ERDF)
ІАМО	–Інститут аграрного розвитку у Центральній та Східній Європі (ІАМО)
ІСА	–інтегрована система адміністративного контролю
КАРИКОМ	–Співтовариство країн Карибського басейну
МВФ	–Міжнародний валютний фонд
МЕРКОСУР	–Спільний ринок країн Південного конусу (MERCOSUR)
МОП	–Міжнародна організація праці
НАФТА	–Північноамериканська зона вільної торгівлі (NAFTA)
ОЕСР	–Організація економічного співробітництва і розвитку
ОСГ	–особисте селянське господарство
ПІІ	–прямі іноземні інвестиції
ПКС	–паритет купівельної спроможності
РЕВ	–Рада економічної взаємодопомоги
САП	–Спільна аграрна політика (CAP)
САФТА	–Угода про вільну торгівлю між Австралією та Сінгапуром (SAFTA)

СНД	–Співдружність незалежних держав
СОТ	–Світова організація торгівлі
СФ	–структурні фонди (SF)
ТНК	–транснаціональні корпорації
УПС	–Угода про партнерство та Співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною
ФАО	–Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO)
ФГ	–фермерське господарство
ФІУР	–фінансовий інструмент управління рибальством (FIFG)
ФПГ	–фінансово-промислові групи
ФТАА	–Всеамериканська зона вільної торгівлі (ФТАА)
ЦСЄ	–Центральна та Східна Європа
CEN	–Європейський комітет зі стандартизації
CENELEC	–Європейський комітет зі стандартизації в електротехнічній сфері
COPA-COGECA	–Генеральний комітет сільськогосподарської кооперації
ECOVAST	–Європейська рада з проблем сіл та малих міст
НАССР	–аналіз ризиків (небезпечних чинників) та контроль критичних точок
IFOAM	–Міжнародна федерація органічного сільського господарства
ІР	–змішані регіони
ІСО	–Міжнародної організації зі стандартизації
ІСПА	–інструмент довступної структурної політики
LFA	–менш сприятливі території
Leader	–зв'язки між діями з розвитку сільської економіки
NUTS	–статистична номенклатура територіальних одиниць (ЄС)
PR	–переважно сільські території
PU	–переважно урбанізовані території
PHARE	–Польща-Угорщина: сприяння у реконструкції економіки
SAPARD	–спеціальна вступна програма для сільського господарства і сільського розвитку
UN-ECE	–Економічна комісія ООН для Європи

ПЕРЕДМОВА

Європейська інтеграція стає сучасною ознакою і важливим фактором очікуваних прогресивних змін в аграрному секторі економіки України. Перспективи розвитку вітчизняного сільського господарства формуються під впливом істотних змін в орієнтирах сучасної аграрної політики ЄС, активізації соціальних пріоритетів та посилення багатофункціональної ролі сільського господарства. Для успішного вирішення завдань євроінтеграційної стратегії аграрний сектор має багато передумов – достатній природно-ресурсний та експортний потенціал, вагомий людський капітал, поступово зростаючу привабливість інвестиційного клімату, тощо. З огляду на це. вивчення досвіду та реалізація планів європейської інтеграції сприятимуть завершенню структурних реформ у галузі, збільшенню обсягів виробництва агропродовольчої продукції та підвищенню її конкурентоспроможності на світовому ринку. В цьому контексті надзвичайно актуальним є реальне розуміння можливостей і викликів, які несуть у собі процеси європейської інтеграції для сільського господарства.

Складність аграрних трансформацій в Україні посилюється тим, що адаптація вітчизняного аграрного сектора до євроінтеграційної моделі відбувається в умовах глобалізації світової економіки, відкриття внутрішніх ринків агропродовольчої продукції у зв'язку із вступом нашої держави до СОТ і переходом на ринкові відносини між торговими партнерами. З одного боку, це надає аграрному сектору національної економіки відповідну сталість розвитку, створює для нього додаткові порівняльні переваги, послаблені тривалими трансформаційними кризами та ринковими перетвореннями аграрної економіки. З іншого боку, ігнорування основних стратегічних орієнтирів і завдань, які були характерними для еволюційного періоду розвитку аграрної європейської інтеграції, призвело до технологічного відставання галузі, руйнівних процесів у соціальній сфері села,

нецивілізованих методів державної підтримки аграрного сектора національної економіки та інших негативних наслідків його функціонування.

Процес інтеграції України в ЄС у розрізі готовності аграрного сектора економіки свідчить, що тут трансформаційних перетворень, аналогічних змінам у країнах ЦСЄ, не відбувається. Особливо це стосується таких важливих стратегічних євроінтеграційних орієнтирів як земельні відносини і формування ринку землі, забезпечення реалізації гнучкого принципу поєднання ринкових законів з державним регулюванням аграрного сектора, створення ефективних форм господарювання (зокрема – фермерства), забезпечення суспільних благ і підвищення добробуту сільського населення. Аналіз існуючих проблем говорить про багатогранність розвитку аграрного сектора у системі європейських координат. Водночас, при всій актуальності поставлених завдань, досягнення гарантованих успіхів можливе лише за умов урахування та збереження власної ідентифікації галузі, селективного підходу до використання досвіду європейської інтеграції при здійсненні структурних реформ у сільському господарстві. Адже копіювання шляхів досягнення подібних (і навіть позитивних) результатів не завжди сприяє їх закріпленню та набуває прогресуючого значення у майбутньому. При цьому цілком ймовірно є втрата національних цінностей і специфіки вітчизняної сільськогосподарської галузі.

Проблеми, пов'язані з реалізацією євроінтеграційних перспектив і формуванням послідовної та цілеспрямованої політики аграрних реформ, дістали відображення у працях як вітчизняних (В. Андрійчука, О. Бородіної, В. Власова, Ю. Губені, С. Дем'яненка, В. Зіновчука, С. Кваши, І. Кириленка, Ю. Лопатинського, О. Могильного, Б. Пасхавера, І. Прокопи, П. Саблука, Т. Осташко, О. Шубравської, Г. Черевка, В. Юрчишина), так і зарубіжних (Т. Джонсона, Ш. фон Крамона-Таубадея, Ц. Лермана, В. Меєрса, Л. Штрівє) вчених. Отримані ними результати наукових досліджень підтверджують єдність у поглядах відносно невідкладності заходів щодо змін у системі державної підтримки аграрного сектора економіки, в

інституціональних трансформаційних процесах, у розвитку сільських територій з метою забезпечення ефективного процесу європейської інтеграції у даному напрямі. Водночас більш глибокого розгляду потребують концептуальні засади європейської аграрної моделі, вимагають висвітлення питання формування механізму політики сільського розвитку країн ЄС, невіршеними залишаються проблеми пріоритетів національної аграрної політики на імплементаційному періоді членства України у СОТ, які повинні сприяти активізації євроінтеграційних процесів. Завдання та особливості європейської інтеграції в аграрному секторі економіки дістають відображення у модернізованій САП ЄС. Головними нововведеннями останніх реформ щодо вдосконалення моделі САП стали пропагування та використання потенціалу сільського господарства з позицій його багатофункціональності. У комплексі заходів САП ЄС належне місце відводиться політиці сільського розвитку як фундаментальному принципу аграрної політики у найближчій та майбутній перспективах, а також основному фактору підвищення добробуту сільського населення.

Наукове пізнання процесу європейської інтеграції в аграрному секторі вимагає певної методології та цілісного аналізу, що об'єктивно зумовлено специфікою сільського господарства та особливою аграрною політикою, яка хоч і пов'язана із загальноекономічною, але має свої заходи та інструменти. В основу методологічних досліджень європейської інтеграції в аграрному секторі економіки покладено ті головні принципи, якими керуються країни-інтегратори з огляду на існуючі соціально-економічні та екологічні умови розвитку галузі. У контексті практичних міркувань їх дотримання дозволяє визначити перспективи інтеграції аграрного сектора у європейські структури, мінімізувати можливі ризики та одержати від цього процесу максимальний ефект.

Метою пропонованої роботи є дослідження теоретичних і методологічних наукових основ євроінтеграційних процесів в аграрному секторі економіки, а також обґрунтування пріоритетних напрямів його

ефективного розвитку з урахуванням позитивного досвіду країн-членів ЄС і результатів аграрних трансформацій в економіці України. В основу проведеного аналізу покладено концепції та гіпотези з теорії міжнародної економічної інтеграції, представлені у працях вітчизняних і зарубіжних, позиції ринкової, ринково-інституціональної (неоліберальної), структурної, неокейнсіанської та інших шкіл інтеграції, які визначають поняття, цілі і механізми європейської інтеграції, що, у свою чергу, зумовлює існування та розвиток інтеграційних процесів у базових галузях економіки, зокрема – в її аграрному секторі.

Серед завдань дослідження слід відзначити виявлення передумов та особливостей західноєвропейської інтеграції в умовах глобалізації з урахуванням аграрної складової цього процесу; критичну оцінку підходів до вибору інтеграційної моделі вітчизняного аграрного сектора; з'ясування на основі СВОТ-аналізу можливостей адаптації національної аграрної політики до САП ЄС. Найважливішими питаннями забезпечення комплексної трансформації аграрного сектора економіки, які підлягають вирішенню, є вибір оптимальної моделі господарювання й визначення головних рушійних сил у даному напрямі, відпрацювання механізму пристосування існуючих організаційно-правових форм до вимог країн з розвинутою економікою.

Поглиблений аналіз поставлених теоретичних і прикладних завдань, а також безпосереднє вивчення досвіду та організаційно-економічних засад розвитку аграрного сектора економіки окремих країн-членів ЄС (Німеччини, Польщі, Франції) дозволили виявити основні проблеми, що перешкоджають ефективному функціонуванню вітчизняного сільського господарства та окреслити першочергові шляхи його адаптації до вимог ЄС.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

1.1. Основні теоретичні концепції регіональної економічної інтеграції

Характерною рисою другої половини ХХ ст. є поглиблення регіональної інтеграції. Започатковано її було країнами Західної Європи ще наприкінці 1940-х років. З часом західноєвропейська інтеграція стала вважатися найбільш “класичним” варіантом регіональної інтеграції, заснованої на теоретично-методологічних засадах класичної міжнародної економічної інтеграції.

У загальному вигляді поняття “інтеграція” (лат. *integratio* – відновлення, поповнення від *integer* – цілий) тлумачиться як стан поєднання окремих диференційованих частин у єдине ціле [21, с. 307]. Водночас простий лінгвістичний розгляд цього слова не розкриває повноти його значення та властивостей у контексті сучасного світового економічного розвитку, який слугує поштовхом до аналізу науково-пізнавальної цінності інтеграції у теоретичних вченнях і положеннях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених.

Існуючі теорії інтеграції різноманітні, але їх об’єднує спільне положення про формування концепції переваг великого господарського комплексу [242, с. 36]. Водночас між дослідниками теорії інтеграції не існує єдиного погляду на її сутність, зміст і наслідки. Витоки практичної інтеграції були суто європейськими, тоді як методи теоретичного тлумачення вважалися переважно американськими [267, с. 317].

Усю сукупність різноманітних теорій, що виникли, існують у сучасному світі та мають за мету визначити, вдосконалити сутність категорії економічної інтеграції, доцільно дослідити з точки зору двох підходів (або так званого “бінарного підходу”). За першим з них формулювання інтеграції

складалося з позицій пізнавальної цінності ідейних теоретичних джерел. Інакше кажучи, на основі готової теоретичної моделі формувався абстрактний характер економічної інтеграції. Відповідно до другого підходу, при визначенні інтеграції використовується та узагальнюється фактичний досвід, а також проводиться його екстраполяція.

У рамках першого підходу варто виокремити та проаналізувати такі напрями, як функціоналізм, федералізм і теорію комунікації, а також окремі економічні теорії (лібералізму, неолібералізму, дирижизму та ін.), кожна з цих течій позначилися на формуванні сучасної теорії регіональної (європейської) інтеграції та слугувала для неї певним теоретичним базисом. Однією з найбільш значущих класичних теорій вважається функціоналізм, який більшою мірою приписується таким теоретикам, як Д. Мітрані, Б. Ернст і З. Хаас [320, 313]. Перший з них присвятив свої дослідження загальній теорії функціоналізму в політиці, а другий встановив чіткий взаємозв'язок між функціоналізмом і дослідженням питань європейської інтеграції. Функціоналістські ідеї вчених певною мірою були побудовані на вивченні досвіду МОП і Ліги націй. У працях британського соціолога Д. Мітрані сформульовано п'ять основних тез теорії функціоналізму [320], розгляд яких, на наш погляд, є доцільним з позицій сучасного тлумачення європейської інтеграції.

Суть першої тези полягає у необхідності створення міжнародних організацій (інститутів) при виникненні окремих держав об'єктивних потреб у міжнародному співробітництві. За Д. Мітрані це явище дістало назву "природний відбір інтересів", що виходило з постулату власних інтересів кожної держави-нації, відмінних від інтересів суспільства. Друга теза ґрунтується на положенні про розмежування двох рівнів міжнародних відносин: політичного (питання міжурядової взаємодії) та технічного (економічно-соціальні питання). На думку функціоналістів, питання технічного характеру повинні виключатися із сфери контролю урядів у випадку відсутності суперечностей та конфліктів. У свою чергу, потреба у

співпраці виступає вихідною точкою для створення міжнародних економічних організацій. Третя теза містить ідею про експансіонізм функціональних завдань. Доводиться, що функції міжнародної економічної організації мають мимовільну тенденцію до розширення – як кількісного (за рахунок нових галузей), так і якісного (шляхом підвищення рівня інтенсивності співробітництва). При цьому засновники функціоналізму стверджують, що відбувається безумовно прогресивний та незворотний процес експансії функціональних завдань.

Зміст четвертої тези свідчить про створення нових рівнів взаємовідносин між спеціалізованими групами осіб на основі виникнення особистих контактів і зв'язків у процесі вирішення економічних і соціальних питань. Так, Д. Мітрані використовує при цьому термін “лояльність”, еквівалентом якого в сучасному розумінні доцільно вважати “ідентифікацію”. З розширенням сфери функціонального співробітництва та безпосередніх контактів між особами в результаті розвитку лояльності виникає нове світове співтовариство. Тим самим суверенність, яка є атрибутом внутрідержавного суспільства і, на погляд функціоналістів, являє собою ірраціональний бар'єр для задоволення потреб людства, втрачає свій сенс.

У п'ятій, останній, тезі Д. Мітрані вивчає можливість забезпечення миру за рахунок поступової ліквідації суверенітету (тобто космополітизму). Функціоналісти вбачали у розвитку міжнародних відносин шлях до поступового обмеження та усунення суверенітету держав. На думку функціоналістів, з часом заснована на суверенітеті система міжнародних відносин має поступитися всесвітній федеративній державі або анархічному бездержавному суспільству.

Функціоналісти доводили, що міжнародні (інтер- і транснаціональні) організації здатні краще від національних держав задовольняти окремі людські потреби. В цілому функціоналістський підхід позитивно вплинув на практику створення міжнародних економічних організацій, почав

застосовуватися переважно для пояснення інтеграційних процесів та інтеграційних об'єднань держав, а також істотно позначився на процесі європейської інтеграції. Його ідеї й дотепер залишаються досить популярними при поясненні феномена економічної інтеграції та створенні міжнародних економічних організацій, а практичні висновки цього напрямку, незважаючи на окремі спірні вихідні положення, покладено в основу концепції спеціалізованих установ ООН.

Водночас за своєю суттю функціоналізм пов'язаний з ідеалістичними прагненнями досягти миру та добробуту шляхом інтеграції. Інтеграція розглядалася функціоналістами як поступовий, в основному, технократичний процес, який мав віддалене відношення до “високої політики”. Інакше кажучи, ігнорувалися рушійні сили ринкового механізму, постійно зростаюча конкуренція та інші фактори, що формували попит. До зони критики теорії функціоналізму потрапив утопізм чіткого розмежування технічної та політичної сфер.

Поряд з функціоналізмом, виникла та постійно з ним конкурувала ще більш ідеалістична теорія інтеграції – федералізм. Історично федерація розцінювалася як форма державного управління, при якій державні утворення, що входили до її складу, могли мати власні конституції, законодавчі, виконавчі та судові органи й були зв'язані в єдине ціле. У працях І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, Г. Таллока, Г. Еллінека вивчалися різні аспекти теорії федерації [203, с. 23-74; 233, с. 121; 231, с. 12]. З радянських і російських вчених, які продовжили вдосконалення теорії та видів федералізму, слід виділити І. Левіна (теорія подвійного суверенітету), А. Яценко (теорія, за якою суверенітет федерації не належить ні окремим державам-членам, ні всьому союзу, а належить сукупній волі союзу та членів федерації), Д. Тепса (розгляд федерації не тільки в теоретичному аспекті, але й на матеріалах становлення російської державності), А. Кисельова (витоки та методи теорій федералізму), Г. Стрельникова (принципи федералізму і перспективи його розвитку), І. Конюхова (світовий досвід вирішення

проблем становлення та вдосконалення конституційно-правових основ федеральних відносин), В. Черепанова (дослідження теорії російського федералізму на основі світового та європейського досвіду) та ін. [287, 232, 111, 229, 256].

Зусилля федералістів спрямовувалися на пошук “магічної формули”, яка б дозволяла суб’єктам федерації за допомогою центральних інститутів ефективно вирішувати загальні проблеми, максимізувати децентралізацію і одночасно досягати власні економічні цілі. Прихильники федералізму увійшли в історію своїми теоріями щодо визначення трьох основних переваг наднаціональної федеративної держави. Вони відмічають, по-перше, “економію масштабу” (або можливість розв’язання більш великих завдань з нижчими витратами, ніж за умов децентралізації); по-друге, неможливість захоплення влади у конституційно оформленій федерації якоюсь однією групою; по-третє, що, у контексті міжнародних відносин сума (федерація) є більшою за сукупність національних держав, які її складають [267, с. 320].

Аналіз світової історії у контексті федералізму є свідченням існування двох найважливіших причин об’єднання держав: зовнішньополітичної (насамперед, забезпечення спільної оборони) та економічної. Остання полягає в посиленні власної економічної функції держави, у спрощенні та уніфікації правових, митних, податкових систем – аж до повного об’єднання з іншими державами з метою забезпечення максимально високого рівня добробуту громадян. Інакше кажучи, створення федерації зумовлюється необхідністю утворення єдиного економічного простору, де буде подолано замкнений характер окремих суб’єктів, які з цієї причини не можуть включитися у розширене відтворення у масштабі всієї країни.

Хоча функціоналістична інтеграція певною мірою має аполітичний характер, згідно з федералізмом вона з самого початку є політичним заходом. Головним стимулом, який покладено в основу цієї нормативно-пояснювальної моделі інтеграції, виступала національна безпека. На думку федералістів, вирішальним мотивом до процесу європейської інтеграції є

багатовікові суперечності між країнами, зокрема – Німеччиною та Францією. Отже, їх висновок полягав у тому, що злиття національних економік повинне покласти кінець конфронтації.

Слід зазначити, що у відношенні до європейської інтеграції функціоналізм і федералізм за багатьма позиціями є полярно протилежними теоріями. Якщо функціоналізм базувався на так званій “моделі співробітництва”, то федералізм передбачав жорстку наднаціональну модель. З метою запобігання критиці щодо перебільшення ролі співробітництва в інтеграції та її наднаціонального аспекту на початку 60-х років було розгорнуто процес зближення цих моделей. Таким чином, теорія федералізму в європейській інтеграції набирає більш гнучкого характеру, вимагаючи не різкого переходу від суверенності держав до “конституційних зборів”, а підкреслюючи значення поступового переходу до прийняття рішень на наднаціональному рівні [189, с. 3].

Результатом еволюційного розвитку та вдосконалення цих теорій став новий напрям теорії європейської інтеграції – неофункціоналізм. Авторство основних положень цього переусвідомленого та переглянутого варіанта функціоналізму належить послідовникам вчення Д. Мітрані – Е. Хаасу та Л. Ліндбергу, які підкреслювали ймовірнісний характер функціональної інтеграції, а також залежність її успіху від політичних факторів, внутрішньої структури держави та спільності ідеології [313, 316]. Заслугою неофункціоналістів стали, по-перше, з’ясування таких необхідних передумов інтеграції, як наявність спільних економічних інтересів, схожість економічних систем, взаємозалежність, політичний плюралізм, подібність елітних кіл; по-друге, визначення “стартових” умов інтеграції, тобто найбільш актуальної галузі, що потребує об’єднання (на початковому етапі європейської інтеграції такою галуззю виявилось сільське господарство); по-третє, висновок про те, що на наступних етапах об’єднання співробітництво повинне вдосконалюватися, поглиблюватися та розширюватися.

Представники наступного напрямку наукової теорії інтеграції – комунікації – доповнили тлумачення національної держави й міжнародних відносин соціологічним змістом. Засновник цього напрямку К. Дейч та його прихильники вважали, що в умовах інтеграції держав можливе досягнення національної безпеки та мінімізації небезпеки війн [306, с. 190]. Під “інтеграцією” вони розуміли процес “створення в межах певної території “відчуття співтовариства””, а також достатньо потужних і розгалужених інститутів і практичних інструментів, здатних забезпечити виникнення серед населення очікування “мирних змін” на тривалу перспективу*. Як і функціоналісти, прихильники теорії комунікації акцентували увагу на необхідності взаєморозуміння на рівні суспільства, але, на відміну від них, відводили державам важливу роль у забезпеченні мирного співіснування. Цінність теорії комунікації полягала у розкритті основних закономірностей розвитку міжнародних відносин, без чого теоретичне пізнання європейської інтеграції було б неможливим.

Разом з тим у теорії комунікації з часом виявилися значні прогалини. Їх суть зводилася до, по-перше, невизначеності у питанні переходу від концептуальних змін на рівні народів і політичних еліт до перебудови власних повноважень держави та, по-друге, ігнорування суперечливого характеру об’єктивного суспільного розвитку. Хибним було твердження про те, що зростання соціальної комунікації справляє автоматичний вплив на свідомість людей і на систему міжурядових відносин. Крім того, не враховувався факт значної інерційності держав-націй, здатної нейтралізувати ідейний вплив зростаючої соціальної комунікації.

Зазначимо, що під впливом та у протиборстві окреслених політичних підходів до теорії інтеграції формувалася категорія економічної інтеграції та знаходили пояснення інтеграційні процеси, які відбувалися в Європі. Навіть

*Зміст теорії комунікації викладено за: Шемятенков В.Г. Європейська інтеграція, с. 323-324; Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Lights of Historical Experience. – Princeton, 1957. – р. 5.

якщо розглянути майбутню модель інтеграції ЄС – Україна з точки зору функціоналістів або неофункціоналістів, то під інтеграцією слід розуміти довготривалий та поступальний процес, який розпочинається з тих функціональних галузей, де питання співробітництва є найбільш конкретизованими і лише з часом переходять до охоплення суміжних сфер. Згідно з функціональним підходом, в умовах інтеграційних перспектив Україна також повинна бути готовою до виконання повноважень з прийняття економічних і політичних рішень на наднаціональному рівні. Одночасно від ЄС повинні виходити ініціативи щодо створення наднаціональних органів, які відповідатимуть за прийняття рішень у сфері відносин між Україною та ЄС. Отже, безперечним є факт актуальності політичних теорій у формуванні процесу регіональної інтеграції.

Більшого поширення, з точки зору економічного змісту інтеграції, набули так звані “економічні теорії інтеграції”. Як правило, більшість цих теорій ґрунтується на класичній ліберальній теорії, де найбільша увага концентрується на загальних перевагах вільного ринку, які є результатом інтеграції. У 50–70 роках спостерігалось протиборство двох основних економічних теорій інтеграції – економічного лібералізму та дирижизму (державного регулювання економіки). Вихідним постулатом лібералізму виступала економічна свобода, що базується на недоторканності приватної власності та її права виробляти, торгувати, зберігати, інвестувати, встановлювати ціни, розвивати економічні контакти із співвітчизниками та іноземцями, тощо. Лібералами відстоювалася думка про те, що ринок – найкращий регулятор економіки, який не можуть замінити ніякі штучні механізми регулювання з боку держави [276, с. 29].

В економічній науці теорія економічного лібералізму вперше дістала своє ідейне тлумачення у працях А. Сміта, що розглядав вільну гру ринкових сил як найефективніший механізм досягнення як власної, так і суспільної вигоди. Ним було сформульовано концепцію “невидимої руки” ринку, дії якої не слід заважати, оскільки вона сама влаштує все як треба. Разом з тим

А. Сміт та інші класики економічної теорії вказували на гостру необхідність активної ролі держави, зокрема – її відповідальності за оборону країни, внутрішній порядок, правову систему, освіту, охорону здоров'я, недопущення фальсифікації грошей. Отже, державі відводилася роль “нічного сторожа”, функції якого обмежуються охороною економічної свободи суб'єктів ринку [218, 251]. Більше того, за висновками ортодоксальних лібералів, державне втручання в економічне життя викликає лише порушення його нормального функціонування. Зокрема, французький економіст Ж. Роєфф заявляв, що “джерело всіх мерзотностей капіталістичного режиму – це державне втручання” [333, с. 15]. Подібну позицію відстоював швейцарський економіст В. Репке. До цього він додав, що “...надмірне втручання уряду збиває ринкову економіку з ринкового шляху, для якого характерним є механізм конкуренції та цін, призводить до помилок, недостатньо оптимальних дій та усіляких диспропорцій. І якщо з початку всі негаразди усуваються легко, то з поглибленням державного втручання завершуються загальним хаосом” [331, с. 34].

Для прихильників економічного лібералізму основний зміст інтеграції було зведено до створення надзвичайно великого господарського простору, де були б відтворені права ринкового механізму, стихійні сили якого б регулювали б економічне життя у країні та між країнами протягом століть. При цьому вважалося, що стихійні сили ринку здатні саморегулюватися та функціонувати незалежно або майже незалежно від економічної політики та інституційно-правових факторів. Відомі представники лібералізму розглядали інтеграцію як повну свободу конкуренції та свободу дії ринкових сил. Так, згідно з поглядами французького соціолога Р. Арону, у ширшому розумінні інтеграція – це повна схожість умов руху капіталу і людей та, відповідно, можливостей укладання підприємницьких угод в інтегрованому просторі з відповідними умовами у межах національного господарства [293, с. 1].

Погоджуючись з Р. Арону, наступний представник цієї школи В. Репке

стверджує, що “інтеграція – це такий стан речей, при якому між різними національними господарствами можливі такі самі самовільні торговельні відносини, як і всередині національного господарства”. Далі говориться, що це можливо лише за умови “тісного зв’язку ринків і цін, які перетворюють економічну зону на єдине ціле”. Отже, за його переконанням, “національний дирижизм, тобто втручання держави в економічні процеси у національних рамках є причиною міжнародної дезінтеграції” [332, с. 223]. Ще один представник цієї школи німецький економіст А. Предоль, підтримуючи позиції попередніх дослідників, писав: “інтеграція означає створення просторового господарства, вільного від кордонів, які його перетинають”. На думку вченого, інтеграція – це “об’єднання декількох державних просторів в єдине господарство з відносинами, подібними до тих, які існують на внутрішньому ринку” [328, с. 371].

Таким чином, у відношенні до сутності категорії “економічна інтеграція” прихильники лібералізму дотримувалися спільного підходу: вони вважали, що повна інтеграція – це єдиний ринковий простір у масштабі декількох країн, де забезпечується вільний рух ринкових сил і конкуренції. З метою досягнення такого ідеалу необхідно скасувати значне державне втручання в економічне життя і надати ринковому механізму можливість розв’язувати всі проблеми, що виникають. При цьому критерієм інтегрованості слід вважати ступінь свободи дій стихійних ринкових сил і ступінь обмеження впливу державних органів.

Слід зауважити, що сучасний процес регіональної інтеграції не підтвердив вірність поглядів представників цієї школи. Досвід європейських країн, які інтегрувалися, говорять про керованість цього процесу, причому не стільки стихійними ринковими регуляторами, скільки національними урядами цих держав.

Більш узгоджене з реальними умовами регіональної інтеграції тлумачення економічної інтеграції сформувалось у наукових дослідженнях представників неолібералізму. Їх політика щодо феномена інтеграції дістала

назву “ринково-інституціональної” (або “неоліберальної”). Не ігноруючи ринковий механізм міжнародної інтеграції, прихильники неолібералізму підкреслюють важливість координуючої економічної політики держав. За основу вони беруть процес формування національних інтересів усередині окремих країн.

Представники пізнішого вчення неолібералізму французький теоретик М. Алле та американський економіст Б. Балашша, віддаючи перевагу ринковому механізму міжнародної інтеграції, відзначали важливу координуючу роль економічної політики держави та прагнули знайти компроміс між діями ринкового механізму та силами державного втручання [294, 295, 290]. Зокрема, Б. Балашша писав: ”Ми пропонуємо визначати економічну інтеграцію як процес і як стан справ. Як процес вона включає заходи, що повинні усунути дискримінацію між господарськими одиницями різних держав; як стан справ інтеграція уявляється як відсутність різних форм дискримінації між національними господарствами” [295, с. 1].

Визначення економічної інтеграції дістало своє відображення і у працях західнонімецького дослідника Н. Кремера, який також вважав, що економічна інтеграція передбачає втручання держави як до, так і після створення інтеграційного угруповання. Всі форми інтеграції він поділив на дві групи: інституціональні та неінституціональні. Інституціональна інтеграція – це інтеграція шляхом створення спільних органів, усі інші, як за участю держав, так і без їх участі, – неінституціональні інтеграції [21, с. 307].

Підтримка ідей неолібералізму в інтеграційних процесах простежується у праці М. Портера “Міжнародна конкуренція. Конкурентні переваги країн”, де він стверджує, що міжнародна інтеграція дозволяє підвищити конкурентоспроможність окремих країн і всього інтеграційного угруповання за рахунок створення галузевих кластерів, у формуванні яких, на його думку, національні уряди відіграють важливу роль [179, с. 711].

Слід зазначити, що представниками цієї школи інтеграція у загальному вигляді розцінюється як втілення певної єдності економічних і політико-

правових елементів. Такий комплексний та історичний підхід позитивно вплинув на формування теорії регіональної інтеграції. Принципи лібералізму – індивідуалізм, свобода, власність – стали фундаментом розвитку західноєвропейської цивілізації. У таких країнах ЄС, як Італія, Німеччина, Фінляндія, Литва, Кіпр, практичне використання рекомендацій економічного лібералізму зумовило зростання темпів економічного розвитку, підвищення рівня та якості життя, зменшення соціальної диференціації населення, посилення мотивів до формування і поглиблення економічної інтеграції. Сучасний лібералізм значно розширив межі класичних тлумачень інтеграції та містить безліч течій, які відображено, зокрема, у такому ключовому документі ООН, як “Всесвітня декларація прав людини” [40].

Безперечно, еволюція лібералізму як напряму економічної науки з теорії інтеграції, є можливою лише за умови існування конкуренції з боку інших наукових теорій та шкіл. З середини 60-х років французькими, англійськими та італійськими економістами було запропоновано нову концепцію інтеграції – структурну. Прихильники цієї школи “дирижисти” відкидали ключову роль ринкового механізму в інтеграційних процесах, схилившись до “структурної” теорії інтеграції, в основу якої було покладено ідеї державного та наддержавного регулювання спільної економічної діяльності. Їх бачення функціонування міжнародних інтегрованих структур зводилося до розробки спільної економічної політики та узгодженого соціального законодавства з метою створення оптимальної структури міжнародного господарства, яка усуває штучні бар’єри, а також вводить бажані елементи координації та уніфікації. Першорядного значення прихильники дирижизму надавали динамічному контексту розвитку інтеграції, коли інтегруються не взаємодоповнюючі, а однорідні конкурентоспроможні економіки, що створюють принципово нові економічні комплекси, в рамках яких повинне відбуватися структурне взаємопереплетіння економік [242, с. 36-43]. З огляду на це, найбільш відомий прихильник дирижизму А. Маршалл зауважував, що дійсна

територіальна інтеграція – це інтеграція економік, інтеграція структурна [317, с. 7].

Логічним завершенням теоретичних поглядів лібералів і дирижистів стала концепція Дж. Піндера у формулі “позитивної та негативної інтеграції”. Проявами позитивної інтеграції є формування спільної економічної політики, пристосування економік і виникнення на цій основі нових економічних структур, а негативної – зняття тарифних і нетарифних бар’єрів на шляху руху товарів та інших факторів виробництва [324]. Оцінки інтеграційних механізмів надавалися також представниками інших напрямів. Зокрема, прихильники корпоратизму (С. Рольф, У. Росту) вважали, що міжнародні корпорації, а не ринковий механізм і державне регулювання, здатні забезпечити процеси інтеграції у міжнародній економіці. При цьому вони схилилися до думки, що саме функціонування корпорацій сприяє раціональному та збалансованому розвитку світогосподарських зв’язків.

Представниками структуризму (Г. Мюрдаль) економічна інтеграція розглядалась як процес структурних перетворень в економіці країн, з центрами розвитку інтеграції у вигляді великих фірм та окремих галузей економіки. За їх висновками, результатом таких перетворень повинен стати якісно новий інтеграційний простір з найбільш досконалим механізмом господарювання.

Отже, визначення сутності економічної інтеграції за аналізованими підходами є неоднорідним так само, як і існуючі теорії інтеграції, що відповідно позначилось і на особливостях процесу регіональної інтеграції. За сучасних умов розглянуті теорії інтеграції неповною мірою пояснюють характер процесів, які панують у світі. До цього часу не виправдалися твердження дирижистів, неолібералів та інших подібних до них шкіл про неминучість трансформації міждержавної основи інтеграції у наднаціональну. Жодному з перелічених авторів теорій інтеграції не вдалося у пропоновані ними ідеї закласти нові форми економічної інтеграції та передбачити прогрес цього явища. Незважаючи на “солідний вік” феномена

економічної інтеграції, поки що не існує її загальноприйнятої теорії, а сам термін має безліч тлумачень, які представлено у другому підході.

Характерними рисами другого підходу до поняття “економічна інтеграція” є його визначеність, емпірична природа та передбачуваність подій. Світовий досвід регіональних інтеграційних об'єднань показує, що для розвитку інтеграції необхідним є комплекс економічних, політичних, соціальних, культурних передумов. При цьому процес зближення розвивається природно, як реакція на реальні проблеми, які, як правило, доцільніше розв'язувати спільно. З огляду на це, визначення категорії економічної інтеграції мають багато спільних рис і по суті є однотипними.

Разом з тим конфігурація інтеграції може змінюватися залежно від конкретного історичного етапу. Класичний закон заперечення заперечення Гегеля дає підстави вважати, що подолання старого та утвердження нового зберігають наступність.

Так, специфічні прояви економічної інтеграції спостерігалися ще за часів існування соціалістичного табору в межах створеної РЕВ. У працях І. Олійника, М. Максимової, О. Баковецького та В. Гриньова, Н. Черкасова, А. Юданова, В. Шанаєва та ін. наукове обґрунтування категорії економічної інтеграції базувалося на марксистському підході, в основу якого було покладено адміністративні засади об'єднання соціалістичних країн [163, с. 46-68; 140, с. 140; 14, с. 16-32; 257; 281, с. 11]. Інтеграція на рівні РЕВ не була успішною і відбувалася в умовах напруженого протистояння двох систем, боротьби двох сил за домінування, прихильників протилежних систем ведення економіки – ринкової та адміністративно-планової. Декларативно побудований на відносинах дружби, співробітництва, взаємодопомоги та інших “радянських” цінностях, другий підхід не мав суттєвого зв'язку з інтеграційним вектором розвитку відкритості та свободи торгівлі, тому не витримав перевірку часом.

Досвід економічної інтеграції на єдиному пострадянському просторі також виявився невдалим. З одного боку, сформувалися досить істотні,

позитивні фактори економічної інтеграції: спільність мови і багатьох базових символів комунікації, культурні зв'язки, єдність виробничих інфраструктур, загальна основа правових систем і стандартів, тощо. З іншого боку, характерними реальними ознаками соціально-економічної ситуації на території СНД стали обмеження свободи руху капіталу, бар'єри на шляху міграції робочої сили, торговельні війни із застосуванням усього інструментарію протекціоністської торгової політики, певне обмеження зовнішньоекономічних зв'язків, тощо. Створена після розпаду Радянського Союзу СНД виявилася малоефективною, забюрократизованою структурою, що не виконала поставленого завдання, – у її рамках навіть не було створено повноцінної зони вільної торгівлі. У сфері економіки СНД функціонує набагато слабше за свої можливості. Маючи 5% населення планети, 10% світового промислового потенціалу і 25% запасів базових видів природних ресурсів, СНД займає у світовому обсязі торгівлі лише 2% [278, с. 44]. І, хоча, як зазначає А. Лібман, вихідна база для інтеграції на пострадянському просторі здавалася сприятливішою, ніж в інших регіонах світу, (у тому числі і в ЄС), спроби вирішити завдання з подолання бар'єрів на шляху руху факторів виробництва та матеріальних благ практично зазнали фіаско. На думку вченого, основною причиною цього стала нездатність сформулювати певне спільне інституціональне середовище інтеграційного угруповання [130, с. 145].

Логіка та особливості ринкової економіки і класичної економічної теорії, що ігнорувалися при створенні РЕВ на просторі соціалістичних країн і СНД на пострадянському просторі, надалі довели свою здатність сприяти розвитку регіональних інтеграційних процесів. Кожний наступний етап розвитку цивілізації не тільки спричиняв структурні зрушення у національних і світовій економіках, але й виявляв основну суперечність між місткістю внутрішнього ринку та можливостями виробництва на якісно новому рівні. Лібералізація міжнародного обміну полегшила адаптацію національних господарств до зовнішніх умов і впливів, сприяла активнішому

їх включенню до міжнародного поділу праці та кооперації, а також до процесу широкого міждержавного спілкування.

Поділяючи весь процес розвитку міжнародної економічної інтеграції на п'ять етапів, Н. Черкасов зазначає, що на третьому (сучасному) його етапі з'являються нові форми міжнародних господарських комплексів і відповідні їм наддержавні структури як провісники міжнародних економічних злиттів, зокрема – на основі формування міжнародної власності. На його думку, цей інтеграційний цикл становить 50 років: з 1960 по 2010 р. [258, с. 51-54]. Отже, інтеграція є продуктом ринкової економіки та іманентно їй притаманна.

За своєю економічною сутністю категорія “інтеграція” – це, по-перше, процес переплетіння та об'єднання національних господарств двох і більше держав та розширення економічного і виробничого співробітництва, а по-друге, – відносини, якими передбачено неприпустимість будь-якої форми дискримінації іноземних партнерів у кожній з національних економік [277, с. 29; 217, с. 474-475; 280, с. 118-119; 168, с. 45]. В основному сучасний зміст інтеграції зводиться до процесу “збільшення щільності зв'язків між географічними утвореннями, що супроводжуються збільшенням кількості загальних ознак” [9, с. 91].

Інтеграція передбачає узгодженість розвитку, взаємне доповнення держав, регіонів, господарського комплексу, підприємств в інтересах ефективнішого використання ресурсів і повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах і послугах. У більшості випадків, характеризуючи економічний зміст інтеграції, дослідження сучасних науковців у даній сфері зводяться до загального висновку: шляхом інтеграції як процесу інтернаціоналізації господарського життя забезпечуються зближення і взаємоприспосовування окремих національних господарств. При цьому досягаються досить високий рівень концентрації капіталу і проведення узгодженої міждержавної економічної політики [47, с. 229]. Значення економічної інтеграції як процесу полягає у стимулюванні та

посиленні розвитку конкуренції. При формуванні високоефективних господарських комплексів економічно розвинутих держав світу через інтеграцію поглиблюється міжнародний поділ праці, прискорюється науково-технічний прогрес, відбувається розвиток сучасних продуктивних сил [143, с. 11].

Тематику інтеграції у вітчизняній літературі розкрито у працях Ю. Білика, О. Білоруса, Б. Губського, А. Гальчинського, Д. Лук'яненка, В. Новицького, А. Поручника, Ю. Пахомова, В. Сіденка, А. Філіпенка та ін. [17, 45, 56, 57, 134, 161, 180, 168, 214, 244, 245]. Практично всі вчені та спеціалісти, що займаються проблемами економічної інтеграції, спростовують поняття інтеграції як тільки усвідомленого регульованого або як тільки стихійного ринкового процесу. Тим самим стверджується, що це дві нерозривні сторони одного процесу.

Таким чином, найбільша кількість дискусій у контексті розглянутих соціально-економічних теорій все-таки спрямовувалася на розуміння процесів регіональної інтеграції. Якщо інтеграція зводиться до посилення взаємозалежності та поліпшення злагодженості елементів соціальної системи, то, відповідно, регіональну інтеграцію можна визначити як особливу її форму, що обмежується територіальними або геополітичними рамками. Згідно з найпоширенішою думкою, найбільш успішно та динамічно регіональна інтеграція здійснюється завдяки зусиллям ЄС, тобто європейській інтеграції.

1.2. Формування регіональної інтеграції та її особливості в Західній Європі

Західноєвропейська інтеграція, започаткована, як зазначалося, країнами Західної Європи ще наприкінці 40-х років ХХ ст., з часом стала вважатися найбільш “класичним” варіантом регіональної інтеграції. Півстоліття тому інтеграційні процеси розгортались у Північній Америці та у

Тихоокеанському регіоні. Однак, основна відмінність цих інтеграційних формувань від європейських, полягає в тому, що жодне з них не досягло найвищої стадії інтеграції та не пройшло далі від її початкових етапів. Особливості та суперечності створення і функціонування інтеграційних об'єднань у різних регіонах світу розгортаються на фоні глобальних змін системного характеру. Відповідно, з'являються і нові підходи до пояснення феномена “європейська інтеграція”, потенціал якої в умовах глобалізації світової економіки зміцнюється і набуває дедалі більшої рушійної сили.

Сучасні дослідники виділяють в еволюції регіональної інтеграції дві хвилі: “старий регіоналізм” та “новий регіоналізм” [20, с. 10-16; 126, с. 17]. Перша хвиля інтеграції розпочалася ще на початку нашої ери, коли майже вся територія сучасного ЄС належала Римській імперії. Думку про об'єднання європейських держав, налаштованих мирно співіснувати, висловлював ще В. Гюго. Першими союзами, що регулювали економічні відносини між державами-учасницями і не стосувалися інших держав, стали: валютний договір 1833 р. між Баварією, Прусією, Віттенбергом і Гессеном, який через 5 років замінила валютна конвенція; валютний союз Скандинавських країн, заснований у 1873 р.; валютний союз між Бельгією, Францією, Швейцарією та Італією 1878 р. Наступним кроком до об'єднання Європи стали “Декларація європейських рухів опору”, в якій було сформульовані ідеї про необхідність дій інтеграційного характеру в повоєнній Європі та Європейський Союз Федералістів, формально створений у 1947 р. у Парижі з ініціативи А. Камю та Дж. Оруела. Проекти створення Єдиної Європи почали активно обговорюватися після Другої світової війни. Важлива роль у цьому процесі належала матеріальній допомозі з боку США у рамках плану Маршалла, що вимагала спільної координації зусиль європейських країн і певною мірою спонукала їх до інтеграційних дій. План Маршалла (програма відновлення Європи) – символ західноєвропейського (зокрема – західнонімецького) відродження після Другої світової війни. Вчені вважають його ключовим фактором успішної перебудови економіки.

Ідеї цього документа використовуються з метою вирішення національних і міжнародних економічних питань, а також подолання економічних криз. Вважається, що реальне об'єднання країн західноєвропейського регіону розпочалося під впливом ідей і проектів “батьків-засновників” сучасної інтеграції – французів Ж. Моне та Р. Шумана, британця У. Черчилля, бельгійця П.-А. Спаака, італійця А. Де Гаспері, німця К. Аденауера та ін. Вони сприймали Європу як певне співтовариство – географічне, історичне, економічне, політичне та духовно-психологічне [261, с. 23].

Під впливом прихильників зазначених ідей (зокрема – міністра закордонних справ Франції Р. Шумана) групою 6 європейських країн (Бельгії, Голландії, Італії, Люксембургу, Франції, ФРН) у 1951 р. було утворено ЄОВС. Відповідно до умов Паризького договору, завдання ЄОВС зводилося до виведення базових галузей промисловості з-під нагляду національних адміністрацій і передпорядкування їх Верховному урядові. Авторство остаточно сформульованої стратегії дій цієї організації належало французькому плановику та підприємцю Ж. Моне.

Вихідним пунктом європейського майбутнього став меморандум Бенілюкс про європейську інтеграцію, ухвалений рішенням Мессинської конференції (червень 1955 р.). За його основу бралися рекомендації щодо створення єдиної Європи шляхом розвитку спільних інститутів, поступового злиття національних економік, створення Спільного ринку та узгодження соціальної політики. Остаточні узгодженості між зазначеними країнами закладалися в головному документі – Римському договорі 1957 р. про створення ЄЕС, який набрав чинності з 1958 р. і втілює у життя положення Мессинської конференції. ЄЕС будувалося на митному союзі та спільній політиці, особливо – в галузі сільського господарства. Цим документом визначалися перспективи 12-річного розвитку економічного союзу та органи, відповідальні за нагляд і створення Спільного ринку: Європарламент, Європейський суд, Рада Міністрів і Європейська комісія. Згідно з рішенням Римського договору, було створено також Євроатом – організацію, що

об'єднала зусилля групи країн з метою формування та координації ринку атомної енергії.

Таким чином, роль і значення Римського договору полягали в об'єднанні ЕОВС, ЄЕС та Євроатому. Римський договір став імпульсом до подальшого поглиблення й поширення європейської інтеграції на наступних етапах (додаток А).

У вітчизняній та зарубіжній літературі існує чимало спроб періодизації інтеграції у західноєвропейському варіанті [137, 1, 118], мета яких – аналіз процесу її поглиблення та визначення перспектив розширення ЄС. Серед усіх таких спроб завести процес європейської інтеграції у певні хронологічні рамки (залежно від політичного та соціально-економічного значення подій, що відбувалися в цьому об'єднанні) заслуговує на увагу періодизація польського професора правознавства Ц. Міка, відповідно до якої визначено 6 основних періодів європейської інтеграції [319, с. 29] (рис. 1.1).

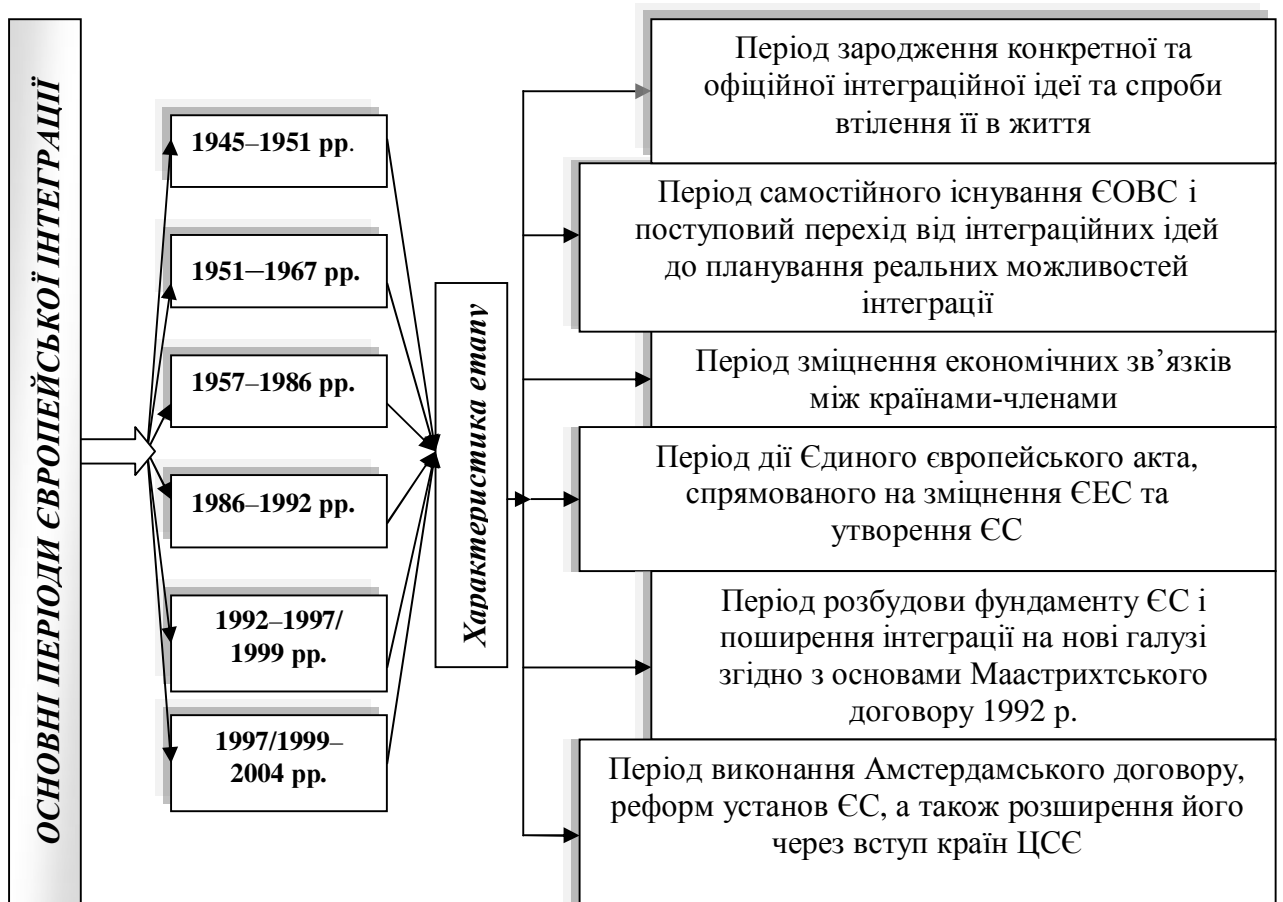

Рис. 1.1. Основні періоди становлення процесу європейської інтеграції

Розуміння подій подальшого зміцнення та географічного розширення ЄС свідчить про те, що перебіг європейської інтеграції не може обмежуватися рамками наведеної періодизації. Сьогодні якісно новий етап удосконалення інтеграційних процесів усередині ЄС пов'язується з підписанням країнами – членами ЄС Лісабонської угоди 13 грудня 2007 р. – нового базового документа, який набере чинності у 2009 р. Згідно з рекомендаціями Лісабонської стратегії, передбачено запровадження посади Президента Європейської Ради, посилення ролі Європейського Парламенту, розширення прав національних парламентів на участь у законотворчій діяльності ЄС, запровадження нової системи голосування за формулою “подвійної більшості” (рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували 55 % держав ЄС, у яких проживає не менш як 65 % населення), тощо. Інтегровані рекомендації угоди стосуються також і економічної сфери ЄС і сфокусовані на збільшенні інвестицій у науково-дослідну діяльність, зміцненні інноваційності діяльності ЄС, розвитку конкурентоспроможності бізнесового середовища, консолідованій енергетичній політиці та боротьбі з кліматичними змінами [175, с. 10-11].

Отже, прийняття цього документа свідчить про посилення дієвості європейської інтеграції, розширення можливостей ЄС у досягненні своїх цілей, його демократичність і прозорість.

Більшість дослідників регіональної економічної інтеграції вважають, що ЄС побудовано на основі трьох окремих співтовариств, кожне з яких на початкових етапах мало свої завдання, характеристики та політичні виміри, доповнені іншими “стовпами” організованого співробітництва*. При цьому характерною особливістю європейської інтеграції є її інституціоналізація, адже вона здійснюється в умовах провідної ролі держав, урядів, які створюють впливові міжнародно-державні інституції з виконавчо-

*За методикою В. Волеса та Г. Волеса, згадані три співтовариства у переносному розумінні називають “першим стовпом” ЄС; “другим стовпом” є спільна зовнішня та безпекова політика, закладена Єдиним європейським актом 1986 р.; “третьім стовпом” –співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ, основи якого закладено ДЄС у 1992 р.

координаційними функціями. Таким чином інтеграційний процес забезпечується узгодженою політикою його учасників. До інституціональної структури наднаціонального регулювання належать відповідні органи: Європейська комісія, Рада Міністрів, Європарламент, Європейський суд. До того ж розгалужена інституціональна система ЄС включає ряд консультативних і допоміжних організацій та установ, систему фінансових фондів.

Виходячи з поглядів зарубіжних авторів на позитиви європейської інтеграції, слід підкреслити, що саме тип політики, яка твориться на міжурядовому рівні, сприяє ефективності інтеграційного процесу. Політична практика розвивається паралельно з інтеграційними теоріями, зберігаючи свою незалежність. За таких умов забезпечуються відповідний урядовий контроль за економічним життям, а також реалізація принципів легітимності та демократії всередині ЄС. На думку М. Яхтенфукса та Б. Колір-Коха, “Європейський Союз – це не лише інститут, що допомагає скоротити трансакційні витрати, вдосконалити механізм вирішення спільних проблем і конфліктів; Європейський Союз – це нормативний політичний устрій, що має вирішальний вплив на індивідуальне і колективне життя” [72, с. 29]. При цьому автори акцентують увагу на постійному пошуку ефективних інституцій та легітимному політичному порядку.

Аналізуючи основні риси початкового й наступного періодів формування засад регіональної (європейської) інтеграції, слід відзначити наявність і виникнення багатьох суперечностей, зумовлених відстоюванням країнами-членами переважно власних інтересів в окремих галузях економіки. Зокрема, найбільш вразливою виявилася сфера сільського господарства – як така, що потребувала державного захисту й підтримки. Так, уряд Франції під час ведення переговорів у 1962-1963 рр. відстоював виключно інтереси аграрного сектора французької економіки. З метою акцентування уваги на важливості власної позиції для примушення партнерів прийняти вигідні для Франції умови, ця країна відкликала своїх представників з усіх органів

європейських співтовариств. Відновлення відносин Франції з останніми почалося з моменту, коли селяни у своїй більшості не погодились з такою політикою. Ще на початковому етапі функціонування ЄЕС Франції вдалось одержати субсидії для сільського господарства, тому сьогодні ця країна виступає проти будь-яких змін у сільськогосподарській політиці ЄС. Під тиском Франції, заінтересованої у розширенні ринків збуту сільськогосподарської продукції в межах ЄЕС, було введено єдині ціни та правила регулювання ринків основної агропродовольчої продукції. У свою чергу, Великобританія відстоювала рішення про зменшення внесків до бюджету Співтовариства, мотивуючи це тим, що гроші потрапляють до французьких фермерів. У 1984 р. їй вдалося добитися згоди з боку країн ЄЕС на таку вимогу. З огляду на сутність проблем у сільському господарстві, інтереси саме цієї сфери відобразились у загальній меті ЄЕС з моменту його створення.

На історично визначеному початковому етапі “старої регіоналізації” було сформульовано цілі цього об’єднання: поступове усунення всіх обмежень у торгівлі між країнами-членами; встановлення загального митного тарифу у торгівлі з “третіми” країнами; ліквідація обмежень для вільного пересування людей, капіталу та послуг; розробка і здійснення загальної політики у галузі сільського господарства, транспорту; створення валютного союзу; уніфікація податкової системи; зближення законодавства; розробка принципів узгодженої економічної політики. САП запроваджувалася поступово, шляхом організації окремих ринків сільськогосподарської продукції та створення системи гарантування доходів сільськогосподарських виробників. Її реальна реалізація почалася наприкінці 60-х років ХХ ст.

На особливу увагу у дослідженнях теорії та практики європейських інтеграційних процесів заслуговують два положення, викладені Ю. Пахомовим та іншими вітчизняними вченими. Суть їх полягає у: 1) реалізації скоординованої політики ЄС щодо інших європейських країн та

угруповань; 2) реалізації інтеграційної політики на основі поетапного розширення складу ЄС (концептуально таку політику обґрунтовано в інтеграційній моделі “концентричних кіл” Ж. Делора, згідно з якою ядро інтеграції (ЄС) повинен розвивати взаємодію в економіці та політиці з країнами ЄАВТ (перше коло) та східноєвропейськими країнами (друге коло); при цьому механізми співробітництва не обмежують національних суверенітетів країн першого та другого кіл) [168, с. 57]. Елементи обох цих положень притаманні практиці ЄС, не втрачаючи своєї актуальності і на сучасному етапі європейської інтеграції.

Історія та аналіз становлення регіональної інтеграції у Західній Європі дозволяють погодитися з думкою відомого російського вченого, засновника школи інтеграційних досліджень Ю. Шишкова: “Інтеграція у повній відповідності до реалій розглядалась як складний, багатоаспектний саморозвиваючий історичний феномен, який спочатку зароджується у найбільш розвинутих з техніко-економічної та соціально-політичної точки зору регіонах світу і крок за кроком втягує до цього процесу все нові країни у міру дозрівання їх до економічних, політичних і правових кондицій” [270, с. 56].

На загальному фоні поступової лібералізації світового економічного простору з’являються інші приклади регіональної інтеграції, за масштабами ВВП близькі до показників Західної Європи: НАФТА, АСЄАН, АТЕС МЕРКОСУР та ін. Водночас у теоретико-аналітичних дослідженнях з цього питання відзначається певна специфічність інтеграційного процесу в окремих регіонах (зокрема – у Північноамериканському), зумовлена наявністю особливостей, відмінних від західноєвропейської моделі [144, с. 203-205; 200, с. 343-354; 145, с. 180-183]. Насамперед, на думку А. Дейкіна та Є. Комкова, основна відмінність канадсько-американської інтеграції полягає в тому, що у Північній Америці об’єднання почалося не зверху і не за політичним рішенням, продиктованим страхом перед експансією соціалістичної системи, а знизу, в результаті вільного руху капіталу в

економіці Канади – США та розвитку приватного бізнесу. Інакше кажучи, якщо в Європі політика була і залишається рушійною силою об'єднання, то в цьому випадку ключову роль відіграли не державні рішення, а готовність і рішучість корпорацій вкладати капітал за кордон. Відповідною угодою переслідувалися виключно економічні, прикладні цілі, які, в основному, зводилися до прискорення структурної перебудови країн-учасниць; підвищення конкурентоспроможності північноамериканських товарів; збільшення обсягів зовнішньої торгівлі; тощо. При чому політична інтеграція навіть не малася на увазі. З огляду на це, НАФТА можна вважати превалюючим ринковим союзом, а ЄС превалюючим політичним [58, с.176-179].

Північноамериканська модель інтеграції є однією з найбільш обговорюваних тем у теорії регіональної інтеграції. Оцінюються її позитивні та негативні аспекти, успішність або криза в майбутньому, оскільки, за деякими оцінками, НАФТА скоріше є системою двосторонніх зв'язків, ніж багатостороннім інтеграційним угрупованням. Разом з тим, ці дві моделі регіональної інтеграції є по-своєму раціональними та не прив'язані до єдиної теоретичної концепції. Ми не можемо погодитися з точками зору про стихійність і попередню необґрунтованість північноамериканської інтеграції, викладеними у попередніх дослідженнях. Для будь-якої успішної або не зовсім успішної інтеграційної моделі характерні регулярні кризи, подолання яких і є запорукою її існування.

Зосереджуючись на формуванні трьох основних конкуруючих регіонів активного розвитку інтеграційних процесів – європейського, американського та азіатсько-тихоокеанського, ряд зарубіжних та вітчизняних дослідників відзначають позитиви регіональної інтеграції, зауважують при цьому її вплив на підвищення конкуренції за рахунок дії ряду факторів [248, с. 2]. Серед них виокремлюються а) зниження трансакційних витрат (зменшення обсягу адміністративної та митної документації тощо); б) посилення конкуренції та поглиблення спеціалізації (ефекти вказано раніше); в) “ефект масштабу” (для

досягнення ефективності іноді виникає потреба у великому ринку збуту); г) “демонстративний ефект” (“ефект доміно”) (позитивні економічні перетворення, що відбуваються у тому чи іншому інтеграційному об’єднанні справляють певний вплив на оточуючі країни, спонукаючи їх підключитися до інтеграційного процесу через небезпеку залишитися за його межами); д) виникнення й посилення синергетичного ефекту (тобто такої сили, що перевищує суму індивідуальних сил). Прикладом такого явища може слугувати єдина європейська валюта, що має набагато більшу стійкість порівняно з колишніми національними валютами, разом узятими; ж) статичний і динамічний ефекти регіональної інтеграції, широко висвітлені в економічній літературі як теоретичного, так і емпіричного характеру [200, с. 323-326; 28, с. 238]. При цьому статичний ефект виявляється в очікуваних вигодах від інтеграції та виражений у вигаду, по-перше, від скорочення витрат, пов’язаних з ринковими викривленнями та бар’єрами, створеними національною політикою, по-друге, – від скоординованих дій (коли ефект масштабу може використовуватися державним сектором, а також як додатковий результат взаємоузгодженої політики або створення інфраструктури з інвестування). Переваги досягаються шляхом ефективного розподілу ресурсів у виробництві: збільшуються обсяги виробництва як в окремих країнах, так і в межах світової економіки, при одночасному зниженні вартості. З точки зору попиту, позитивний ефект виявляється у зниженні рівня цін і розширенні вибору. Додаткові переваги виникатимуть також при зменшенні вартості від скорочення транспортних витрат, особливо коли продукт зорієнтовано на внутрішній ринок. Динамічний ефект виявляється у збільшенні норми зростання реального доходу всередині регіону в результаті посилення конкуренції, підвищення економії від масштабу, лібералізації режиму інвестування, поступової зміни технологій та купівельної поведінки, тобто трансформації загальних умов і параметрів функціонування національної економіки. Ефект залучення інвестицій означає позитивний вплив на інвестиційний клімат за рахунок адміністративних

реформ і взаємозобов'язань країн-учасниць.

Проте слід підкреслити, що за підсумками досліджень вчених і спеціалістів визначаються також негативні аспекти регіональної інтеграції, що на практиці виявляється досить складним і болючим процесом. Зокрема, зазначається, що “йдеться не про простий “діалог цивілізацій”. Після діалогу треба відмовитися від чогось важливого в економіці та політиці на користь партнера заради можливого (але не гарантованого) виграшу. До того ж втрати завжди конкретні (галузь, підприємство, бюджет), а виграші – абстрактні (все суспільство). Це породжує такі негативні явища, як лобювання інтересів окремих груп впливу, зміщення акцентів на захист корпоративних, а не суспільних інтересів, асиметричність виграшів і втрат учасників інтеграції, яка може досягатися й через фінансову залежність”. У цьому ж контексті А. Ельянов вказує: “Преференційний режим, що встановлюється між країнами-учасницями для розвитку взаємовигідного співробітництва, одночасно дискримінує інші країни. У зв'язку з цим “регіоналізація” світового інтеграційного процесу, розмикуючи його по різних квартирах і економічно ці квартири виділяючи, не усуває бар'єрів на шляху глобальної інтеграції, а лише змінює їх просторову конфігурацію” [279, с. 5].

Погоджуючись з викладеними поглядами та аналізуючи сучасні впливи регіональної інтеграції, відомий західний дослідник Ф. Бенаройа розглядає її окремі негативні ефекти [248, с. 12; 159]. Так, якщо у країні не закладені необхідні умови для ринкової економіки (інститути, компанії, оптова торгівля та ін.) і відсутні структурні реформи, то лібералізація торгівлі, передбачена умовами регіональної інтеграції, може негативно вплинути на економічне зростання. Також неоднозначним є вплив регіональної інтеграції на країни, що спеціалізуються, в основному, на сировинних ресурсах або на обмеженій кількості видів сировини. Досліджено, що регіональна інтеграція є вигідною для країн з великими запасами сировинних ресурсів. Ще одним аргументом не на користь регіоналізації є можливість виникнення

диспропорцій внаслідок встановлення країнами–учасницями торговельних угод високих зовнішніх тарифів у відношенні до “третіх” країн, що може спричинити зниження їх національного добробуту.

Як показує досвід розвитку практичної регіональної інтеграції на сучасному етапі, наведені твердження є справедливими. Свідченням цьому можуть стати негативні результати референдумів з прийняття Конституції ЄС у Франції та Нідерландах, невдачі із створенням ФТАА, невизначеність з перспективами ЄП, неприйняття рядом Центральноамериканських країн появи САФТА, незавершеність і асинхронність інтеграційних процесів у межах СНД тощо. У різних частинах світу динаміка процесів економічного співробітництва є неоднаковою.

Усі ці фактори зумовлюють виникнення багатьох проблем для країн, які вступають до економічних співтовариств і відкривають перед науковцями широке поле досліджень. За своєю сутністю регіональна інтеграція відображає стратегічне устремління держав до об’єднання, незважаючи на їх різне географічне положення та належність до груп країн з неоднаковим рівнем економічного розвитку.

Характеризуючи риси “старого регіоналізму”, слід зазначити, що він базується на концепції ендogenous розвитку, в основу якої покладено контроль за використанням місцевих ресурсів, а також їх максимальне застосування і нагромадження на локальному рівні. На противагу неокласичним теоріям, головні постулати теорії ендogenous зростання і розвитку, зводяться до визначення переважної ролі внутрішніх факторів і джерел економічного розвитку, що відтворюються у відносно відособлених економічних системах. Модель ендogenous розвитку підтримує активну роль держави у процесі господарського розвитку, відходить у бік від догмата вільного ринку й мінімального втручання держави в економіку. Ключовою метою теорії ендogenous зростання є пояснення розбіжностей між країнами у темпах економічного зростання та факторів, від яких ці темпи залежать. Хоча технічному прогресу в цій моделі відводиться не мала роль, вона не є

єдиною можливою причиною економічного зростання у довготривалій перспективі. Важливий висновок, який можна зробити з положень цієї теорії, полягає в тому, що тимчасове або тривале відставання в економічному розвитку країни призводить до сильнішого її відриву від країн світу, багатих за рівнем доходів.

Сучасний етап у тематиці інтеграції підпадає під вплив хвилі “нової регіоналізації”, яка, на відміну від “старого регіоналізму”, більшою мірою зорієнтована на протекціонізм, створює мережу відкритих регіональних утворень, які сприяють процесу глобалізації [126, с. 18]. Уже сьогодні є підстави стверджувати, що розвиток інтеграції в західноєвропейському регіоні посилює прагнення інших країн і регіонів до створення інтеграційних структур. Формування ідеї “відкритого регіоналізму” розглядається як етап на шляху інтеграції у світову економіку без встановлення жорстких норм і вимог до країн–учасниць інтеграційного процесу. Якісно нова модель регіональної економічної інтеграції передбачає також значну гнучкість у відношенні до темпів інтеграції та одночасної участі країн у декількох інтеграційних угрупованнях. При цьому стан і конкурентоспроможність інтеграційного об’єднання залежать від впливу зовнішнього середовища.

Аналізуючи процес трансформації концепції ендogenous економічного зростання в умовах глобалізації, Л. Зевін зазначає, що “нині відзначається необхідність активних дій за межами економічної території, але підкреслюється, що ці екзогенні фактори можуть бути ефективними лише у поєднанні із життєздатною внутрішньою господарською структурою, яка дозволяє не тільки протистояти зовнішнім шокам, але й знайти нішу для збуту конкурентоспроможної вітчизняної продукції, насамперед високотехнологічної... Спирання на ендogenous джерела зростання робить такі структури (США, Китай, Індія, НАФТА, ЄС, МЕРКОСУР, АСЄАН. – *Т.3.*) досить стійкими навіть за високої відкритості зовнішньому світові”.

Відтак наявність різних, несхожих моделей регіональної інтеграції та нагромаджений євроінтеграційний досвід спонукають до перегляду дефініції

регіональної інтеграції як обмеженої територіальними або геополітичними рамками. В умовах глобалізації термін “регіональний” означає не просто географічні кордони того чи іншого угруповання або зменшену копію інтеграції світової економіки, як вказувалося раніше. Це ствердження слід істотно доповнити. Регіональна інтеграція виступає сучасним закономірним виявом глобальної господарської еволюції та передбачає певні умови, ресурси і фактори її здійснення. Отже, регіональну інтеграцію слід тлумачити одночасно і як процес змін, і як стан господарської системи, що характеризуються специфічним змістом, формами та механізмами реалізації у конкретному просторово-часовому континуумі.

Оскільки до процесу регіональної інтеграції залучаються системи, які раніше виступали економічно та політично самостійними, то правильніше на думку О. Іншакової, використовувати стосовно до регіональної економічної інтеграції термін “мегарегіональна” [105, с. 20]. Враховуючи активне розгортання та масштабність взаємодії інтеграційних об’єднань, можна погодитися, що йдеться про формування мегарегіональної інтеграції, про створення “суперрегіонів”, а саме – наднаціональних об’єднань з власними моделями економічного зростання, правовим забезпеченням, тощо. Тому доцільно вважати подібне твердження цілком обґрунтованим і таким, що на науковій основі надає нового імпульсу економічному розвитку регіонів у процесі глобалізації.

Одна з авторів нового підходу до теорії та практики регіональної інтеграції О. Буторіна зазначає: “Регіональна інтеграція являє собою модель усвідомленої та активної участі групи країн у процесах стратифікації* світу, зумовлених глобалізацією” [29]. На її думку, в умовах глобалізації „глибинною рушійною силою регіональної інтеграції є прагнення країни-учасниці потрапити до певної страти, яка є кращою за ту, до якої б вона належала без інтеграції”. Автор вважає, що глобалізація неминуче приводить

*Стратифікація (від лат. stratum – шар і ...фікація) – соціальна диференціація суспільства, розчленування на страти (верстви). В окремій країні страта – це група людей, у світовому співтоваристві – група держав або інших учасників міжнародних економічних відносин, об’єднаних спільними соціальними, економічними, політичними та іншими ознаками. Стратифікація – процес створення та взаємодії страт.

до стратифікації, а регіональна інтеграція – до відокремлення від “третіх” країн. Головна мета такої інтеграції полягає у створенні максимально успішної глобальної страти, що зміцнює позиції регіону у найважливіших для даного етапу стратифікації галузях, або галузях, де регіон має для цього найкращі умови.

Слід визнати, що, можливо, запропонований підхід і не безперечний, адже донедавна превалювала економічна детермінанта у теорії та практиці регіональної інтеграції. Також він є необхідним з точки зору розуміння складних явищ, які розгортаються у світовій економіці та впливають на соціальні, політичні, культурні та інші відносини як у межах, так і за межами держав. Такий підхід має свою теоретичну основу і ґрунтується на дослідженнях британських вчених Д. Хелда, Д. Гольдблатта, Е. Макґрю та Дж. Перратона, які у своїй праці виклали еволюцію стратифікації світу від стародавніх часів до кінця ХХ ст. Характеризуючи сучасні ознаки формування стратифікації, вони зазначають, що закінчення “холодної війни” відкрило шлях до багатополлярної стратифікації [250, с. 511-515]. Крім того, ця теорія дозволяє по-новому підійти до вибору і доцільності форми інтеграції.

Процеси регіональної інтеграції з точки зору її основних форм розглядаються у фундаментальних працях зарубіжних і вітчизняних економістів [17, с. 5-6; 168, с. 47-48; 206, с. 39; 139, с. 335-338]. Класифікація цих форм в економічній літературі залежить від повноти та зрілості регіональної інтеграції при вирішенні тих чи інших завдань. Теоретично обґрунтованими та практично апробованими є інтеграційні форми за відомою шкалою Б. Балашша [295]. Він вбачає початком регіональної інтеграції акції уряду, які на думку вченого, повинні розвиватися від простіших форм до складніших. З огляду на це існує п’ять таких форм:

- *зона вільної торгівлі*, де за взаємодомовленістю учасників скасовуються тарифні та нетарифні обмеження, які залишаються у відношенні до “третіх” країн;

- *митний союз*, у якому, поряд з функціонуванням зони вільної торгівлі, встановлюється єдиний зовнішньоторговельний тариф і забезпечується проведення спільної зовнішньоторговельної політики у відношенні до “третіх країн”;
- *спільний ринок*, у межах якого, поряд із вільною взаємною торгівлею, відбувається вільне пересування всіх факторів виробництва (тобто вільний рух товарів, капіталу, робочої сили, технологій та інших факторів) між країнами-учасницями;
- *економічний союз* як форма спільного ринку, через яку будується узгоджена та гармонізована економічна політика країн-членів, спрямована на усунення всіх обмежень у русі товарів і факторів виробництва;
- *повна економічна інтеграція*, при якій йдеться не тільки про узгодженість, а про проведення фактично єдиної економічної політики, що вимагає, зокрема, уніфікації законодавчої бази, монетарної, фінансової, антикризової політики та упровадження наднаціональної адміністрації, рішення якої є обов’язковими для країн-учасниць.

При розгляді форм регіональної інтеграції виявляються і дещо інші підходи. Так, І. Бурковський та А. Кіреєв виділяють її найнижчий рівень, тобто найпростішу форму – преференційну торговельну угоду [28, с. 227; 110, с. 364-365], Д. Лук’яненко, К. Жеваго і А. Поручник пропонують виокремити зону преференційної торгівлі [135, с. 211; 136, с. 26], яка передбачає встановлення у відносинах з членами об’єднання нижчих торговельних бар’єрів, ніж у співробітництві з “третіми” країнами.

Окремі автори замість поняття “економічний союз” застосовують термін “економічний та валютний” союз [91, с. 109-117; 185, с. 50-72]. Також важливим є запровадження з кінця 80-х років нового терміна – “єдиний ринок”, або “європейський внутрішній ринок”, на чому зосереджує свою увагу В. Сіденко, аналізуючи праці зарубіжних вчених [242, с. 39].

Безперечно, всі розроблені та досліджені форми регіональної інтеграції можуть слугувати основою для інтеграційних моделей світового розвитку.

Тим часом з їх змісту виходить, що НАФТА не просувається далі від початкової фази, АСЄАН тільки наближається до неї, МЕРКОСУР теж зупинився на першій сходинці інтеграційного процесу. Інакше кажучи, більшість інтеграційних формувань за майже 40 років існування не еволюціонували далі найпростіших форм. Так, О. Буторіна припускає можливість недоцільності створення спільного ринку, наприклад, між країнами–членами НАФТА з метою підвищення свого значення у світі. Як вважає автор, цим країнам не слід прагнути і єдиної північноамериканської валюти [29].

Схема етапів інтеграції критикується С. Афонцевим, який, зокрема, зазначає: “під питанням виявилася класична п’ятиступенева схема регіональної інтеграції. У цій схемі кожний щабель вважався логічною передумовою наступного, а регіональна інтеграція розглядалась як поступальний рух до політичного союзу. Однак зараз чи не єдиним “правильним”, адекватним цій схемі регіональним об’єднанням у ЄС. Навпаки, практично всі об’єднання, що виникли у 90-ті роки, зупинилися на першому щаблі інтеграції (або на півшляху до митного союзу/спільного ринку). Одна з важливих причин цього пов’язана з входженням до численних об’єднань країн з різним рівнем економічного розвитку, спільні інтереси яких об’єктивно не просуваються далі від розвитку вільної торгівлі” [13, с. 68-69].

Слід погодитися з недоліками цієї схеми, вказаними вченим. Водночас її не можна спрощувати твердженням щодо функціонування майже всіх регіональних об’єднань у формі зони вільної торгівлі. У практиці інтеграції існує декілька ефективних митних союзів – Андський пакт, КАРИКОМ та ін. Не зовсім вдалим є порівняння всіх об’єднань, які виникли у 90-ті роки, з ЄС, у якому інтеграційні процеси розпочалися на сорок років раніше. У цьому самому контексті заслуговує на увагу і нове бачення регіоналізації іншими авторами. Зокрема, Ю. Шишков вважає, що початкова фаза, коли в інтеграційні комплекси об’єднувалися лише високорозвинуті індустріальні країни, поступається місцем для формування нових торгово-економічних

блоків з щільним ядром індустріальних і постіндустріальних країн і з “пухкою периферією з середньо розвинутих держав” [269, с. 162]. На думку автора, така тенденція спостерігається майже в усіх регіонах світу, і, очевидно, вона продовжуватиметься і прискорюватиметься у майбутньому.

Отже, стає зрозумілим, що потреба в регіональній інтеграції, яку сьогодні відчувають більшість країн світу, не завжди реалізується за традиційною схемою та класичними рецептами. До складу регіональних угруповань можуть входити країни з різним рівнем розвитку, спільні інтереси яких не йдуть далі від зони вільної торгівлі. Саме ця форма інтеграції є для таких країн найефективнішою. Крім того, сукупність проблем країн, які розвиваються, та середньо розвинутих країн є настільки значною, що створюється загроза втрати ними економічних переваг саморозвитку та саморегуляції, що також спонукає їх до участі у створенні цілісних економічних систем, де вони стають основними складовими єдиного організму. Така необхідність посилюється у зв'язку з тим, що глобалізація у світовій економіці дедалі вимогливіше диктує свої умови для прийняття рішень та їх виконання.

Динамізм сучасних економічних поглядів і перетворень у практиці регіональної інтеграції дозволяє виділити її головні закономірності, оскільки саме вони безпосередньо структурують світову економіку.

По-перше, допустимість різнорівневих і різношвидкісних варіантів, зумовлена просторово-функціональною асиметрією багатогранного інтеграційного процесу, різним ступенем економічної однорідності національних господарських структур та їх політичної готовності до участі в ньому.

По-друге, створення полюсів, генеруючих центрів і зон активної інтеграції, а також можливість поступового приєднання до них нових держав (генеруючими центрами інтеграції виступають об'єкти взаємного інтересу й використання учасниками процесу – СП, ТНК, ФПГ тощо)

По-третє, необов'язковість послідовного проходження всіх етапів

інтеграції (зумовлена посилюючою асиметричністю в межах виникаючих інтеграційних угруповань), а також досягнення адекватного обраній її формі рівня політичного та економічного зближення країн-учасниць.

По-четверте, добровільність і усвідомленість інтеграційного об'єднання з боку країн-членів.

По-п'яте, поширення спільної участі країн-учасниць регіональних об'єднань не тільки на політичну і економічну сфери, але й на юридичну, екологічну, міграційну, науково-технічну, освітню, культурну та ін.

По-шосте, забезпечення не тільки підвищення економічної ефективності спільного ринкового простору країн-членів, але й розв'язання завдань, поставлених процесом глобалізації.

Розкрити феномен європейської інтеграції в поєднанні з сучасними глобалізаційними тенденціями у світовій економіці дозволяють праці зарубіжних і вітчизняних вчених. У дослідженнях В. Барановського зазначається, що “при теоретичних дослідженнях інтеграції абсолютно необхідно враховувати її співвідношення з іншими явищами міжнародного життя, тобто з глобалізацією” [16, с. 125]. Безперечним є твердження Ю. Шишкова, який, проводячи різницю між цими двома явищами, пише: “Якщо глобалізація – це нова якість інтернаціоналізації на стадії гранично можливого розвитку її ушир, то інтеграція – найвищий ступінь розвитку її углиб” [271, с. 17]. Більшість дослідників вважають, що інтеграція, яка здійснюється вже впродовж кількох століть, дала поштовх глобалізації. Остання не є принципово новим явищем, а є продовженням капіталістичної інтеграції [57, с. 27; 219].

Аналізуючи нові постіндустріальні парадигми розвитку економічної теорії, А. Чухно підкреслює, що “Процес інтернаціоналізації господарських зв'язків набуває характеру економічної інтеграції, тобто об'єднання економік країн і спільного ведення господарства. Світове господарство, світовий ринок товарів, капіталу дуже швидко розвиваються... Всі ці об'єктивні процеси зумовлюють переростання локальних форм цивілізації у глобальні,

вони охоплюють дедалі більше країн і дедалі відчутніше впливають на життя всього світу” [263, с. 28].

Серед вчених, які займаються дослідженням процесів розвитку інтеграції в західних країнах, також зазначається, що саме вона слугує додатковим фактором прискорення процесу структурних реформ в епоху висококонкурентної глобалізації, кроком до участі у світовій економіці, стимулює інвестиції та економічне зростання [125, с. 25].

Водночас у поглядах вчених спостерігаються розбіжності щодо первинності інтеграції. Так, М. Лебедев зазначає, що „інтеграція є лише частиною глобалізації, хай однією з найбільш значних” [127, с. 122]. Аналогічний зміст цього твердження можна знайти у монографії С. Долгова, де інтеграція розглядається як рушійна сила глобалізації або головний фактор серед інших економічних і міжнародних. Наведені міркування автора свідчать про наявність певних суперечностей між цими двома процесами. Зокрема, він пише: “Глобалізація сьогодні супроводжується іншим, аналогічним за своїм змістом, але протилежним їй процесом, а саме, регіоналізацією економічної діяльності” [62, с. 13]. Висловлюється думка, що регіоналізація, з одного боку, стимулює (у своїх межах) процеси економічного об’єднання різних країн, але з іншого – гальмує процеси всесвітньої глобалізації, посилює відокремленість економічних угруповань, а разом з тим суперечності та конкуренцію між ними [62, с. 14]. Сприйняття регіональної інтеграції як “своєрідного локомотива глобалізації, її каталізатора та прискорювача” [161, с. 648] не відображає специфічності характеру першої з них, а ототожнює її з останньою, відповідає її параметрам і є її практичним інструментом. Інакше кажучи, у цьому випадку глобалізація та регіональна інтеграція розглядаються з консолідуючої позиції. Разом з тим регіоналізація певною мірою суперечить глобалізації, оскільки передбачає запровадження обмежувального режиму у відношенні до країн, які не беруть участі в інтеграційних проектах. Отже, тут уже йдеться про розподільчу функцію глобалізації та регіональної інтеграції. Як справедливо зауважують

С. Мочерний та С. Фомішин, регіоналізація – “явище більш вузьке, видове, підсистемне” [152, с. 47].

Поглиблюючи та конкретизуючи сутність глобалізації та інтеграції, відомі дослідники П. Герст і Г. Томсон роблять загальне припущення, що процес економічної глобалізації йде повним ходом і становить якісно новий етап розвитку міжнародного капіталізму. Але, досліджуючи це явище, автори пропонують інший погляд на міжнародну економіку і підкреслюють можливість постійного і масштабного керування нею. Відстоюється думка, що “рівень інтеграції, взаємозалежності, відкритості (або як ці фактори можна ще назвати) національних господарств не є безпрецедентними у теперішню епоху”. Далі вчені продовжують: “Ми не намагаємося цим принизити теперішній рівень інтеграції, або ігнорувати проблеми регулювання та управління.., просто ми висловлюємо певний скептицизм щодо нашого вступу в радикально нову стадію інтернаціоналізації господарської діяльності” [178, с. 52].

Узагальнюючи існуючі підходи, виділяємо об’єктивний характер всесвітньої тенденції до економічної інтеграції та її зв’язку з глобалізацією. Водночас постає запитання: чи є інтеграція (зокрема – європеїзація), з одного боку, реакцією на глобалізацію, а з другого – її рушійною силою. З огляду на наведені наукові міркування ймовірним є те, що формування й поглиблення інтеграційних процесів здійснюються під значним і відчутним впливом зовнішніх факторів глобального характеру. Тому поступовий курс на розширення ЄС є своєрідною реакцією на виклики глобалізації. До таких викликів слід віднести нерівномірність економічного розвитку; періодичні потрясіння у фінансовій системі; динаміку світових цін на основні види ресурсів та їх вплив на національні економіки; тощо. Саме за рахунок поглиблення інтеграції створюється можливість запобігати виникненню негативних наслідків від згаданих явищ і контролювати їх.

Не слід ігнорувати і рушійне значення інтеграції у процесі глобалізації. Сьогодні спостерігається формування інтеграційних угруповань, які

функціонують у режимі, близькому до самозабезпечення та самодостатності. Особливо наочним прикладом щодо цього слугує ЄС. Режимом єдиного ринку, спільні торгова і аграрна політики, спільні підходи до проведення регіональної політики, протекціонізм на користь місцевих товаровиробників, функціонування спільної валюти створюють можливості для формування своєрідного виду глобалізації у Західній Європі. Таким чином, ЄС та інші інтеграційні утворення виявляються на відміну від решти країн більш стійкими у загальному глобалізаційному процесі.

Отже, процес європейської інтеграції є складним і суперечливим. Він викликаний не тільки економічними, але й політичними причинами. І хоча основною причиною інтеграції є вимоги високорозвинутих продуктивних сил, які вийшли за межі національних господарств, історично цей процес відбувався у такий спосіб, що співвідношення політичних та економічних факторів змінювалося на окремих етапах.

1.3. Методологічні засади європейської економічної інтеграції в аграрному секторі економіки

Аграрний сектор є найважливішою ланкою економіки будь-якої держави, матеріальною основою її багатства. Між розвитком аграрного сектора економіки, а також світовими процесами глобалізації і регіональної інтеграції спостерігається тісний взаємозв'язок. При цьому – незалежно від національної належності, рівня розвитку, форми власності, методів організації – сільське господарство має свої специфічні, притаманні лише йому особливості, які істотно відрізняють цю галузь економіки від інших, що вимагає визначення її пріоритетності на державному рівні. Розглянемо найхарактерніші риси сільського господарства, які більше за все впливають на формування інтеграційного напрямку розвитку держави.

По-перше, сільськогосподарська діяльність жорстко прив'язана до землі, що розцінюється як просторовий фактор, а також одночасно як

предмет праці і як головний засіб праці. Площа земель сільськогосподарського призначення становить 11 % світового земельного фонду (або 1,5 млрд. га). Якісний стан землі поліпшується за умови її раціонального використання як засобу виробництва. Однак для підтримання необхідного рівня родючості слід не тільки відшкодовувати спожиті речовини ґрунту, але й відновлювати його якісні показники, що пов'язано із значними матеріально-технічними та фінансовими затратами. При цьому окупність основних обсягів інвестицій розтягнута у часі та вимірюється роками, що стримує вкладення коштів у сільське господарство. Для пом'якшення впливу цих об'єктивних факторів, земельні угіддя в усіх країнах – незалежно від форми власності – розглядаються як загальнонаціональне багатство, а кошти на їх збереження виділяються з національних бюджетів. Водночас держави беруть на себе значну частину витрат, пов'язаних з формуванням соціальної інфраструктури села, розвитком сільських територій. Отже, земельний фактор має важливе значення при розміщенні сільськогосподарського виробництва на території кожної країни інтеграційного угруповання та визначенні її міжнародної спеціалізації. Крім того, роль земельного фактора та особливості ґрунту враховуються при розробці всіх напрямів світового науково-технічного прогресу.

По-друге, виробництво сільськогосподарської продукції переплітається з невіддільними йому природними процесами. Поєднання трудових процесів з сезонними природними особливостями (зокрема – в землеробстві) зумовлює розбіжності між робочим періодом і періодом виробництва. З огляду на це, імовірність окупності капіталу та одержання прибутку пов'язані з великими ризиками. Специфічність проблеми породжує також нерівномірність використання робочої сили протягом року і загострює соціально-економічну ситуацію на селі. У сільському господарстві відбувається прискорене спрацювання виробничих фондів сільськогосподарського призначення (зокрема – в агресивних середовищах:

тваринництві, птахівництві, роботі з мінеральними добривами). Використовуючи інтеграційні надбання, країни ЄС успішно розв'язують ці проблеми шляхом формування інноваційних стратегій розвитку сільського господарства.

По-третє, розвиток сільського господарства залежить від використання біологічних факторів, які зумовлюють безперервність процесу виробництва в галузі. Як наслідок, у сільському господарстві досягнення науково-технічного прогресу впроваджуються повільніше, ніж у промисловості. В умовах глобалізації світової економіки саме біологічні процеси (розвиток рослин і тварин) ставлять особливі вимоги до науково-технічних розробок і визначають певні межі для їх впровадження. Науково-технічні новації можуть бути виправдані в разі забезпечення і сприяння нормальному проходженню біологічних процесів у землі, рослинах та тваринах. Значна частина коштів з аграрного бюджету ЄС направляється саме на розробку природоохоронних техніки та технологій у сільському господарстві.

По-четверте, сільське господарство відрізняється значною територіальною розосередженістю, оскільки сільськогосподарське виробництво здійснюється на великих площах. Звідси – відповідні вимоги щодо вдосконалення системи машин і структури енергетики, використання альтернативних джерел енергії, тощо. Задовольнити такі вимоги можливо, використовуючи переваги міжнародного поділу праці та міжнародної кооперації, що, у свою чергу, є досягненням міжнародного інтеграційного процесу.

По-п'яте, порівняно з іншими сферами економіки сільськогосподарське виробництво є менш ефективним. Вкладений у нього капітал забезпечує менший прибуток. З огляду на це, низькодоходне сільське господарство не здатне на рівних умовах (порівняно з промисловістю) брати участь у міжгалузевій конкуренції без зовнішньої підтримки.

По-шосте, галузь сільського господарства характеризується

консервативністю та нееластичністю, неадекватністю реагування на умови й вимоги ринку. Так, при зростанні попиту на сільськогосподарську продукцію особливості сільськогосподарського виробництва не дозволяють йому оперативно зреагувати і збільшити її обсяги. Існує ряд обмежень щодо підвищення темпів зростання сільськогосподарського виробництва. Не можна суттєво розширити площі земель у сільськогосподарському обігу, навіть за умови збільшення інвестицій, що зумовлено природною обмеженістю сільськогосподарських угідь. Збільшення поголів'я (особливо маточного) пов'язане з довгим періодом вирощування більшості видів сільськогосподарських тварин. Так, для вирощування дійного стада корів потрібно близько трьох років, для формування плодоносного саду – понад п'ять років, виноградника – не менш від трьох років тощо.

По-сьоме, в умовах коливання попиту на продовольство сільське господарство внаслідок своєї інертності та консервативності, не може швидко пристосовуватися до мінливих обставин. Неможливо, наприклад, скоротити або збільшити площі та виробництво сільськогосподарських культур, якщо вже проведено посівні роботи, або скоротити виробництво молока та м'яса без скорочення поголів'я худоби, оскільки це вимагає певного проміжку часу.

По-восьме, в умовах нерегульованої ринкової економіки та свободи конкуренції ціни в монополізованому секторі промисловості зростають значно швидше, ніж у демонополізованому аграрному секторі, що створює непереборний для сільськогосподарського виробництва диспаритет цін між вартістю сільськогосподарської продукції та вартістю ресурсів, необхідних для її виробництва.

По-дев'яте, через щорічні коливання в часі результатів виробництва, пов'язаних з природно-кліматичними умовами, у сільському господарстві незмірно більшого значення, ніж в інших галузях, набуває питання створення продовольчих запасів. Досвід інтеграційних угруповань доводить доцільність вирішення цієї проблеми шляхом узгодженої САП щодо створення

резервного фонду продовольства (зокрема – в ЄС).

Наведений перелік особливостей сільського господарства є підставою для розуміння важливості врахування в національній аграрній політиці переваг міжнародної економічної інтеграції. Через їх реалізацію розробляються теоретичні засади, визначаються закономірності та необхідність державного регулювання аграрної економіки, які широко застосовуються на практиці в аграрній політиці держав–членів інтеграційних угруповань. В усіх розвинених країнах–членах інтеграційних об'єднань за допомогою різних економічних і фінансових дій та прийомів (у тому числі дотацій та компенсацій, послаблення або звільнення від податків, зниження тарифів на споживані сільським господарством ресурси, системи кредитування та страхування з компенсацією з бюджету, тощо) здійснюється постійна і стабільна підтримка менш монополізованого сільського господарства шляхом перерозподілу доходів з більш монополізованого промислового сектора економіки.

У процесі формування механізму західноєвропейської інтеграції сільське господарство залишалось сектором, у якому було найважче дійти згоди щодо інтеграції. Внаслідок виникнення післявоєнних проблем, пов'язаних із забезпеченням колективної безпеки та геополітичної стабілізації у Західній Європі, загострилася ситуація з виробництвом і збутом сільськогосподарської продукції, що привело до усвідомлення необхідності міждержавного співробітництва в цій галузі та перетворення її на основний пріоритет національної політики західноєвропейських країн. Майже в усіх державах на початку створення ЄЕС сільське господарство за рівнем технічного розвитку, а також за ступенем концентрації та спеціалізації виробництва значно відставало від промисловості і було представлене дрібними фермерськими господарствами, відносна економічна вага яких зменшувалась, а прибутки фермерів скорочувалися.

Так, втрачаючи свої економічні позиції, з розпадом колоніальної системи після закінчення Другої світової війни, Великобританія змушена

була запровадити систему нормування продуктів харчування, що проіснувала до середини 50-х років. Від початку промислової революції аграрні відносини цієї країни формувалися на основі імпорту дешевої сільськогосподарської продукції, через що її аграрна політика дістала серед дослідників західноєвропейської інтеграції назву “політика дешевих харчів” [60, с. 385]. Як наслідок, у процесі входження Великобританії до ЄС умови САП ЄЕС стали основним предметом критики англійського уряду і на деякий час загальмували членство цієї держави в Євросоюзі. Проте за умов приєднання до ЄЕС сільське господарство Великобританії перетворилося на високопотужну галузь, яка за часткою у ВВП поступається лише Німеччині. Позиції аграрного сектора економіки країни оцінюються у працях науковців з точки зору “класичного землевласницького капіталізму” [276, с. 189], основою якого є наявність трьох класів: найманих працівників, капіталістів (фермерів) і землевласників (лендлорів). Значна частка землі перебуває у власності останніх, які безпосередньо сільськогосподарським виробництвом не займаються, а здають землю в оренду. Однією з особливостей розвитку сільського господарства Великобританії було поступове зростання концентрації аграрного капіталу, а також зрощування його з промисловим шляхом вертикальної інтеграції.

Серед країн, аграрний сектор економіки яких найбільше відчував потребу в інтеграційних процесах, слід відділити Францію. Це пояснювалося, насамперед, тривалим перебуванням її сільського господарства в умовах ізоляції, закритості кордонів і продовольчої карткової системи, яку було скасовано лише на початку 50-х років. Незважаючи на наявність переваг цієї галузі, пов'язаних із сприятливими природними умовами та великими площами сільськогосподарських земель (близько 33 млн. га, тобто 60 % території країни), значною питомою вагою сільського господарства у ВВП країни (9 %) та великою часткою зайнятих у сільському господарстві (23,0 %) [155, с. 58], до початку інтеграції Франції не вдавалося задовольнити продовольчі потреби свого населення. Специфічні ознаки економічного

розвитку цієї держави перетворили сільське господарство на “особливий” сектор економіки, який за своєю продуктивністю істотно поступався сільськогосподарським секторам економіки інших країн і, водночас, розглядався як важливе джерело розширення експорту сільськогосподарської продукції.

Шлях до інтеграції передбачав визначення пріоритетних напрямів розвитку виробництва та підвищення продуктивності праці, а саме – відродження галузі сільськогосподарського машинобудування та сектора виробництва добрив. Поряд з тим, однією з умов вступу до ЄЕС було створення єдиного ринку агропродовольчої продукції. Як вказує відомий англійський дослідник Д. Дайнен, “...французький уряд хотів передати сільське господарство ЄС, щоб перекласти тягар субсидій великого та низькопродуктивного французького аграрного сектора з національного на європейський рівень” [60, с. 380]. В обмін на те, що Франція прийняла спільний ринок промислових товарів, Німеччина як країна–локомотив європейської інтеграції погодилася на виділення великих європейських субсидій французькому аграрному сектору. Тут на умовах франко-німецької дружби, і закладались як успіхи, так, з часом, і провали у САП ЄС, а також досягнення сільського господарства Франції, яка з кінця 60-х років перетворилася на чистого експортера сільськогосподарської продукції.

Продовжуючи виокремлення найхарактерніших рис, які спонукали країни Західної Європи до аграрної інтеграції, слід відзначити відсталість розвитку сільського господарства Італії – країни, яка однією з перших набула членства в ЄЕС. Неefективне національне сільськогосподарське виробництво не витримувало конкуренції з більш вагомими європейськими виробниками сільськогосподарської продукції. За сприятливих природно-кліматичних умов рівень самозабезпечення продовольством у цій країні становив 75-80 %, що пояснювалося, зокрема, збереженням архаїчних відносин на Півдні Італії та великою роздробленістю господарств (близько 3/4 з них мали площу до 5 га) [276, с. 195-196]. Під впливом

західноєвропейської інтеграції планувалося збільшити частку рослинницької продукції в загальній вартості товарної продукції за рахунок зростання виробництва та експорту фруктів і овочів при згортанні виробництва продукції тваринництва та зернових. менш конкурентоспроможних порівняно з іншими країнами.

Структурних змін потребувала в окремих європейських країнах і політика регіонального розвитку. Певний дисбаланс у соціально-економічному стані сільськогосподарських регіонів виник у Греції, Італії, Ірландії, Португалії. Слаборозвинуті сільські регіони Південної Італії та Греції під впливом становлення ринкових відносин відчували значну економічну та соціальну нерівність, яка створювала загрози для цілісності єдиного ринку та економічного союзу, що вважалися стрижнем європейської інтеграції. У цих країнах спостерігалися такі негативні економічні явища, як зростання сільського безробіття, низька конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції, зростання цін, та ін. Отже, усвідомлюючи свою економічну віддаленість від світових економічних країн–лідерів, менш розвинуті країни Західної Європи (Греція, Іспанія та Португалія), що здавна спеціалізувалися на сільськогосподарському виробництві, стали активними учасниками аграрної європейської інтеграції. При цьому сприятливий клімат Південних країн Європи та їх багата культурна спадщина створювали умови для розвитку відносно нового напрямку в аграрній політиці – агротуризму.

Водночас слід зауважити, що економіка інших потенціальних країн–учасниць євроінтеграційних процесів (наприклад, Німеччини, Нідерландів) мала вигляд набагато сильніший від попередньо згаданих і характеризувалася високим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Так, у до- та післяінтеграційному періодах (особливо – у 50-60-ті роки) у Німеччині визначилися тенденції до індустріалізації агропромислового виробництва, підвищення інтенсивності та концентрації виробництва і капіталу, що з часом забезпечило високий рівень споживання продовольства у цій країні, при відносно низькому рівні витрат у структурі

видатків населення. Німеччина однією з перших у Західній Європі вийшла на шлях структурних перетворень у сільському господарстві, оскільки воно не повною мірою задовольняло продовольчі потреби громадян.

Для аграрного сектора німецької економіки характерною ознакою стало вдале поєднання рослинницьких і тваринницьких галузей, з одночасним забезпеченням високих показників урожайності основних сільськогосподарських культур (зернових, картоплі, цукрових буряків) і продуктивності молочного та м'ясного скотарства. З початку 50-х років переважною формою господарювання у сільському господарстві Німеччини стали сільськогосподарські кооперативи, на які припадало 75 % продукції галузі. При цьому спостерігалось посилення ролі владних структур у вирішенні питань проведення аграрних реформ, інвестування сільського господарства, регулювання цінової політики на ринках сільськогосподарської продукції. Очевидно, що накреслені перспективи розвитку сільського господарства Німеччини та зважений підхід до вирішення проблем конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції у передінтеграційному періоді як основні фактори економічної політики держави дали поштовх загальному економічному розвитку країни та посприяли його вирівнюванню. Сьогодні четвірка країн ЄС – Франція, Великобританія, Італія та, особливо, Німеччина – практично вирішує долю ЄС, маючи 72 % усього економічного потенціалу об'єднання.

З точки зору пріоритетності ролі сільського господарства, слід також розглянути доінтеграційну економічну політику Нідерландів. Високорозвинута та високопродуктивна аграрна галузь, забезпечуючи внутрішні потреби країни, характеризувалася наявністю потужного експортного потенціалу. Протягом тривалого часу Нідерланди вважалися виключно аграрною державою та основною “садибою Європи” з огляду на високі врожаї сільськогосподарських культур та інтенсивність селекційної роботи. Домінуючими в аграрному секторі економіки країни ставали інтенсивне тваринництво, молочне виробництво, розведення свиней і

птахівництво, а також розвиток рибництва.

Як співзасновник ЄЕС Нідерланди зробили значний вклад у формування основних засад його аграрної політики, зокрема – у такий її аспект, як ціноутворення та забезпечення стабільно високої якості сільськогосподарської продукції. В умовах приєднання до СЄ сільське господарство країни дістало можливість розраховувати на гарантовані ціни, зокрема – на зерно, цукор та іншу продукцію. Зорієнтована на експорт, її аграрна економіка виграла від членства у ЄЕС/ЄС за рахунок розширення ринків збуту. У рамках ЄС нідерландська сільськогосподарська продукція знайшла гарантований і легкий шлях до торгових партнерів. За період членства Нідерландів у ЄС спостерігається значне зростання (до 25%) частки їх сільськогосподарського сектора в загальній вартості експорту товарів. При цьому до 80% аграрного експорту припадає на європейські країни, що надає Нідерландам можливість утримувати міцні позиції провідного експортера аграрної продукції у ЄС, поступаючись лише Франції. На думку нідерландських фахівців, європейська інтеграція є основною умовою збереження стабільності країни в аграрній сфері, здатною забезпечити добробут її населення.

Розглядаючи проблеми структурних зрушень в аграрній економіці окремих країн Західної Європи (Нідерландів, Німеччини, Великобританії, Швеції та ін.) у післявоєнний період, німецький економіст-історик В. Фішер відзначає феномен “аграрного дива”, в основі якого лежали зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва, ефективність залучення інвестицій, науково-технічні досягнення у механізації виробничих процесів, розвиток селекції, хімізація, тощо. Важливим фактором успіхів аграрного сектора слугували інтенсивні інтеграційні процеси, в результаті чого за 30 років урожайність пшениці у Нідерландах, Великобританії, Німеччині та Франції зросла більш як вдвічі і становила на початку 80-х років, відповідно, 68, 60, 52 і 51 ц/га [39, с. 161-163].

Поряд з тим, центральне місце, яке займала в європейській політичній

культури селянська землевласність, а також приваблива романтика землі та поява досить впливового фермерського лобі надавали аграрному питанню політичного значення [60, с. 380]. У поглядах європейських інтеграторів дедалі чіткіше відстежується думка про консолідує значення сільського господарства у солідаризації та розвитку ЄС [4, 60, 38, 137]. Підкреслюється, що саме в результаті докладання спільних зусиль до вирішення проблем західноєвропейського сільського господарства, яке на початку 60-х років занепадало, виникло ЄЕС. На початку формування ЄЕС орієнтири розвитку сільського господарства та аграрної політики сприймалися як основа для інтенсифікації процесу європейської інтеграції. На цьому фоні посилення конкуренції з боку США та Японії, нарощування масштабів діяльності ТНК, зміни у системі світогосподарських зв'язків у післявоєнний період, структурні зрушення у промисловості, з одночасним закладанням принципів “радянської економічної моделі”, також поставили перед західноєвропейськими країнами завдання щодо необхідності створення сприятливих умов для розвитку аграрного сектора економіки та торгівлі агропродовольчою продукцією.

Таким чином, аграрні інтереси західноєвропейських країн додавали процесу інтеграції рушійної сили та виступали складовою загальної економічної політики ЄС.

Водночас, з розширенням кордонів ЄЕС/ЄС спостерігається значна асиметричність у стані й розвитку сільського господарства країн, які претендували на членство у ЄС: їх аграрна політика істотно відрізнялася за методами та розмірами підтримки; переважна частина аграрної продукції вироблялася у дрібних фермерських господарствах, які залишалися малоефективними, роздробленими, залежними від торгового та банківського капіталів. Покликання західноєвропейської інтеграції полягало у розв'язанні кола конкретних проблем сільського господарства, які постали країнами – її учасницями.

Усе сказане дозволяє визначити передумови для формування процесів

західноєвропейської інтеграції в аграрному секторі економіки, які найбільш посприяли подальшій адаптації організаційно-економічних умов розвитку сільського господарства кожної з країн ЄС до вимог, норм і правил його САП і спонукали до створення єдиного внутрішнього ринку як основного критерію економічної спільності країн ЄС. Відзначимо основні з цих передумов:

– існуючі відмінності в економічній ефективності сільського господарства окремих країн, зумовлені як різними природно- кліматичними умовами, так і інституційною специфікою, історичними та культурними особливостями, заважали створенню рівних стартових умов господарювання у межах ЄЕС/ЄС; це передбачало поступове нівелювання тих особливостей аграрної політики країн–учасниць, які найбільше позначалися на загальному стані економіки цих держав, на їх конкурентних позиціях на спільному ринку та стримували реалізацію принципу свободи торгівлі у рамках об'єднання; з огляду на це, при створенні ЄЕС ключовим завданням урядів західноєвропейських країн стало “підтягування” галузі сільського господарства до загального рівня ефективності національних економік, а також пошук внутрішніх можливостей і засобів для підвищення технічного рівня сільськогосподарського виробництва;

– збереження диспропорцій у самому сільському господарстві – між великими та дрібними фермерами; вигоди фермерів від підтримання цін були незначними, оскільки не задовольняли їх попит на продукти харчування і промислові товари;

– орієнтація загальної економічної політики ЄЕС/ЄС на забезпечення добробуту населення країн–учасниць, чого повною мірою не можна було досягти без визначення загальних критеріїв ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення його обсягів, встановлення регулятивних інструментів цінової політики, розробки механізму державної підтримки сільськогосподарського товаровиробника;

– створення, зміцнення та розвиток економічних і політичних

інтересів європейського суспільства відбувалися через поступове розширення ЄЕС/ЄС, що зумовлювало необхідність визначити завдання перехідних періодів для країн – потенціальних членів ЄС, зокрема для країн ЦСЄ, які кардинально переорієнтували принципи господарювання з планової економіки на ринкові умови;

- посилення взаємодії сільської місцевості з центрами урбанізації, з боку яких зростав попит на продовольчу продукцію, що, у свою чергу, стимулювало збільшення її виробництва; внутрішніх можливостей країн для цього виявилось недостатньо, саме ж їх сільське господарство залишалося, в основному, самодостатнім і слабо реагувало на продовольчі потреби міста;

- початковим критерієм західноєвропейського об'єднання вважався рух до збереження різноманітної культури, примноження культурно-інтелектуального потенціалу країн Західної Європи як основної умови для формування цивілізованого суспільства, що налаштовувало кожен з них на подальшу економічну та політичну перспективу; у цьому контексті проблема полягала у подоланні культурно-психологічного бар'єра між більш розвинутими містами Європи та менш розвинутими в побутовому аспекті селами, при збереженні основних цінностей сільського устрою життя, традицій, національних звичаїв, тощо;

- тяжіння сільського господарства до джерел науково-технічної інформації та передових технологій як найважливіших складових ринкового господарства, що вимагало спільних зусиль урядів країн ЄС щодо визначення напрямів подолання технічного відставання аграрного сектора економіки, розробки інноваційної політики в цій галузі.

Необхідно зазначити, що успішність розвитку сільського господарства інтегрованих країн як на ранніх, так і на більш зрілих етапах євроінтеграційних процесів визначено в основній меті аграрної європейської інтеграції, що полягала в об'єднанні аграрних потенціалів країн-членів ЄЕС/ЄС (насамперед, їх аграрних ринків і господарюючих суб'єктів), з наступними модернізацією сільського господарства та забезпеченням

якнайвищої економічної вигоди завдяки солідарній відповідальності за кінцеві результати на всіх стадіях аграрного співробітництва і спільній матеріальній заінтересованості всіх учасників інтеграційного процесу, з досягненням у перспективі високого рівня агропродовольчої самозабезпеченості та продовольчої безпеки країн–учасниць об'єднання, а також добробуту сільського населення в результаті оптимізації розміщення ресурсів.

Говорячи про формування основних засад інтеграції в аграрному секторі економіки в умовах автаркії часів Другої світової війни, М. Трейсі зауважує, що в умовах нестачі продовольства у перші післявоєнні роки ставилося завдання розширення сільськогосподарського виробництва будь-якими засобами – як для збільшення випуску продуктів харчування, так і для поліпшення платіжного балансу. З цією метою фермерам гарантувався певний рівень доходу, впроваджувалися нові заходи, спрямовані на підтримання цін, та були посилені вже діючі, а для заохочення інвестицій у сільськогосподарське виробництво та впровадження досконаліших методів господарювання виділялися кредити і субсидії [235, с. 239].

Певна річ, на сучасному етапі САП ЄС внесла вагомі корективи у цілі євроінтеграційних процесів в аграрному секторі економіки, про ще йтиметься у наступних розділах дослідження. Тим часом існування розглянутих передумов та усвідомлення урядами західноєвропейських країн важливості реалізації інтеграційної аграрної політики закладались як фактори інтенсифікації західноєвропейської інтеграції.

У результаті теоретично-практичного осмислення передумов для європейської інтеграції в аграрному секторі економіки, визначення її сутності та мети, формується системне уявлення про її ознаки, що відрізняють аграрну інтеграцію від інтеграції в інших галузях. З огляду на це, найбільш доцільно, на нашу думку, говорити не про одну–дві такі ознаки, а про органічну систему ознак, синтез яких здійснюється наукою у процесі дослідження основних законів і закономірностей цього складного та

багатостороннього явища. Розглядати рух європейської аграрної інтеграції лише за висхідною – від нижчої стадії розвитку до вищої, тобто ефективнішої, – означало б недооцінювати інші складові її еволюції. Зарубіжні вчені М. Трейсі, Л. Дік і В. Молле присвятили вивченню характерних ознак європейської інтеграції в аграрному секторі багато уваги, в результаті чого можна стверджувати, що кожна з їх думок несе в собі певне змістове навантаження [321, 235, 307].

Авторські узагальнення різноманітних підходів до виділення характерних рис європейської інтеграції та виконані щодо цього дослідження надають можливість розцінювати європейську інтеграцію в аграрному секторі економіки як складну динамічну систему з відповідними ознаками (рис. 1.2). Треба підкреслити, що кожна з цих ознак спрямована на вирішення конкретних завдань у контексті здійснення аграрної політики. З огляду на це, виправданим буде вважати, що найважливішою є така ознака, як мета європейської інтеграції в аграрному секторі.

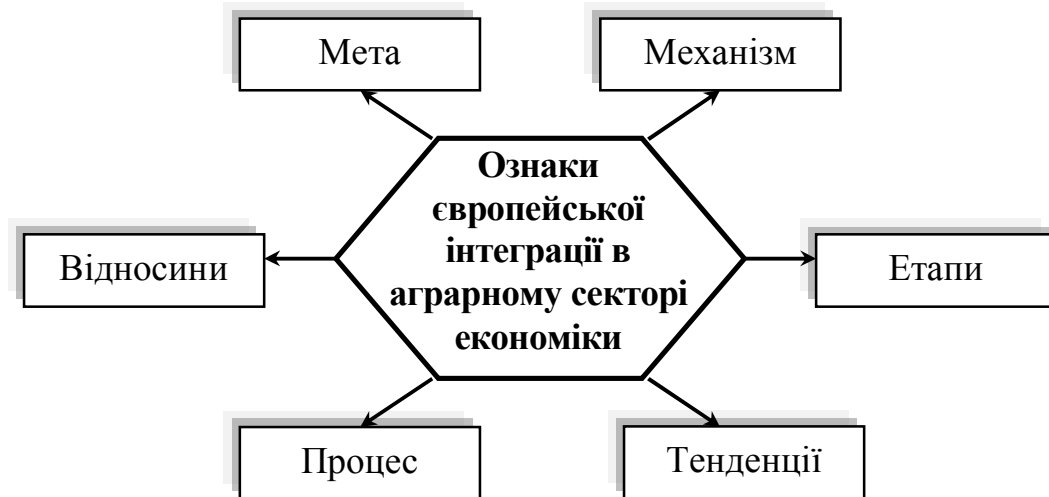

Рис. 1.2. Багатогранник ознак європейської інтеграції в аграрному секторі економіки

В ході наукових пошуків вдалося з'ясувати, що узагальненою метою європейської інтеграції в аграрному секторі економіки є його конкретні перетворення або зміни, за допомогою яких передбачається досягти запланованих соціально-економічних результатів, або, інакше кажучи,

отримання нових якісних ознак кожного етапу і кінцевих результативних показників розвитку сільського господарства різних країн як єдиного цілого.

Не менш важливою характерною ознакою європейської інтеграції в аграрному секторі економіки є її розгляд як **механізму**, тобто як розгалуженої сукупності власне економічних і договірно-правових інструментів, засобів і способів, за допомогою яких забезпечується послідовність станів цього сектора у процесі інтеграції. Одночасно це соціально-економічна, фінансова, екологічна оцінка результатів аграрної інтеграції. У свою чергу, на пізніших етапах це те, у що обходиться з фінансової точки зору проведення САП ЄС.

Наступною ознакою європейської інтеграції в аграрному секторі економіки слід вважати уявлення її як **процесу**, а саме – як сукупності та безперервності послідовних дій, спрямованих на досягнення кінцевої мети, або поступової зміни станів і явищ у закономірному порядку та приводять до певного результату.

Дослідження наукових основ еволюційного розвитку європейської інтеграції дозволяє виокремити таку її ознаку стосовно аграрного сектора економіки, як **етапи** розвитку – перехід від однієї його стадії до наступної, відрізок часу, за який відбувається формування спільного аграрного простору на шляху до прогресивних змін. На кожному етапі європейської інтеграції – від створення зони вільної торгівлі до повної економічної інтеграції – САП ЄС здійснювалась і продовжує здійснюватися відповідно до стратегічних орієнтирів і завдань.

Розгляд європейської інтеграції в аграрному секторі економіки крізь призму **відносин** передбачає відсутність будь-якої форми дискримінації між іноземними товаровиробниками аграрного ринку, що виступають рівноправними партнерами при здійсненні товарно-грошових операцій з купівлі-продажу сільськогосподарської продукції, товарів і послуг. У цьому контексті європейська інтеграція визначає найвищий рівень розвитку міжнародних економічних відносин в аграрній сфері.

Європейська інтеграція в аграрному секторі економіки як **тенденція** – це певна скерованість у поглядах і діях або прагненнях, властивих учасникам євроінтеграційного процесу. У ході аграрної інтеграції знання та аналіз поглядів і дій дозволяють уникнути негативних тенденцій, попередити або обмежити їх, чи, навпаки, дати поштовх для прояву позитивних змін.

Наділення європейської інтеграції певним переліком ознак із специфічними характеристиками, а також можливість їх економічного використання створюють конкурентні переваги країни та її господарюючих об'єктів в аграрному секторі економіки. При цьому наявність певних ознак стає необхідною умовою інтеграції, а їх поєднання у виробництві аграрного продукту – достатньою. Перспективи участі країни в інтеграційних заходах повинні визначатись одержанням такого гарантованого результату у виробництві сільськогосподарської продукції, якого в неінтеграційних умовах досягти неможливо.

Таким чином, притаманні західноєвропейській інтеграції в аграрному секторі економіки найбільш ключові ознаки посилюють її цілісність і впорядкованість, а отже – надають можливість представлення її ширшого категоріального контексту. Сутність європейської інтеграції в аграрному секторі економіки визначено як об'єднання аграрних потенціалів країн–членів угруповання, їх аграрних ринків і господарюючих суб'єктів з метою використання спільних умов і ресурсів, які гарантують одержання якнайвищої економічної вигоди завдяки солідарній відповідальності за кінцеві результати на всіх стадіях аграрного співробітництва та спільній матеріальній заінтересованості всіх учасників інтеграційного процесу. Ігнорування постійно відтворюваного характеру ознак європейської інтеграції спричиняє застій в інтеграційних зв'язках і деформацію кінцеворезультативних показників розвитку сільського господарства країн–учасниць.

Узагальнення наведених ознак, осмислення зарубіжної та вітчизняної спадщини щодо загальної теорії і практики європейської інтеграції,

дозволило зробити висновок про притаманність євроінтеграції в аграрному секторі економіки певної системи принципів. Можна згадати, що термін “принцип” (від лат. *principium* – основа, перший) означає вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду. Завдяки їм, відмічає О. Могильний, стає можливим організаційно-економічний механізм державного регулювання, спрямований на врахування економічних законів і закономірностей у практиці господарювання, своєчасне виявлення та усунення суперечностей, що супроводжують розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а також уникнення непередбачуваності й непрофесійності дій суб’єктів державного регулювання [150, с. 63].

З теоретико-методологічної точки зору принципи сучасного процесу європейської інтеграції в аграрному секторі економіки являють собою базисні засади, правила та об’єктивні норми поведінки, якими керуються країни-інтегратори з огляду на існуючі соціально-економічні та екологічні умови у даному випадку розвитку галузі сільського господарства. Отже, слід віддавати перевагу таким принципам європейської інтеграції в аграрному секторі економіки: продовольчої безпеки та сталості розвитку; ефективності та конкурентоспроможності; додатковості та компенсаторності; солідарної субсидіарності; синергії та кумулятивності; єдності цільової та ціннісної раціональності дій учасників (табл. 1.1).

На таких принципах ґрунтується європейська модель ведення сільського господарства, яка перебуває в еволюційному розвитку, формується якісно і постійно вдосконалюється. Ці принципи, незважаючи на різні масштаби їх застосування, не можна поділити на менш або більш значущі. При порівнянні, наприклад, принципу продовольчої безпеки та сталості розвитку з принципом ефективності та конкурентоспроможності стає очевидним, кожний з них виконує лише властиві йому функції за допомогою відповідних форм та інструментів, а в сукупності вони створюють єдину систему прийняття та здійснення узгодженої аграрної політики, яка є спільною для всіх країн-членів ЄС.

Сутність принципів європейської інтеграції в аграрному секторі економіки

Назва принципу	Сутність принципів
Продовольчої безпеки та сталості розвитку	<ul style="list-style-type: none"> ➤ здатність ЄС забезпечувати гарантовану економічну доступність продуктів харчування для населення його країн відповідно до нормативів з якості та кількості переважно за рахунок власного виробництва з урахуванням ресурсних можливостей кожної з них; ➤ спрямування державної підтримки за програмно-цільовим призначенням на стимулювання еколого-економічного диференційованого переходу до прогресивних систем землеробства і послідовність аграрних реформ.
Ефективності та конкурентоспроможності	<ul style="list-style-type: none"> ➤ формування сучасного сільського господарства як наукомісткої галузі, де вихідним матеріалом для фермерського виробництва слугує продукція спеціалізованих високотехнологічних галузей (біотехнологій, інформаційно-комп'ютерних технологій, машинобудування, супутникового зв'язку та ін.); ➤ спрямування на постійне поліпшення результатів використання ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки; ➤ диверсифікація сільського господарства, підвищення якості життя у сільських регіонах.
Додатковості та компенсаторності	<ul style="list-style-type: none"> ➤ можливість для країн-учасниць доступу до додаткових видів сільськогосподарських ресурсів і сировини; ➤ компенсація окремим країнам витрачених сільськогосподарських ресурсів за рахунок об'єднання та створення спільного аграрного ринку; ➤ узгодженість дій усіх складових євроінтеграційного процесу в аграрному секторі економіки; ➤ виникнення обопільної заінтересованості в одержанні проміжних і кінцевих результатів, які реально являють собою єдине ціле та з початком цього процесу діють на користь інтересам сторін-учасниць; в основі факторного заміщення – врахування асиметрії, алокації та асинхронності у розвитку національних факторів аграрного виробництва країн-членів інтеграційного об'єднання.
Солідарної субсидіарності	<ul style="list-style-type: none"> ➤ здатність розкрити та реалізувати можливості сільського господарства через однаковість, спільність інтересів у прийнятті рішень щодо реформування основних засад САП ЄС.
Кумулятивності та синергії	<ul style="list-style-type: none"> ➤ формування нових, високоефективних господарських зв'язків при організації спільних сільськогосподарських підприємств, об'єднань, фірм, ТНК; ➤ виникнення ефекту синергії в результаті об'єднання і взаємодії аграрних формувань країнами-членами ЄС; ➤ посилення оперативності, маневреності та мобільності у використанні інтегративного аграрного потенціалу ЄС.
Єдності цільової та ціннісної раціональності дій учасників	<ul style="list-style-type: none"> ➤ удосконалення та наступна оптимізація структури національних сільськогосподарських виробництв; можливість вибору найефективніших галузей та підгалузей сільського господарства; відмова від нарощування виробничих потужностей з виробництва тієї сільськогосподарської продукції, яку доцільніше імпортувати.

Реалізація принципу додатковості та компенсаторності є особливо актуальною в умовах розширення ЄС, приєднання до процесу європейської інтеграції країн з менш розвинутими соціально-ринковими національними економіками та сільським господарством, з асинхронним формуванням у нових господарських системах цих держав інституціональних та функціональних компонентів.

Згідно з принципом синергії та кумулятивності, досягається важливий

економічний ефект САП. Логіка принципу єдності цільової та ціннісної раціональності дій учасників полягає у зменшенні постійно зростаючої напруженості у сільськогосподарських торгових відносинах між ЄС і США. Цей принцип є визначальним при реформуванні аграрної політики ЄС, формуванні інституційного середовища і торгово-економічної структури аграрного сектора економіки, визначенні темпів інтеграції у сільському господарстві. З'ясовані методологічні базові засади європейської інтеграції в аграрному секторі економіки дозволяють конкретизувати відповідний категоріальний контекст для її вітчизняного аграрного сектора: це досягнення такого соціально-економічного рівня організації та ведення сільськогосподарського виробництва, який би відповідав сучасним світовим та європейським вимогам, при одночасному збереженні та посиленні власної ідентифікації з урахуванням національних традицій, звичаїв, культурних та історичних особливостей населення України, що, у свою чергу, відображалось б і на формуванні іміджу галузі сільського господарства.

Принципи європейської інтеграції аграрного сектора економіки реалізуються через відповідні методи, що складають сукупність певних правил, прийомів, способів і норм пізнання об'єктивних законів дійсності з метою використання їх на практиці. Методи, як і принципи, мають статус обов'язкових для застосування, але, на відміну від них, передбачають досягнення якоїсь мети, розв'язання конкретного завдання. Основне призначення методів аграрної європейської інтеграції – забезпечення сприятливих умов для вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників шляхом здійснення узгодженої між усіма країнами ЄС аграрної політики, досягнення високого рівня її гармонізації та координації при максимальній мобілізації кожного її інструмента та творчої активності, ініціативності та заінтересованості всіх суб'єктів господарювання у досягненні високих результатів.

Виходячи із загальних положень про основні методи здійснення економічної інтеграції, найчастіше у європейській практиці аграрної

інтеграції використовують інституціональний та функціональний [244, с. 14-15] методи, які теоретично обґрунтовано та практично апробовано. Згідно з першим з них інтеграція розпочинається, поглиблюється та вдосконалюється за допомогою інституціональних і адміністративних заходів, а також акцій. Другий метод ґрунтується на принципах лібералізації економіки та зовнішньої торгівлі, що лімітує адміністративні заходи на основі багатосторонньої угоди та забезпечує вільний обмін товарами між країнами у великому ринковому просторі відповідно до закону попиту і пропозиції. З аналізу сучасних інтеграційних процесів, проведеному зарубіжними та вітчизняними вченими, інтеграційні методи вимагають гармонізації, координації та уніфікації економічної та соціальної політики. Вони притаманні, насамперед, регіональним формам міжнародної економічної інтеграції.

З огляду на особливості сучасних трансформацій в аграрному секторі економіки країн ЄС, методи набувають більш динамічного характеру і можуть змінюватися та пристосовуватися на вимогу конкретної соціально-економічної ситуації. При використанні у практиці аграрної європейської інтеграції інституціонального методу відзначимо суттєву специфічну особливість його застосування, пов'язану з тим, що аграрна політика ЄС “інституційно надійно ізольована від інших політик”, має свою власну логіку, незважаючи на економічну революцію на селі, а також на припливи й відпливи європейської інтеграції [38, с. 284-285]. Отже, за таких умов суть інституційного методу полягає у збереженні та застосуванні урядами країн і на міждержавному рівні протекціоністських заходів, спрямованих на забезпечення загальнодержавних стандартів життя фермерів; компенсацію внутрігалузевих балансів; всебічне регулювання ринків агропродовольчої продукції, ізольованих від імпоротної конкуренції.

У єдності з інституціональним реалізується і адміністративний метод. Саме через нього відбуваються формування системи квотування сільськогосподарської продукції та адміністративного планування,

здійснення прямих бюджетних виплат фермерам, тощо. Методи аграрної західноєвропейської інтеграції здатні змінюватися та набирати більш ринковоорієнтованого характеру в умовах посилення багатофункціональної ролі сільського господарства, підвищення його конкурентоспроможності на світовому ринку та переходу на траєкторію динамічного розвитку.

Викладені найважливіші методологічні положення європейської інтеграції розглядаються базовими для визначення як поточних, так і майбутніх євроінтеграційних перспектив аграрного сектора економіки України.

1.4. Переваги одновекторної західноєвропейської моделі інтеграції для аграрного сектора України

Діалектика західноєвропейських інтеграційних процесів формує принципові засади розвитку аграрного сектора економіки України, враховуючи загальновизнану стратегічну мету – входження її до складу ЄС. Неухильність і поступовість євроінтеграційного курсу України зумовлені глобалізацією світової економіки та міжнародного поділу праці, стрімким зростанням кількості держав, які активно застосовують інтеграційні механізми в економічній політиці, посиленням багатофункціональної ролі сільського господарства у практиці західноєвропейської інтеграції. Академік НАН України В. Геєць серед загальних трансформаційних процесів, які домінують у світі та впливають на хід перетворень в економіці України, насамперед, називає глобалізацію, посилення взаємозалежності у світі та поглиблення інтеграційних процесів [46, с. 15].

Проаналізований досвід європейської інтеграції та вихід її за останні 10–15 років на якісно новий рівень свідчать про обов'язковість врахування аграрної складової. Для абсолютної більшості країн Західної Європи, а також країн з перехідною економікою, які набагато пізніше увійшли до інтеграційного угруповання, трансформаційні проблеми аграрного сектора

були найбільш багатоаспектними, з яскраво вираженими факторами впливу на політичні, економічні, соціальні та культурні рішення. Разом з тим тривала внутрішня та зовнішня відірваність вітчизняного сільського господарства від розвинутих країн світу, викривлення сутності ринкових реформ, втрата продовольчої безпеки та безпосередня залежність продовольчого забезпечення від імпорتنих поставок змусили нашу державу до активного пошуку шляхів подальшого розвитку й засобів формування національної аграрної економіки, конкурентоспроможної на світовому ринку.

Більш загрозовою для України виявилася не просто неконкурентоспроможність продукції, підприємств, галузей, національної економіки в цілому, а ймовірність так званого “системного” відриву її від групи провідних країн через несумісність технологій, низьку придатність економіки до інвестицій і нововведень, а також структурну галузеву та інституціональну несумісність [134, с. 4]. Усе сказане можна повною мірою віднести до аграрного сектора економіки, де набагато більша забезпеченість сільськогосподарськими угіддями та аграрними землями в розрахунку на душу населення є набагато більшою, ніж у багатьох розвинутих європейських країнах. Це дозволяє організувати ефективне виробництво продовольства як для внутрішніх потреб, так і на експорт. Однак для переходу аграрного сектора на траєкторію динамічного розвитку, як наголошує Президент України В. Ющенко [284, с. 5], необхідно розробити таку цивілізовану модель інтеграції нашої держави у світовий економічний простір, у рамках якої еволюціонувала б українська економіка у XXI ст.

Сьогодні серед міжнародних аналітиків і вчених існують різні та навіть суперечливі погляди на проблему участі України у європейській інтеграції – від ігнорування усіляких контактів з “капіталістичною” Європою або підтримання їх виключно на “наших умовах” до твердження про необхідність підключатися до європейської інтеграції на будь-яких умовах та у найкоротший строк. Ми не поділяємо жодну з цих позицій. Крім того, у

викладених науково-методологічних і практичних дослідженнях майже не дістає відображення стрижнева проблема інтеграції – інтеграція аграрного сектора економіки, як така, що повинна відповідати євроінтеграційному спрямуванню країни. С. Дем'яненко підкреслює: “Сільське господарство потрібно розглядати як частину загальної економічної системи, і його проблеми повинні вирішуватися в контексті існуючих в економіці країни проблем. Передусім має йтися про стабільну макроекономічну політику, створення необхідних умов для залучення інвестицій, розвитку людського капіталу, ринкової і соціальної інфраструктури” [59].

Принципового значення серед запропонованих теорій щодо перспективних шляхів економічної інтеграції набули три основні моделі: одновекторна західноєвропейська модель інтеграції, з поступовою гармонізацією аграрної економіки до єдиного європейського аграрного простору; двовекторна (або бігравітаційна), яка передбачає одночасну інтеграцію у ЄС та інші інтеграційні формування (ЄП, СНД, ГУАМ тощо), за якою аграрний сектор розвиватиметься на поновленні господарських зв'язків, порушених раніше з країнами–учасниками, на принципах відкритої економіки; модель, яка будується на активізації інтеграції у ЄП і СНД без майбутніх євроінтеграційних спрямувань і в умовах якої можна добитися прискореного розвитку аграрної економіки виключно на використанні століттями сформованих політичних, економічних, родинних і побутових переваг, спільних для країн колишнього СРСР.

Серед прихильників першої моделі ми зустрічаємо переконливе доведення безальтернативного європейського вибору України. В умовах стабільності моделі розвитку країн ЄС, зазначає В. Новицький, та зважаючи на неконкурентоспроможність технологічно відсталої промисловості, успадкованої з пострадянських часів штучної однієї зовнішньої орієнтації та транспортної інфраструктури, здатність України налагодити ефективне співробітництво з ЄС стала індикатором її реального суверенітету [161, с. 603]. У цьому ж контексті слушним є бачення європейських

перспектив А. Гальчинським, який також вважає, що за останні роки існуючий економічний розрив між Україною та ЄС не тільки не скоротився, але й ще збільшився. Переорієнтація на Західну Європу є найоптимальнішим варіантом з усіх можливих на сьогодні [45, с. 37].

Про переваги, які здобуде Україна при вступі до ЄС, свідчать теоретичні міркування та прогнози щодо динаміки її зовнішньоекономічних відносин, викладені у науковій праці Р. Заболоцької, яка вважає, що у разі невходження нашої держави до ЄС питома вага вітчизняного експорту до європейських країн до 2010 р. залишатиметься приблизно на нинішньому рівні – у діапазоні 22–32 %. У разі входження України до СОТ та ЄС частка Європи у загальному експорті України може зрости до 40 %. При цьому особливо помітно втрачає свої переваги АПК, де за останні роки послабилися позиції світового лідерства України по окремих видах сільськогосподарської продукції [77, с. 97].

В. Чужиков, використовуючи основні постулати сучасних економічних теорій європейської інтеграції, досліджує напрями розвитку відносин України, найважливіші для її зближення з ЄС [262, с. 205-208]. Крім того, вченим встановлено 8 основних ознак, які дозволяють чітко ідентифікувати держави ЄС у межах глобального і конкурентного середовищ. Серед них – великий ступінь інтенсивності та продуктивності сільського господарства, високий рівень механізації, автоматизації та комп'ютеризації аграрних процесів, високі соціальні стандарти, та ін. С. Писаренко підкреслює, що участь України у процесах європейської інтеграції слід розглядати крізь призму перспектив щодо розвитку її аграрного потенціалу. Важливо знати і під час реформування аграрної сфери національної економіки враховувати особливості сільськогосподарської політики ЄС.

Слушним щодо розбудови власної аграрної політики України, зорієнтованої на перспективу вступу до ЄС, є уточнення Ю. Білика, який, зокрема, зазначає, що тривалий шлях розвитку вітчизняної аграрної політики, найкращий світовий досвід і зміни, які відбуваються у

європейський аграрній політиці, стануть важливим аргументом на користь її членства у ЄС [17, с. 95]. Наукові дослідження та розробки вчених Інституту економіки та прогнозування НАН України, викладені у монографії “Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції” також переконливо свідчать про необхідність освоєння європейської аграрної моделі з урахуванням її позитивних і негативних рис. З огляду на досвід багатьох країн ЄС (і в тому числі його нових членів–країн ЦСЄ), можливим є, на нашу думку, забезпечення умов для підвищення конкурентоспроможності аграрної економіки за наявності відчутних початкових ресурсних переваг [6]. Отже, враховуючи єдність економічних поглядів прихильників першої моделі, вважаємо, що реалізація західноєвропейських тенденцій для аграрного сектора економіки є доцільною в разі ймовірної економічної вигоди від майбутньої інтеграції. Тому важливо всебічно проаналізувати наявність як позитивних факторів аграрної інтеграції у західноєвропейському напрямі, що сприяють розвиткові цього процесу, так і негативних, які істотно його гальмують (рис. 1.3).

Результати аналізу дають підстави для узагальненого висновку про те, що тривала економічна криза у сільському господарстві, структурна незавершеність процесу аграрного реформування зумовили виникнення багатьох негативних факторів, під вплив яких потрапляє інтеграційний процес, який у цьому випадку, ми вважаємо, не можна форсувати і не слід розглядати “як одномоментну зміну якості соціально-економічного становища та розвитку. Це – складний перманентний процес” [56, с. 27]. Швидка інтеграція аграрного сектора економіки у євроструктури здається нам дещо ілюзорною, а поступова (зважаючи на початковість зроблених реальних кроків щодо його адаптації до європейських і світових вимог, а також ґрунтуючись на політичних інтересах і діях держави у цьому напрямі) – цілком реальною.

Рис. 1.3. Позитивні та негативні фактори одновекторної європейської моделі розвитку аграрного сектора економіки

Крім того, мотивація до реалізації одновекторної моделі європейської інтеграції підтверджується відповідною внутрішньою стратегією економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.): “Шляхом європейської інтеграції”, де визначено кінцеву мету євроінтеграційного курсу України – набуття нашою державою повноправного членства у ЄС [228, с. 9-10] і здобуттям Україною статусу країни з ринковою економікою.

Теорія двовекторності інтеграційних устремлінь України, яка є похідною від першої моделі, також існує. Так, вітчизняні вчені С. Пирожков, Д. Прейгер та І. Малярчук, А. Філіпенко, В. Сіденко, визначаючи для України головний пріоритет – інтеграцію у структури ЄС, не виключають алгоритму практичної реалізації вектора зовнішньоекономічного розвитку з іншими регіональними угрупованнями [172, 246, 214].

Аргументується це місцем розташування України у сфері тяжіння двох “гравітаційних” полів – ЄС і ЄП, з яких перше має потенціально більшу силу. Але через існуючі у ЄС економічні, політичні, технологічні, інституціональні та інші бар’єри господарські зв’язки з Україною (в тому числі і в аграрній сфері) перебувають на доінтеграційному рівні. Тому йдеться про використання так званої “бігравітаційної моделі”, яка передбачає можливість одночасної інтеграції України у ЄП та у ЄС.

За результатами досліджень А. Філіпченка, наукове поняття “бігравітаційна модель” та її сучасна конфігурація – це золота середина розвитку відносин співробітництва не тільки в одному напрямі. Пропонована ним модель виходить з пріоритету національних інтересів, ефективної реалізації у регіональних об’єднаннях власних порівняльних і конкурентних переваг, залучення до України необхідних технологічних та енергетичних ресурсів, іноземних інвестицій.

Основний висновок з розробок А. Філіпенка такий: реалізація цієї концепції дозволить Україні інтегруватися у європейські структури не шляхом поглинання (інвазії) її економіки Європейським Союзом, а в результаті зближення, взаємної адаптації господарських структур і

формування в Європі нової інтеграційної архітектури, яка більше відповідає сучасним цивілізаційним принципам [244, с. 22].

Взагалі доцільність вирішення питання в цій площині до кінця не доведено. Крім того, чіткого розуміння ефективності побудови такої моделі та адаптації до неї України наука не дає. Дійсно, якщо порівнювати показники економічного розвитку ЄС та ЄЕП, то для України інтеграційні процеси є реальнішими у рамках ЄЕП або подібних до нього угруповань (ГУАМ, СНД та ін.). Так, інтеграція чотирьох близьких за рівнем економічної ефективності країн, наприклад, у складі ЄЕП, є перспективнішою, що пояснюється їх діяльністю у форматі єдиного ринку (вільного переміщення товарів, послуг, капіталу та робочої сили), спільністю проблем щодо членства у СОТ, схожістю політики в аграрній та інших галузях, тощо. Схильність багатьох вчених розглядати присутність російського фактора у економічній політиці України та особливості його дії в аграрному секторі її економіки є очевидними.

Енергетичний та економічний прагматизм змушують нашу державу не ризикувати особливими відносинами з Росією, а також країнами СНД та ЄЕП. Така позиція має право на існування. Але, оцінюючи сучасний стан економічних взаємовідносин між Україною та Росією, є всі підстави погодитися з узагальненими аналітичними викладками дослідників у цій сфері, про те, що більшість їх домовленостей має кон'юнктурний характер і з часом виявляються нежиттєздатними, нагадуючи взаємне ембарго з невеликими виключеннями [243, с. 23]. Якщо зробити спробу підбити певний баланс для аграрного сектора економіки найзагальніших організаційно-економічних показників, які справляють позитивний і негативний вплив на оцінку перспективності підключення України до процесів інтеграції у ЄЕП і СНД, то він може мати вигляд реєстру плюсів і мінусів, наведених у табл. 1.2.

Реєстр ще не вичерпано, і його можна продовжити з урахуванням впливів політичних розбіжностей між країнами–учасницями цих, ще не

остаточно сформованих, інтеграційних об'єднань. Однак, уже сьогодні очевидно: поряд з деякими позитивними моментами, мають місце численні негативні очікування. Попередньо оцінюючи окремі показники підбитого балансу, доводиться констатувати, що у короткостроковій перспективі не простежуються скільки-небудь серйозні економічні дивіденди на користь “плюсів”.

Таблиця 1.2

Баланс плюсів і мінусів для аграрного сектора економіки України від розвитку інтеграційних процесів у напрямі ЄЄП і СНД

Плюси	Мінуси
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вільний режим переміщення товарів, послуг, капіталу та робочої сили. 2. Локалізація інтеграційних процесів у географічній близькості кордонів. 3. Сталі, історично сформовані виробничо-торговельні контакти в аграрній сфері. 4. Спільність організаційних, соціально-економічних, екологічних, науково-технологічних проблем аграрних політик, зумовлених наслідками командно-адміністративної економіки та прорахунками у здійсненні аграрних реформ. 5. Гармонізація тарифної політики у галузі сільського господарства до норм і правил СОТ у результаті вступу до цієї організації. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Наявність економічно невиправданих імпорتنних обмежень, які постійно виникають з боку окремих країн, зокрема – Росії (приклади накладання ембарго на ведення м'ясо-молочної продукції у 2006 р.). 2. Відсутність повноцінних за глибиною, інтегрованих контактів у сільському господарстві. 3. Стала практика нереалізації домовленостей та їх, здебільшого, кон'юнктурний характер. 4. Залежність вирішення питань в аграрній сфері від постачання енергоресурсів. 5. Орієнтація на елементи колишньої практики господарювання. 6. Масове безробіття у сільському господарстві та відсутність цивілізаційного досвіду розв'язання цієї проблеми. 7. Виникнення небезпеки неконтрольованого доступу на український ринок дешевої неякісної продукції з Китаю та інших країн АТР, що негативно позначиться на конкурентоспроможності вітчизняного аграрного сектора. 8. Посилення тенденції до зростання у національному товарообороті “ваги” Росії, що, у свою чергу, впливатиме на скорочення частки вітчизняної аграрної продукції на ринках відповідних країн. 9. Прагнення Росії стати “інтеграційним” центром на агропродовольчому ринку за рахунок основного “інтеграційного товару” – паливно-енергетичних ресурсів. 10. Участь у ЄЄП суперечить членству України у СОТ, оскільки проблеми всіх держав підсумовуються, при цьому найбільшу кількість проблем у галузі сільського господарства має найбільша країна – Росія.

Імовірно, це пояснюється відображенням існуючої суспільно-політичної ситуації, коли політичні контакти із східними пострадянськими державами розвиваються у напрямі першочерговості порівняно з

економічними. Тим самим підтверджується теза про те, що сама інтеграція є насамперед, результатом природного вільного розвитку та переплетіння взаємодоповнюючих економік, тоді як її політична складова, в основному, забезпечує захист національних економічних інтересів держав, які інтегруються, та їх безпеку [149, с. 100-101].

Найдоцільнішим інтеграційним проектом у рамках СНД, а також у двосторонніх відносинах з окремими пострадянськими країнами, вважає В. Новицький, є запровадження зони вільної торгівлі. Інші, більш виражені, варіанти інтеграції або є значно менш реальними, або суперечать цілям формування ефективної відкритої економіки України, її законам і ширшим інтеграційним перспективам [161, с. 674]. Наш підхід є близьким до цієї точки зору. Оскільки вітчизняний аграрний сектор, як зазначалося, ще недостатньо підготовлений до прийняття жорстких стандартів конкуренції з боку ЄС, то слід використовувати окремі надбання (відмічені у схемі плюси) економічного співробітництва з країнами СНД. Це не виключає інтересу України до розвитку зовнішньоекономічного співробітництва та інтеграції у початкових формах з іншими інтеграційними угрупованнями – тим більше, що такі приклади у світовій практиці регіональної інтеграції відомі, досить ефективні і нами вже розглядалися. Але, все-таки, відстоюючи безальтернативність євроінтеграційного курсу України, ми виходимо з двох незаперечних фактів.

Перше. Не підлягає сумніву, що “у світі немає іншого об’єднання, яке б можна було порівняти з Євросоюзом за масштабами сукупного багатства (з ВВП 10 трлн. дол. США), за освітньою та професійно-технічною підготовкою населення, за якістю рівня своєї інфраструктури, за внеском у розвиток світової культури, науки і технології” [216, с. 79]. Усе це відкриває для країни новий шлях до ефективної, конкурентоспроможної економіки, а для її аграрного сектора – безпрецедентні можливості щодо соціально-економічних трансформацій.

Друге. Реальне розширення ЄС, яке відбуватиметься до 2015-2020 рр., і збільшення кількості його членів до 30-35, дають підстави для твердження, що в рамках угруповання акумулюватимуться значні матеріальні, трудові, фінансові ресурси для цілей внутрішнього реформування. Отже, використовуючи цей період, Україна за певних умов (орієнтації на правові принципи ЄС, ефективного реформування сільського господарства, гармонізації стандартів якості агропродовольчої продукції до європейських норм, а отже – поступового наближення до Копенгагенських критеріїв^{*}) формуватимуться передумови для реалізації накресленого інтеграційного курсу.

Сьогодні відомі моделі і деякого іншого спрямування, що відрізняються від попередніх повним ігноруванням євроінтеграційного вибору України. З цього приводу представник такого напрямку О. Гош наводить ряд аргументів: по-перше, ідея європейського вибору нав'язується суспільству і світу Урядом країни; по-друге, країни ЄС та Україна співіснували в різних історичних умовах розвитку; по-третє, стратифікація глобального світу гостро суперечить історичній соціально-економічній традиції українства, спотворюючи його природу; по-четверте, ЄС проводить свідому політику руйнування нашої економіки, а орієнтація на притаманні ЄС низькі темпи зростання законсервує нашу економічну відсталість, тощо. Таким чином, на думку автора, не існує жодного об'єктивного економічного аргументу на користь європейського вибору. І “тільки всебічно інтегровані країни ЄЕП і СНД можуть здійснити проривний стрибок і вийти на постіндустріальну орбіту розвитку світових продуктивних сил” [53, с. 82-85]. Майже приреченою бачить долю ЄС і російський вчений Г. Скоров, хоча його висновки є дещо суперечливими [216, с. 80]. З одного боку, автором висвітлюються надбання та економічна сила ЄС, а з другого –

^{*}Копенгагенські критерії встановлено на засіданні Ради Європи у Копенгагені у червні 1993 р. для країн-кандидатів на членство у ЄС. Включають політичні критерії, економічні та інші, пов'язані з ними, обов'язки, що зумовлюються членством у ЄС. Держави, які бажають приєднатися до ЄС, повинні не тільки конституційно закріпити зазначені принципи, але й втілити їх у життя.

стверджується, що там переважають виключно національні інтереси, на які справляють вплив США. Ми не поділяємо жодного з цих підходів і вважаємо, що в основу пропагування висловлених ідей покладено більшою мірою політичні та історичні, а не економічні фактори. Слід коректніше говорити про аргументи Уряду та Президента України щодо шансів приєднання України до ЄС. А роздуми про те, наприклад, куди ж, нарешті, треба інтегруватись Україні у перспективі, несуть у собі великий ризик і значні економічні збитки для аграрного сектора її економіки. Варто лише згадати той факт, що видатний більшовик В. Ленін у першій чверті ХХ ст. у своїй праці “Про лозунг Сполучених Штатів Європи” категорично заперечував економічний зміст і значення цього лозунгу, називаючи Сполучені Штати Європи або неможливими, або реакційними [128, с. 352]. Але досвід більшості європейських країн говорить про абсолютно протилежне та доводить безперспективність подібних поглядів.

Відтак можна узагальнити, що європейська інтеграція для України – це виправданий шанс для трансформування аграрного сектора її економіки, зокрема – спрямований на подолання нинішніх негативних тенденцій.

Загальновідомо: якщо у країні створюються сприятливі інституційно-правові основи для економічного співробітництва, згідно з якими національні та іноземні суб'єкти господарювання перебувають у рівних умовах і сприятливому правовому середовищі, то не виникає проблем несталого внутрішнього стану та нерозумної економічної політики. Отже, увести членство нашої держави у ЄС “можливо лише за умов, якщо Україна дає гарантії стабільного розвитку цивілізованої правової держави” [121]. Структуризація сучасних відносин України з ЄС ґрунтується головним чином, на цілому блоці нормативно-правових актів (табл. 1.3), які є ознакою ставлення ЄС до перспектив її членства у ньому.

Таблиця 1.3

**Нормативно-правові акти, що регулюють перспективи членства
України в ЄС**

Основні нормативно-правові акти	Зміст
УПС (ухвалена та підписана у Люксембурзі 14 червня 1994 р.), яка набрала чинності 01 березня 1998 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ створення правового поля для інтеграції України в ЄС у 17 пріоритетних галузях, у яких необхідно забезпечити адекватність законодавства України до законодавства ЄС; ➤ формування інституційної бази співпраці.
Закон України “Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами” від 10 листопада 1994 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ратифікація Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною.
Указ Президента України “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 р. (із змінами від 12 квітня 2000 р.)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ основні напрями інтеграційного процесу; ➤ внутрішнє забезпечення інтеграційного процесу; ➤ забезпечення входження держави до європейського політичного, економічного, правового простору і здобуття на цій основі статусу асоційованого члена ЄС.
Послання Президента України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку” від 4 червня 2002 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ глобальні тенденції соціально-економічного розвитку; ➤ стратегічні пріоритети; ➤ прогнози щодо двох етапів економічної динаміки; ➤ інституційні перетворення; ➤ стратегія макроекономічної політики; ➤ стратегія розвитку внутрішнього ринку та реального сектора економіки; ➤ інвестиційна та структурно-інноваційна політика; ➤ стратегія доходів та основні завдання соціальної політики; ➤ зовнішньоекономічна стратегія; ➤ здійснення активної державної регіональної політики; ➤ економічна та екологічна безпека.
Закон України “Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС” від 18 березня 2004 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ визначення понять: “європейське право”, “принципи адаптації”, інституційний та нормативний механізми виконання програми; ➤ контроль за виконанням програми; ➤ основні засади виконання програми; ➤ приведення чинного законодавства України до законодавства ЄС і створення загальнодержавного механізму адаптації.

Продовження таблиці 1.3

Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України “Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм” від 16 березня 2005 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ визначення основних засад і вимог щодо організації та проведення аналізу державних цільових програм та їх проектів на наявність євроінтеграційної складової; ➤ тлумачення євроінтеграційних термінів; ➤ основні напрями визначення критеріїв євроінтеграційної складової (створення нормативно-правової бази; політичні, економічні та соціальні перетворення і структурні реформи, спрямовані на досягнення Україною Копенгагенських критеріїв; набуття Україною членства у світових та європейських структурах; розширення співробітництва з ЄС та його державами-членами, у тому числі на регіональному рівні; інституційне забезпечення процесу європейської інтеграції; інформаційна підтримка.
План дій Україна–Європейський Союз: європейська політика сусідства від 21 лютого 2005 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ перспективи щодо партнерства економічної інтеграції та співробітництва; ➤ пріоритети діяльності; ➤ політичне реформування; ➤ економічне та соціальне реформування; ➤ поступова лібералізація торговельних відносин і забезпечення вільного руху капіталу; ➤ підвищення безпеки продуктів харчування; ➤ розвиток і запровадження системи оподаткування відповідно до міжнародних стандартів і стандартів ЄС; ➤ розвиток інших ключових сфер: конкурентної політики, захисту інтелектуальної та промислової власності, сфери державних закупок, статистики тощо.
Постанова Верховної Ради України “Про початок переговорів між Україною та Європейським союзом про укладання нової базової угоди” від 22 лютого 2007 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ про необхідність укладання нової рамкової угоди на майбутній період.
Протокол про вступ України до СОТ від 05 лютого 2008 р.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ офіційне відкриття переговорного процесу щодо створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС в рамках нової посиленої угоди Україна–ЄС.

Аналіз позиції України щодо європейського вибору свідчить, що найважливішим документом, яким регулювався стан відносин між Україною та ЄС до березня 2008 р., стала УПС, де підкреслюється повага до головних цінностей ЄС як основи для співпраці, забезпечуються рамки політичного діалогу, реалізуються загальні цілі на базі гармонійних економічних відносин. За змістом це економічна угода, яка, разом з тим, не мала вагомого потенціалу для досягнення сторонами якісно нового рівня взаємовідносин. У цій угоді не передбачалося положень ні про входження України до ЄС, ні про проведення переговорів про асоційоване членство.

Оскільки йдеться не про асоційоване членство, а про партнерство, то Україна приєдналася до групи країн, відносини яких базуються поки що на неінтеграційній моделі. Існуючий статус є несприятливим для України, не відповідає її стратегічним інтересам, однак він відрегульований на невизначену перспективу.

Як показує подальший аналіз стану наведеної нормативно-правової бази, у Плані дій Україна – Європейський Союз (як засіб досягнення Європейської політики сусідства) визначено комплекс пріоритетів, як у рамках УПС, так і поза ними, але політика сусідства розглядається поки що єдиною і новою перспективою партнерства, економічної інтеграції та співробітництва. На сучасному етапі керівництво ЄС не розглядає Україну як потенціального кандидата на членство, про що свідчить і відсутність у бюджеті ЄС на 2007-2013 рр. фінансування на реалізацію такого співробітництва. Але, разом з тим, План дій надав Україні можливість закласти фундамент для подальшого співробітництва, і саме від виконання комплексу заходів Плану щодо європейської адаптації залежить результативність її подальшого співробітництва з ЄС.

Розгляд інших правових актів також підтверджує невизначеність кінцевої мети, практично всі вони мають односторонню спрямованість: виконання 90 % заходів бере на себе Україна [156, с. 151]. Крім того, слід зауважити, що як у Плані дій, так і в інших документах, аграрний сектор не

виділяється як пріоритетний напрям співробітництва, хоча процес інтеграції України в Європу розглядається як реальний фактор зростання, насамперед, вітчизняної аграрної економіки.

Увагу зосереджено, в основному, на підвищенні безпеки продукції харчування для споживачів шляхом реформ та модернізації санітарної і фітосанітарної сфер, а також на реалізації заходів щодо забезпечення якісного управління у сфері навколишнього природного середовища.

Поки що перспективний розвиток співробітництва у галузі сільського господарства узгоджується на рівні Меморандуму про взаєморозуміння щодо діалогу з аграрних питань між Міністерством аграрної політики України та Генеральним директором Європейської комісії “Сільське господарство і розвиток сільської місцевості” [35]. Зокрема, документом передбачено активізацію співробітництва за такими основними напрямками:

- обговорення питань розроблення та імплементації заходів політики і законодавства у сфері сільського господарства та розвитку сільської місцевості;
- окреслення результатів сільськогосподарського виробництва і торгівлі;
- відстежування змін у кон’юнктурі сільськогосподарських ринків та їх впливу на виробництво продукції;
- взаємне наближення політики щодо якості сільськогосподарської продукції, крім безпеки продуктів харчування, включаючи географічні зазначення та органічну продукцію;
- узгодження позицій України та ЄС у рамках міжнародних організацій.

Вказані напрями співробітництва є актуальними для вітчизняного аграрного сектора, але декларативними і не мають законодавчої сили. До того ж зміст цього документа не формує принципово нову позицію європейської інтеграції, економічно вигідну для аграрного сектору економіки. Між іншим, сільськогосподарське законодавство – одна з

найзначніших галузей європейського права: її частка займає у ньому майже 40 %.

Ведучи переговори про майбутні євроінтеграційні перспективи, обидві сторони цього процесу намагаються знайти компромісну формулу економічних переваг у вигляді відповідної форми співробітництва. У контексті такого пошуку ЄС офіційно не визначив можливої дати вступу України до цього угруповання. На рівні зарубіжних дослідників передбачається період у 30-50 років, що, у принципі, не суперечить логіці й динаміці нинішніх відносин між Україною та ЄС, характеру політичних і соціально-економічних процесів, які відбуваються у країнах-членах ЄС. Розрахунки проведено на основі того, що навіть за умови збереження в Україні досягнутого нині середнього зростання ВВП у 5%, рівень економічного розвитку ще багато десятиліть паралізуватиме нашу державу в її інтеграційних прагненнях, якщо сама Європа не погодиться на істотне зниження вимог [202, с. 87-96].

Ключовим доповненням до ряду нормативно-правових актів є також положення нової посиленої угоди, питання прийняття якої на даний момент перебуває на стадії остаточного вирішення. Передбачено, що частиною нової посиленої угоди стане угода про зону вільної торгівлі, яка дозволить не тільки скасовувати митні збори, але й встановлювати детальні норми торговельних відносин, зокрема – в аграрній сфері. У рамках прийнятої посиленої угоди визначаються нові шанси для процесу інтеграції аграрного сектора національної економіки в ЄС, які несуть також нові загрози й ризики цієї галузі: загострення конкуренції; підвищення окремими країнами рівня тарифного захисту; погіршення конкурентних позицій України в експорті; додаткові санітарні, сертифіковані, екологічні та технічні бар'єри для української сільськогосподарської продукції; тощо.

Отже, для одержання всіх вигод від проголошеного Україною курсу на європейську інтеграцію та входження до європейських структур, для досягнення від цього процесу позитивних кінцевих результатів, треба пройти

довгий шлях удосконалення і змін у нормативно-правовому та інституційному забезпеченні. Причому всі внутрішні соціально-економічні та політико-адміністративні перетворення повинні відповідати основним критеріям (зокрема, Копенгагенським, а надалі – Маастрихтським), які ставляться до претендентів на вступ у ЄС. Так, відповідно до Копенгагенських критеріїв, у сфері економіки вимоги до країн-кандидатів, передбачають:

- макроекономічну стабільність, цінову рівновагу, стабільність державного фінансування та платіжного балансу;
- лібералізацію цін та торгівлі;
- відсутність перешкод для доступу на ринки та вихід з нього (банкрутство);
- достатню правову базу, яка дозволяє регулювати право власності, виконання законів та контрактів;
- покращення умов конкуренції;
- створення сприятливого інвестиційного клімату;
- підвищення якості робочої сили;
- удосконалення структури та диверсифікація експорту;
- здійснення промислової політики, спрямованої на зниження матеріало- та енергоємності виробництва.

Слід зауважити, що відповідність цим критеріям в аграрному секторі досягається дуже повільно та набагато складніше, ніж в інших сферах економіки, що посилює увагу і усвідомлення пріоритетності розвитку галузі сільськогосподарського виробництва у контексті державних трансформацій.

Досвід економічних перетворень у країнах, які поступово вливаються в євроінтеграційний процес і стають повноправними членами ЄС, переконує, що “в сучасних умовах належність до ЄС сама по собі не є свідченням належності до центру світової економіки. Головним у досягненні цього стану є не сам по собі вступ до ЄС, а динаміка тих показників, які характеризують країну як таку, що наближається до центру світової економіки” [112, с. 22-

23]. Саме еквівалентність зовнішньоекономічного обміну є індикатором її інтеграції у ЄС і визначає місце країни у міжнародній аграрній спеціалізації. Взаємовигідна торгівля виступає провідною формою співробітництва, однаково вигідною для двох сторін. При цьому думка про те, що виграш одного партнера означає втрати іншого, є помилковою.

В аграрних торгових відносинах України із світовим співтовариством, якими визначаються зміст і характер майбутніх моделей інтеграції, вітчизняна наукова література виділяються два періоди: перший (1991-1994 рр.) і другий (що розпочався з кінця 1995 р. і триває дотепер) [205, с. 194-195]. Протягом першого етапу експортно-імпортна спеціалізація сільського господарства України формувалася під впливом розпаду СРСР і залежності від економіки окремих його країн, зокрема – Росії, яка різко підвищила ціни на енергоносії.

Торгова політика в АПК України, в основному, спрямовувалася на нейтралізацію збитків, зумовлених різницею між внутрішніми та зовнішніми цінами. Експортна торгівля сільськогосподарською продукцією обмежувалась, а неефективна система платежів стала однією з причин виникнення зовнішнього боргу. Інтенсифікації зовнішньоторговельних зв'язків України із світовим середовищем сприяли політика провідних вітчизняних установ і відомств, набуття нашою державою членства у провідних міжнародних економічних організаціях (МВФ, Світовому банку, ЄБРР) а також послідовна підтримка з боку ЄС у питаннях її вступу до СОТ. На цьому ж етапі реально визначилася перспектива України щодо її приєднання до окремих європейських програм інтеграційного характеру та ЄС.

Упродовж наступних років другого етапу економічного співробітництва відбуваються більш структурні зміни у зовнішній торгівлі товарами. Взагалі у світовій торгівлі агропромисловою продукцією частка України поки що дуже низька і становить 0,5 % обсягів світового експорту, (тоді як частка Франції – 8, Нідерландів – 8, Німеччини – 6,3 %) [2, с. 227].

Дослідження відкритості національної економіки, розрахованої на основі даних про обсяги товарного експорту та імпорту, а також ВВП (табл. 1.4), свідчать про досить високий її рівень: відповідний показник коливається від 72,3 % у 1996 р. до 88,1 % у 2006 р. Для порівняння: Західній Європі притаманна висока відкритість економіки світовому господарству та інтернаціоналізації господарського життя.

Таблиця 1.4

**Основні показники інтенсивності зовнішньої торгівлі України
за 1996-2006 рр., млрд. дол. США**

Показники	Роки										
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ВВП	44,5	50,2	42,0	31,6	31,3	37,6	49,6	53,8	60,3	82,9	107,5
Експорт	14,4	14,2	12,6	11,6	14,6	16,3	18,0	23,1	32,7	34,2	45,9
Імпорт	17,6	17,1	14,7	11,8	14,0	15,8	17,0	23,0	29,0	36,1	48,8
Товарообіг	32,0	31,3	27,3	33,4	28,6	32,1	35,0	46,1	61,7	70,3	94,7
Сальдо	-3,2	-2,9	-2,1	-0,2	0,6	0,5	1,0	0,1	3,7	-1,9	-2,9
Відкритість економіки (%)	72,3	62,3	65,0	105,7	91,3	85,3	70,6	85,6	102,3	84,8	88,1
Експорт продукції сільського господарства	1,57	1,10	1,01	1,07	1,58	2,06	2,63	2,99	3,80	4,67	5,15
Експорт продукції сільського господарства у загальному експорті (%)	10,9	7,7	8,0	9,2	10,8	12,6	14,6	12,9	11,6	13,7	11,2

Джерело: Тут і далі розраховано за даними [99-103] за відповідні роки (якщо не вказано інше).

Так, експортна та імпортна квоти країн-членів ЄС незмінно перебувають на рівні 30-процентної позначки, тоді як у США цей показник становить 9-11 %, у Японії – 11-13 % [146, с. 19-34]. Отже, незважаючи на проблеми внутрішнього виробництва, у своїй зовнішній торгівлі Україна більшою мірою дотримується принципів фритрейдерства і, за прийнятою у світовій економіці методикою, належить до країн третьої групи із відкритістю понад 75 %.

Порівняння обсягів товарного експорту та імпорту характеризує як внутрішній стан національної економіки держави, так і її експортно-імпортну орієнтованість. Протягом останнього десятиріччя спостерігається стабільна

тенденція до активізації зовнішньоекономічної діяльності держави, але при цьому сальдо зовнішньоторговельного балансу по роках, в основному, є від'ємним. Значне місце в експортній спеціалізації країни належить сільськогосподарській продукції.

На фоні загального зростання обсягів товарного експорту за вказаний період відмічаються, хоч і досить повільне за темпами, але стабільне зростання експорту сільськогосподарської продукції (з 1,57 млрд. дол. США до 5,15 млрд. дол. США), а також збільшення його питомої ваги в загальному експорті (з 10,9 до 11,2 %). Основні характеристики експортно-імпортової діяльності аграрного сектора економіки України наведено у таблицях 1.5 та 1.6.

Найвищий абсолютний показник обсягів експорту за основними видами агропромислової продукції був досягнутий у 2006 р. і становив 4031,9 млн. дол. США, тобто зріс порівняно з 1996 р. у 1,5 раза (або на 146,5 %). При цьому істотно збільшилися обсяги експорту по таких товарних групах, як зернові (у 36 разів), какао та продукти з нього (у 44,7 раза), плоди та горіхи (у 20,2 раза) тощо. Досить стриманими виявилися темпи зростання обсягів експорту живих тварин (на 126,8 %), м'ясопродуктів (на 119,5 %), олійних культур (на 132,8 %), овочів, фруктів та ін.

Протягом 1996-2006 рр. скоротилися обсяги експортних поставок продукції борошно-круп'яної групи (із 217,5 млн. до 36,3 млн. дол. США), риби та рибопродуктів (з 59,7 млн. до 5,8 млн. дол. США). Водночас Україна втратила свої позиції в експорті по такій традиційній для неї продукції, як цукор і кондитерські вироби з нього, борошно і крупи, вироби з м'яса та риби, молокопродукти. Так, внаслідок невваженої політики щодо регулювання цукрової галузі значно скоротилися поставки українського цукру на зовнішні ринки: із 676 млн. дол. США у 1996 р. до 113,5 млн. дол. США у 2006 р. Невідповідність національних стандартів світовим і європейським спричинила також втрату частки зовнішнього ринку, зокрема – російського ринку збуту по молоку та молокопродуктам.

Таблиця 1.5

**Динаміка експорту основних видів агропромислової продукції,
млн. дол. США**

Види продукції	Роки						2006 р. до 1996 р., %, рази
	1996	1998	2000	2002	2004	2006	
Агропромислова продукція – всього	2752,3	1468,7	1137,3	2046,8	2925,1	4031,9	146,5
Продукція сільського господарства – всього	1113,9	895,1	734,2	1500,4	1784,4	2637,4	2,4 р.б.
у тому числі: <i>живі тварини і продукція тваринництва</i>	253,9	257,2	366,3	379,7	648,5	691,6	2,7 р.б.
живі тварини	4,1	3,1	6,1	4,9	4,0	5,2	126,8
м'ясо та харчові субпродукти	297,4	159,6	194,3	209,5	177,6	328,8	119,5
риба та рибопродукти	59,7	44,7	24,0	13,5	8,8	5,8	9,7
молоко та молокопродукти, яйця	191,7	65,9	137,7	144,8	446,0	340,4	1,8 р.б.
інша тваринницька продукція	2,5	1,9	4,2	7,0	12,1	11,4	4,6 р.б.
<i>продукція рослинного походження</i>	860,0	637,9	367,9	1120,7	1135,9	1945,8	19,7 р.б.
овочі і коренеплоди	23,0	22,7	13,3	27,4	33,8	86,7	3,76 р.б.
плоди та горіхи	7,5	7,7	19,1	35,9	59,0	151,5	20,2 р.б.
зернові культури	375,7	313,8	122,8	997,7	842,8	1354,2	36,0 р.б.
борошно і крупи	217,5	51,8	13,9	14,6	27,8	36,3	16,7
олійні культури	236,3	241,9	195,7	42,5	168,4	314,0	132,8
інші продукти рослинного походження	0,03	0,03	0,08	0,6	1,5	3,1	10,3 р.б.
Продукція харчової промисловості – всього	1638,4	573,6	403,1	546,4	1140,7	1394,5	85,1
у тому числі: цукор і кондитерські вироби	676,0	108,5	105,7	112,2	119,6	113,5	16,7
вироби з м'яса та риби	85,9	53,6	19,5	13,4	25,7	23,9	27,8
какао та продукти з нього	10,5	22,7	62,0	120,1	203,3	259,9	44,7 р.б.
вироби з хлібних злаків	16,6	12,4	21,6	28,6	82,5	114,9	6,9 р.б.
продукція переробки плодів та овочів	46,9	30,1	26,7	42,0	92,1	135,0	2,9 р.б.
змішані харчові продукти	15,1	2,7	4,4	16,3	103,8	49,6	3,28 р.б.
алкогольні та безалкогольні напої, оцет	445,8	52,4	43,8	85,9	266,6	417,2	93,5
тютюн	38,6	30,5	77,0	45,4	69,2	110,3	2,9 р.б.
інша продукція	66,7	18,8	42,4	81,6	177,8	170,2	2,6 р.б.

Хоча за досліджений період і простежується зростання обсягів вітчизняного експорту по цій товарній групі, але всього у 1,8 раза. Щодо імпоротної діяльності аграрного сектора національної економіки, то зафіксовано більш стрімке зростання її темпів порівняно з експортною.

Таблиця 1.6

**Динаміка імпорту основних видів агропромислової продукції,
млн. дол. США**

Види продукції	Роки						2006 р. до 1996 р., %, рази
	1996	1998	2000	2002	2004	2006	
Агропромислова продукція – всього	1374,6	914,9	847,0	1003,0	1759,1	2851,6	2,1 р.б.
Продукція сільського господарства – всього	526,5	362,7	407,3	362,4	754,5	1197,0	2,3 р.б.
у тому числі: <i>живі тварини і продукція тваринництва</i>	316,1	221,0	104,5	142,1	315,0	648,9	2,0 р.б.
живі тварини	14,9	9,4	4,0	6,1	13,2	39,2	2,6 р.б.
м'ясо та харчові субпродукти	156,4	67,7	22,3	35,5	158,4	161,3	103,1
риба та рибопродукти	117,2	129,5	65,7	71,1	103,3	361,2	3,1 р.б.
молоко та молокопродукти, яйця	21,9	13,0	11,7	28,4	37,8	76,0	3,4 р.б.
інша тваринницька продукція	5,7	1,4	0,8	1,0	2,2	11,2	
<i>продукція рослинного походження</i>	210,4	141,7	302,8	220,3	439,5	548,1	2,6 р.б.
овочі і коренеплоди	11,3	3,6	6,1	8,0	5,7	26,4	2,3 р.б.
плоди та горіхи	80,1	39,0	55,2	64,9	80,7	267,9	3,3 р.б.
зернові культури	27,3	19,1	118,4	24,4	167,0	59,5	2,2 р.б.
борошно і крупи	8,9	11,8	35,5	12,7	25,0	31,1	3,5 р.б.
олійні культури	64,3	57,3	28,6	30,4	48,4	92,8	144,3
інші продукти рослинного походження	18,5	10,9	11,0	19,9	32,3	70,4	3,8 р.б.
Продукція харчової промисловості – всього	848,1	552,2	439,7	640,6	1004,6	1654,6	2,0 р.б.
у тому числі: цукор і кондитерські вироби	309,9	43,2	77,6	98,5	103,5	30,1	9,7
вироби з м'яса та риби	48,8	34,1	25,4	25,2	38,6	119,6	2,5 р.б.
какао та продукти з нього	55,8	83,1	70,9	88,5	145,8	222,9	4,0 р.б.
вироби з хлібних злаків	47,2	17,8	11,2	13,9	40,4	74,9	158,6
продукція переробки плодів та овочів	26,3	27,3	13,5	33,3	56,9	193,2	7,3 р.б.
змішані харчові продукти	107,6	40,8	43,5	92,2	193,9	336,2	3,1 р.б.
алкогольні та безалкогольні напої, оцет	90,5	88,2	38,7	43,6	64,1	189,4	2,1 р.б.
тютюн	155,0	205,9	143,6	190,5	274,8	332,7	2,1 р.б.
інша продукція	7,0	11,8	15,3	55,0	86,6	155,6	22,2 р.б.

На вітчизняних ринках агропромислової продукції поступово закріплюються позиції такої продукції іноземного виробництва, як молоко та молокопродукти (зростання у 3,4 раза), риба та рибопродукти (у 3,1 раза),

живі тварини (у 2,6 раза).

Серед продукції рослинного походження відмічається зростання імпорту борошна та крупів – у 3,5 раза, плодів і горіхів – у 3,3 раза, овочів та коренеплодів – у 2,3 раза, зернових – у 2,2 раза. Впродовж останніх років для України розпочинається новий етап – економічного співробітництва з різними регіонами світу та її входження до системи міжнародного поділу праці. При цьому слід визначити основні фактори, що сприяли нарощуванню експортно–імпортних поставок агропродовольчої продукції та посилили зростання обсягів вітчизняного товарного експорту. Як правило, до таких факторів відносять вигідність географічного положення; сприятливі кліматичні умови й родючі ґрунти; дешеву робочу силу та потенціальну здатність кадрів до висококваліфікованої праці; розширення місткості внутрішнього аграрного ринку та зростання обсягів внутрішнього споживання; сприятливу епізоотичну ситуацію; лібералізацію торгівлі з частковим скасуванням експортних квот на аграрну продукцію; тощо.

У результаті посилення дії зазначених факторів у зовнішній торгівлі активізувалася роль майже всіх країн світу (табл. 1.7). Так, за останні роки, незважаючи на відсутність взаєморозуміння щодо спільних тактичних і стратегічних соціально-економічних пріоритетів між Росією та окремими країнами СНД, спостерігається стійка тенденція до розширення обсягів експортно-імпортних операцій, при додатному зовнішньоторговельному сальдо.

За цей період удвічі збільшився товарооборот, а темпи зростання імпорту агропродовольчих товарів перевищили темпи зростання їх експорту. У структурі експорту з цією групою країн переважають молоко та молокопродукти, м'ясо та харчові субпродукти, цукор, насіння та плоди олійних культур. Найбільша частка імпорту припадає на вироби з м'яса та риби, овочі, плоди, цитрусові, алкогольні та безалкогольні напої, тютюн тощо. За межами СНД другим за значенням торговим партнером України виступає Європа.

Таблиця 1.7

Зовнішня торгівля агропродовольчими товарами та сировиною з країнами світу, млн. дол. США

Країни	Роки					2006 р. до 2002 р., %, рази
	2002	2003	2004	2005	2006	
Експорт товарів						
Країни СНД	941,2	1386,0	1712,5	2010,8	1707,9	181,5
Європа	1019,2	986,6	1082,1	1188,5	1625,9	159,5
Азія	332,3	461,9	723,2	974,0	1341,1	4,0 р.б.
Америка	62,6	51,1	81,1	44,2	40,3	64,3
Африка	275,3	108,8	205,1	434,8	412,6	149,9
Австралія і Океанія	3,1	0,1	5,3	5,8	4,4	145,5
Інші країни світу	–	–	–	10,7	21,7	–
Усі країни світу	2633,7	2994,5	3809,3	4668,7	5154,0	195,7
Імпорт товарів						
Країни СНД	210,6	695,7	473,5	667,8	711,5	3,4 р.б.
Європа	522,7	782,6	840,4	1209,4	1511,9	2,9 р.б.
Азія	201,1	246,3	281,3	431,4	515,2	2,6 р.б.
Америка	200,1	477,4	378,1	448,7	516,9	2,6 р.б.
Африка	65,0	89,9	85,3	110,0	110,7	170,3
Австралія і Океанія	1,7	0,7	0,9	2,7	4,1	2,4 р.б.
Інші країни світу	–	–	–	–	0,1	–
Усі країни світу	1201,2	2292,6	2059,4	2870,0	3370,4	2,8 р.б.
Товарооборот						
Країни СНД	1151,8	2081,7	2186,0	2678,5	2419,4	2,1 р.б.
Європа	1541,9	1769,2	1922,6	2397,9	3137,8	2,0 р.б.
Азія	53,3	708,2	1014,5	1405,3	1856,3	3,5 р.б.
Америка	262,7	528,5	459,1	492,9	557,2	2,1 р.б.
Африка	340,3	198,7	290,3	544,8	523,3	153,8
Австралія і Океанія	4,8	0,8	6,2	8,6	8,5	178,6
Інші країни світу	–	–	–	10,7	21,8	–
Усі країни світу	3834,9	5287,1	5868,7	7538,7	8524,2	2,2 р.б.
Сальдо						
Країни СНД	730,6	690,3	123,9	134,3	996,4	136,4
Європа	496,5	204,0	241,7	- 20,9	114,0	23,0
Азія	131,2	215,6	441,9	542,7	825,8	6,3 р.б.
Америка	- 137,5	- 426,3	- 297,0	- 404,5	- 476,6	3,5 р.б.
Африка	210,2	18,9	119,8	324,7	301,9	143,6
Австралія і Океанія	1,4	- 0,6	4,4	3,1	0,4	2,7 р.б.
Інші країни світу	–	–	–	10,7	21,7	–
Усі країни світу	1432,5	7018,8	1749,9	1798,7	1783,6	124,5

Щодо розподілу зовнішньої торгівлі агропродовольчими товарами та сировиною з країнами Європи при загальній тенденції до досягнення позитивного сальдо, то у 2005 р. простежується перевищення імпорتنих поставок над експортом (на 20,9 млн. дол. США), в основному, за рахунок продукції таких груп, як різні харчові продукти, риба та ракоподібні, живі тварини, кава, чай, цитрусові та ін. Крім того, від'ємне сальдо з країнами Європи у 2005 р. пояснюється розширенням ринку ЄС (2004 р.) за рахунок

приєднання 10 держав ЦСЄ, що, у свою чергу, звузило ринок збуту продукції вітчизняних товаровиробників внаслідок застосування жорсткіших заходів щодо контролю за якістю продукції.

За 2006 р. зовнішньоторговельний товарооборот України з державами Європи становив 3137,8 млн. дол. США, що у 2 рази більше аналогічного показника 2002 р. У 2006 р. обсяги експорту агропродовольчих товарів з України до Європи зросли (порівняно з 2002 р.) на 159 % і сягнули 1625,9 млн. дол. США, а відповідні показники щодо імпорту цієї продукції були на рівні 1511,9 млн. дол. США. При цьому у структурі імпорту переважають залишки та відходи харчової продукції, тютюн тощо. За останні роки зросли та стабілізувалися показники стану зовнішньої торгівлі вітчизняною агропродовольчою продукцією з країнами АТР, що зумовило істотне збільшення її експорту при збереженні додатного сальдо торгового балансу.

Переважання експортних операцій у торгівлі з країнами Азії пояснюється, насамперед, збільшенням поставок продукції таких груп, як зернові культури, молоко та молокопродукти, їстівні плоди та горіхи, жири та олії рослинного походження, цукор. У 2006 р. товарооборот з цією групою країн зріс у 6,3 рази і досяг 1856,3 млн. дол. США, що підтверджує необхідність подальшої диверсифікації зовнішньоекономічних зв'язків України, з посиленням акценту на країни далекого зарубіжжя. Динамічно зростає також товарооборот з країнами Африканського континенту (серед яких найбільшими споживачами вітчизняної агропродовольчої продукції є Єгипет, Кіпр, Туніс, Судан, ПАР, Танзанія, Нігерія, Мозамбік та ін.) За 2002-2006 рр. його обсяги зросли на 153,8 % і становлять 523,3 млн. дол. США. Слід зауважити, що досягти присутності України на африканських ринках вдалося за рахунок експорту, в основному, зернових культур, молока та молокопродуктів, залишків і відходів харчової продукції.

Протягом аналізованого періоду зростання зовнішньоторговельного товарообороту та поглиблення економічних відносин нашої держави спостерігаються з країнами Американського регіону, зокрема – США. Але,

якщо порівняти обсяги експорту та імпорту, то стає очевидним, що таке порівняння не на користь Україні, адже, в даному випадку показник зовнішньоторговельного сальдо є від'ємним, і його значення постійно збільшується: за результатами 2006 р. відмічається 12-разове перевищення імпорту над експортом. З країн Американського континенту збільшується експорт до України готової харчової продукції, а також її залишків і відходів, тютюну та ін. Оскільки структура вітчизняного експорту до Америки характеризується невеликою часткою готової харчової продукції (в основному, переважає група алкогольних і безалкогольних напоїв), то можна зробити висновок про посилення імпортої залежності нашої країни від американського сільського господарства, що перетворилося на широкомасштабну, корпоративну агропромислову галузь світової економіки.

Важливим перспективним ринковим сегментом для українських сільськогосподарських товаровиробників із всіх перелічених є ЄС. З розширенням у східному напрямку, починаючи з 2004 р. ЄС перетворюється на наймогутніший у світі ринок, який налічує 500 млн. споживачів. Сьогодні це континентальне формування об'єднує 25 держав з територією 3,976 млн. кв. км. і виробництвом сукупного ВВП на рівні 11,05 трлн. дол. США (або 25,7 тис. дол. США на одну особу), що становить майже четверту частину світового рівня. При цьому, питома вага сільського господарства у ВВП становить 2,3 % і зайнято у ньому близько 4,3 % працездатного населення. Сільська місцевість займає приблизно 90 % усієї території ЄС, де мешкають більш як половина його жителів. На відміну від українського, аграрний ринок ЄС є досить самодостатнім, з жорсткими правилами конкуренції та високими вимогами до стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції [6, с. 38].

Незважаючи на високий рівень самозабезпеченості (62 % зовнішньої торгівлі здійснюється всередині ЄС), аналіз динаміки зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та ЄС свідчить про постійне зростання її обсягів (рис. 1.4). У 2006 р. експорт цієї продукції до ЄС

становив 1553,2 млн. дол. США, а імпорт її до України – відповідно, 1288,2 млн. дол. США. Порівняно з 2002 р. перший показник збільшився в 1,7, а другий – у 2,8 раза. Позитивне сальдо зберігалось протягом останніх п'яти років і у 2006 р. його рівень досяг 265 млн. дол. США (порівняно з 484 млн. дол. США у 2002 р.).

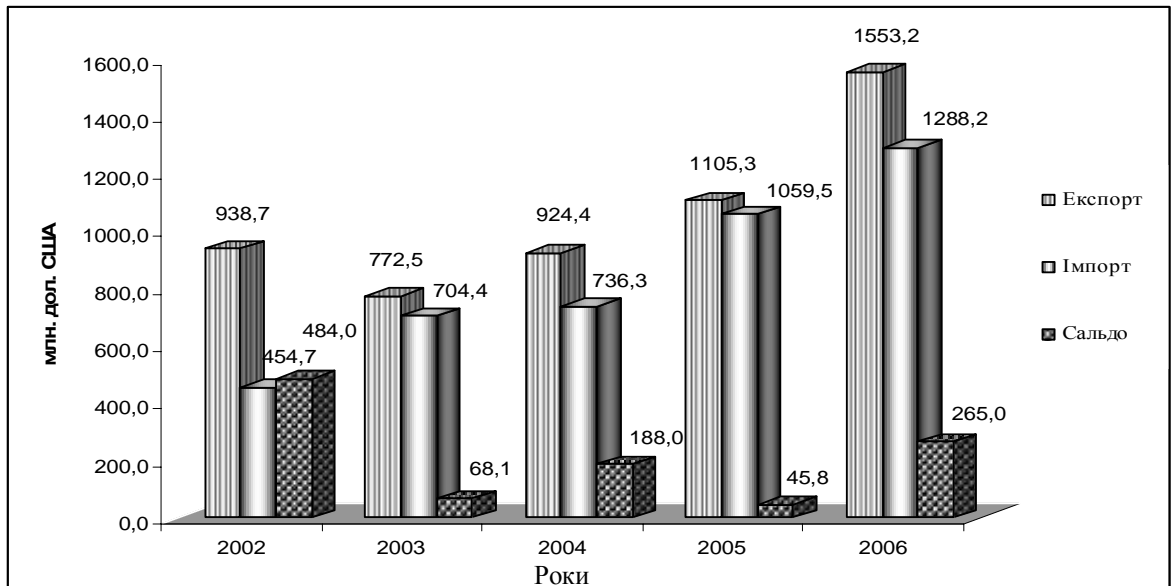

Рис. 1.4. Зовнішня торгівля агропродовольчою продукцією між Україною та ЄС за 2002-2006 рр.

З огляду на інтенсивність зовнішньоекономічної діяльності, ЄС у розширеному складі надає Україні перспективні можливості щодо використання переваг масштабів виробництва, підвищення ефективності інвестиційного та інноваційного процесів в агропромисловому виробництві, а також дозволяє їй одержати додаткові шанси у конкурентній боротьбі. Тим самим ЄС поступово перетворюється на головний і посідає друге після СНД місце, як ринок збуту агропродовольчої продукції, та перше – як джерело нашого імпорту. Проте, запровадивши практично вільний режим, Україна ще не розробила (на зразок країн ЄС) системи економічної та адміністративної підтримки й захисту вітчизняного товаровиробника. Стан зовнішньої вітчизняної торгівлі агропродовольчою продукцією за середніми результатами 2002-2006 рр. у розрізі країн ЄС (рис. 1.5) свідчить про її від'ємне сальдо з 9 країнами угруповання. Серед них – Німеччина (від'ємне

сальдо торгівлі становило 90 млн. дол. США), Нідерланди (відповідно, 32,5 млн. дол. США), Франція (23,7 млн. дол. США), Данія (20,2 млн. дол. США), Естонія (18 млн. дол. США), Ірландія (9,9 млн. дол. США), Швеція (14,9 млн. дол. США), Чехія (9,2 млн. дол. США) та Польща (2,2 млн. дол. США).

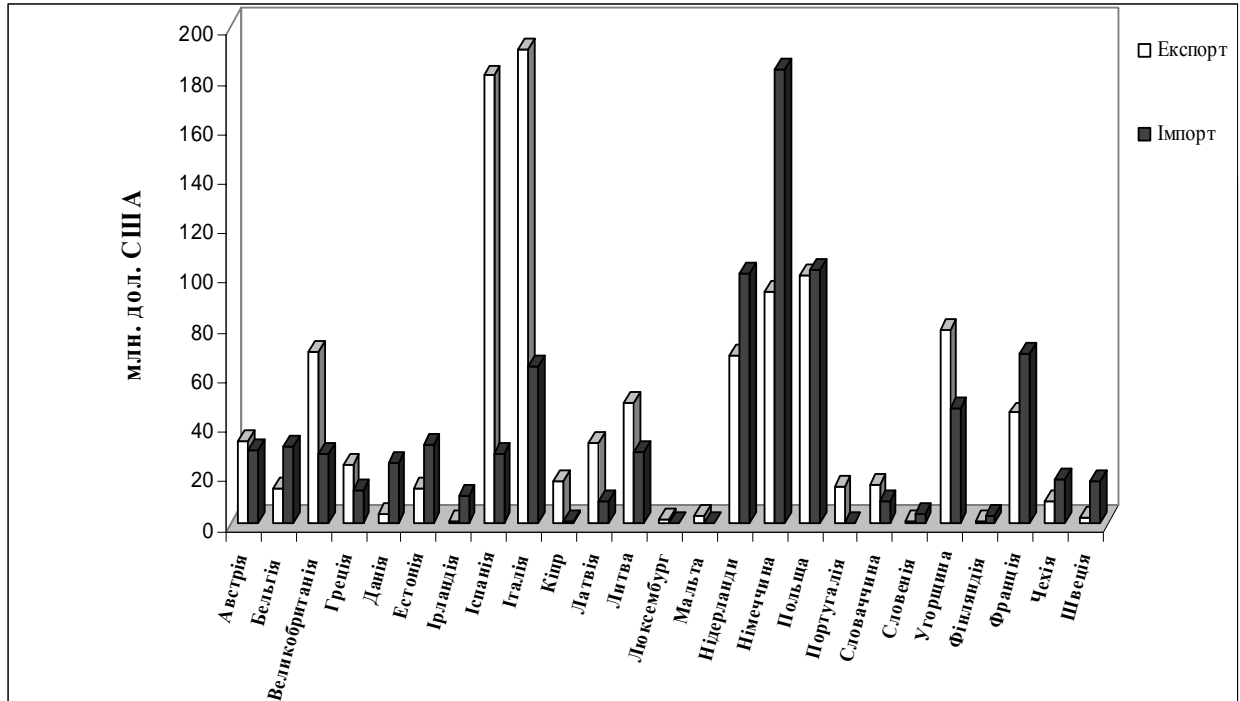

Рис. 1.5. Зовнішня торгівля агропродовольчою продукцією між Україною та країнами ЄС у середньому за 2002-2006 рр.

Загальне з ЄС позитивне сальдо торгівлі зберігається завдяки інтенсивності вітчизняного експорту до інших країн регіону. У групі країн ЄС найбільшими традиційними торговими партнерами України з експорту, з якими досягається додатне сальдо торгівлі агропродовольчою продукцією, є Італія (в середньому за 2002-2006 рр. вітчизняний експорт до цієї країни становив 190,9 млн. дол. США), Іспанія (відповідно, 180,5 млн. дол. США), Великобританія (69,1 млн. дол. США), Литва (48,6 млн. дол. США), Австрія (32,9 млн. дол. США) та ін. З цього приводу доцільно відзначити, що, незважаючи на позитивну динаміку експорту з більшістю країн ЄС, товарна номенклатура вітчизняної агропродовольчої продукції є надто обмеженою і представлена вузьким асортиментом: в основному, це м'ясо та харчові субпродукти, зернові культури, їстівні плоди та горіхи, насіння та плоди олійних рослин, цукор і молокопродукти.

Дані рисунку 1.6 підтверджують той факт, що на ринках ЄС за Україною дедалі більше закріплюється місце постачальника рослинницької продукції та сировини. Протилежна ситуація із структурою імпорту, в якій найбільша питома вага припадає на готові харчові продукти, що надходять з ЄС.

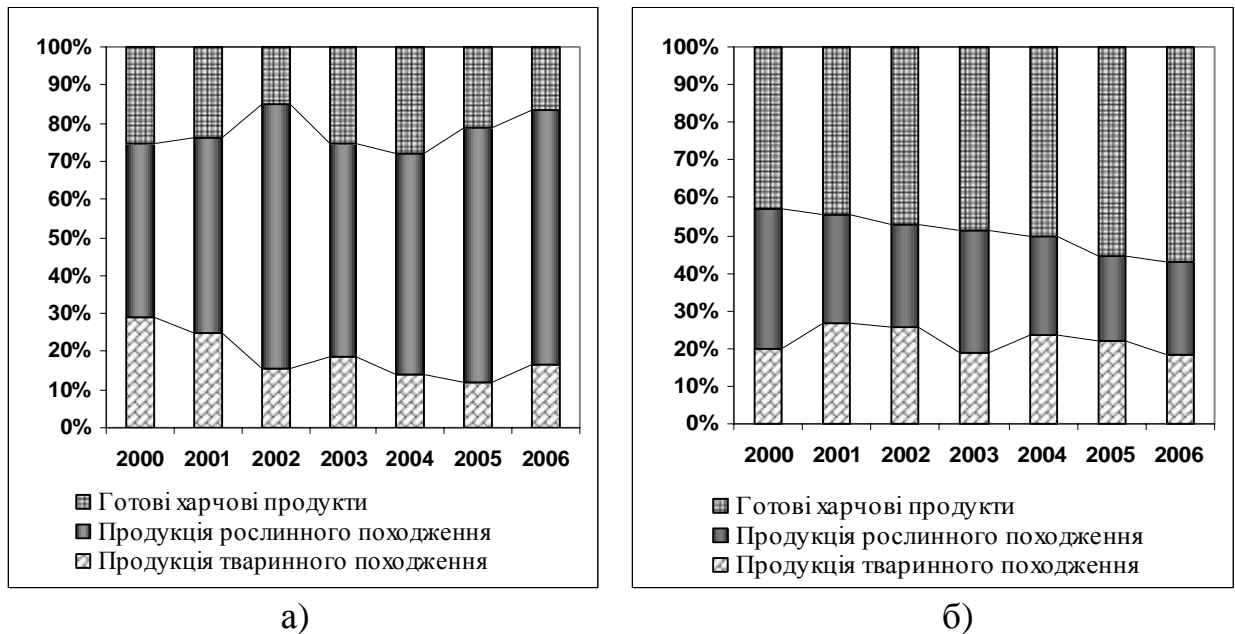

Рис. 1.6. Структура обсягів а) експорту та б) імпорту агропродовольчої продукції України та ЄС за 2000-2006 рр., %

Практика зовнішньоекономічної діяльності України початку 90-х років ХХ ст. свідчить, що частка в її експорті напівготової та готової до вживання харчової продукції становила майже 70 % [2, с. 230]. Нинішня ж ситуація переважання у вітчизняному експорті сільськогосподарської продукції рослинного та тваринного походження, а в імпорті – продукції переробних галузей аграрного сектора економіки є наслідком науково-технологічної відсталості української аграрної індустрії, недостатнього розвитку наукомістких виробництв, повільного впровадження інвестиційно-інноваційних технологій при виробництві сільськогосподарської та готової харчової продукції, а також не сприяє поліпшенню зовнішньоторговельного клімату в нашій державі.

Отже, як підсумок, можна констатувати, що підвищення ефективності експортно-імпоротної діяльності в аграрному секторі має стати

найважливішим елементом формування та реалізації європейської моделі стратегічного розвитку України. І в цьому напрямі намітилися позитивні зрушення, про що свідчить високий рівень відкритості національної економіки. Але, на жаль, внаслідок ряду внутрішніх обставин (зокрема – низької конкурентоспроможності вітчизняної агропродовольчої продукції; недосконалості механізмів державного регулювання та підтримки аграрного сектора; невизначеності у пріоритетах остаточного вибору моделі інтеграції; затягування та непослідовності прийняття економічних рішень), процедура вступу України до ЄС набула зтяжного характеру. Проте ЄС не викреслює нашу державу із списку перспективних членів і вживає практичних заходів щодо надання їй фінансової та технічної допомоги, що є поштовхом до глибокого освоєння та вивчення досвіду становлення й реформування САП ЄС.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ САП ЄС

2.1. Сутність та історичні етапи становлення САП ЄС

Однією з умов інтеграції України в ЄС є послідовна імплементація положень САП* у вітчизняному аграрному секторі економіки. У стратегії розвитку ЄС аграрна політика набула першорядного значення, з огляду на що з початку його заснування і дотепер залишається найгострішою серед існуючих суперечностей, торкаючись різнобічних аспектів розвитку сільського господарства. У широкому розумінні мета САП зберігається й до цього часу і спрямована на “...збереження економічного сектора з нестандартними інституційними та соціальними рисами – соціально та економічно неоднорідного, “багатофункціонального” і заснованого на праці членів родини на сімейних фермах, що не дає змоги запровадити тут принципи промислового виробництва та конкурентних ринків” [38, с. 282]. Отже, головні завдання САП ЄС, зумовлені її метою – це гарантоване виробництво достатньої кількості продовольства й забезпечення добробуту сільського населення країн–членів цієї організації.

Цілісність і прогресивність САП ЄС, а також багатоаспектність її напрямів і цілей формуються під впливом ряду факторів. Серед них:

- наявність істотних природних та економіко-виробничих розбіжностей між Західною Європою та країнами – основними світовими виробниками і експортерами агропродовольчої продукції (США, Канадою, Австралією та ін.);
- існуюча внутрієвропейська спеціалізація та поділ праці у сільськогосподарському виробництві між різними частинами Європи;
- потреба у значних капіталовкладеннях для науково-технічної

*Автором і “батьком” САП вважається С. Маншолт, віце-президент Комісії ЄЕС, відповідальний за сільське господарство у 1958 р.

модернізації сільськогосподарського виробництва;

- вирішення проблем розвитку сільських територій, оскільки в аграрній економіці галузеве і територіальне злито в єдине ціле;
- врахування екологічного фактора;
- дотримання у політиці ЄС принципу планування сільськогосподарської діяльності;
- дотримання у проведенні аграрної політики принципу конфедерації, який покладено в основу діяльності ЄС;
- розширення ЄС, яке робить ринкове управління та заходи щодо формування САП ЄС цілковито необхідними, оскільки економіки країн–нових і країн–потенціальних членів ЄС істотно залежать від сільського господарства.

Порівняно з іншими спільними політиками ЄС – торговельною, промисловою, транспортною, соціальною, регіональною – САП є найбільш прогресуючою в інтеграційному напрямку. Хоча частка сільського господарства у ВВП не перевищує 2,5 %, САП є найбільш затратним проектом ЄС, який поглинає майже третину всіх коштів видаткової частини його бюджету [42, с. 90]. Логічно, що САП ЄС не може бути ізольована від економічної та валютної інтеграції, що є ознаками його еволюційності, і сучасний етап реформування цієї політики є результатом змін у загальній економічній політиці цього угруповання.

Розгляд витоків та етапів розвитку САП ЄС є свідченням дії механізмів її вдосконалення. Тривалий час сільське господарство європейських країн залишалося сектором економіки, де важко було досягти інтеграції. Це зумовлювалося тим, що в окремих країнах ЄС аграрна політика відрізнялася за методами і мірою підтримки з боку держави. З набуттям чинності 1 січня 1958 р. Римської угоди, відповідно до якої було закладено юридичну базу майбутньої аграрної політики (ст. 39-46), сільське господарство приєднувалося до Спільного ринку, де кількісні обмеження та митні збори, що діяли між країнами ЄС, скасовувались, і запроваджувався єдиний

зовнішньоторговельний тариф. Початково як основні п'ять цілей, що дали поштовх подальшому здійсненню довготривалої, стабільної аграрної стратегії ЄС, передбачалися: 1) самозабезпечення продовольством; 2) підвищення продуктивності праці у сільському господарстві та рівня життя сільських жителів на основі технічного прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання виробничих факторів, зокрема – робочої сили; 3) стабілізація сільськогосподарського ринку; 4) забезпечення доступності продовольства і помірних цін на нього для споживачів; 5) забезпечення пристойного рівня життя для фермерів шляхом збільшення їх особистого прибутку [115, с. 57-58]. Також було встановлено процедуру прийняття Радою Міністрів ЄС правил, директив та інших рішень, які стосувалися його САП (на основі відповідних пропозицій комісії ЄС і після консультації у Європейському парламенті). При цьому як основні постулати визначалися захист європейського виробника від коливань світового ринку; державне регулювання; вільний рух товарів, капіталів та послуг; поглиблення внутрієвропейського поділу праці [307, 339, 95, 155]. Історичні етапи становлення САП ЄС (рис. 2.1) нерозривно зв'язані з більш масштабними процесами інтеграції європейських економік і пройшли трансформації від простих до складніших форм – від зони преференційної торгівлі продовольчими товарами до спільного економічного механізму регулювання аграрної сфери*.

Під час **першого етапу (1951-1957 рр.)** напрацьовувалися механізми контролю над сільськогосподарським виробництвом і засоби впливу на процес ціноутворення у галузі. Приймалися також важливі рішення про завершення перехідного періоду для всіх країн – кандидатів на членство і про

*Хронологічні рамки розвитку САП ЄС адаптовано до етапів його інтеграції, запропонованих у праці В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко “Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, - 2001. – 442 с. (залежно від критеріїв, покладених в основу еволюції САП ЄС етапи її становлення можуть бути іншими).

надання статусу постійно діючих та обов'язкових для виконання раніше досягнутим домовленостям щодо майбутньої САП.

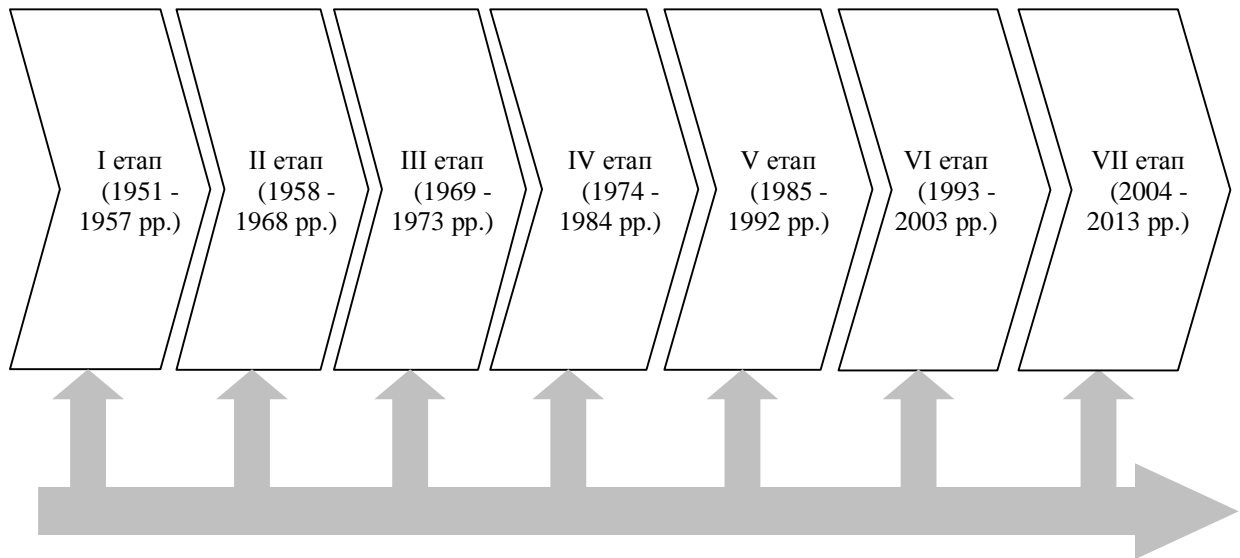

Рис. 2.1. Етапи становлення САП ЄС

До запровадження САП було налагоджено широкомасштабні та високоефективні національні захисні стратегії, на основі яких, у свою чергу, визначено її базові інструменти за такими напрямками:

- створення ринкових організацій, що працювали за фіксованими цінами з метою мінімізації ризиків і невизначеностей, пов'язаних з істотними коливаннями цін та обсягів виробництва;
- створення ринкових організацій для перерозподілу доходів на користь фінансово обмежених або бідних фермерів;
- створення ринкових організацій з фіксованими та гарантованими цінами як ефективним засобом забезпечення фермерів вищими доходами [38, с. 288-289].

Діюча схема довела свою важливу роль у період 1950-1960 рр., коли система сільськогосподарського виробництва складалася, в основному, з великої кількості дрібних землевласників, майже зовсім відірваних від звичайного апарату державної бюрократії.

На **другому етапі (1958-1968 рр.)** юридичного визнання здобули засади, принципи і процедури функціонування майбутньої САП, сформульовані у Римській угоді. Сільське господарство було виведено за рамки дії загальних положень договору про конкуренцію. Крім того,

пропонувалися такі керівні принципи САП, як спільний ринок (вільний, безмитний рух сільськогосподарської продукції у межах об'єднання, однакові ціни на імпортні товари з “третіх” країн); переваги угруповання (його сільськогосподарська продукція повинна мати пріоритет над продукцією з інших країн, які не увійшли до Спільного ринку); солідарна фінансова відповідальність за проведення цінової політики щодо аграрної продукції (підтримка аграріїв має оплачуватися з бюджету Співтовариства, а не за кошти окремих держав–членів).

Особливо гостро поставала проблема включення сільського господарства до Спільного ринку, де кількісні обмеження та митні платежі, що діяли між країнами-членами, мали скасовуватися та замінюватися на єдиний зовнішньоторговельний тариф. Відмова від традиційних національних методів регулювання економічних і соціальних процесів у сільському господарстві та заміна їх на наднаціональні були своєрідними досягненнями, оскільки попередні домовленості (спочатку – між Бельгією та Люксембургом, а надалі – між цими двома країнами та Нідерландами) не принесли очікуваних результатів. Крім того, Великобританія постійно відмовлялася включати галузь сільського господарства до будь-яких угод, що надалі стало основною причиною припинення своєї участі у переговорах про створення ЄЕС. Для Франції САП виявилась економічно надзвичайно важливою. У період розробки Римської угоди створення єдиного ринку сільськогосподарської продукції було основною умовою членства цієї країни в ЄЕС, оскільки САП дозволяла забезпечити привілейоване становище для низькорентабельної продукції французьких фермерів і створювала їм можливість одержувати значні експортні надходження.

Отже, сільське господарство, на відміну від інших секторів західноєвропейської економіки, залишалось найскладнішим з точки зору досягнення інтеграції. Крім того, у змісті Римської угоди не було визначено конкретні строки інтеграції цієї галузі в єдиний ринок. Згодом вважалося, що саме ця невизначеність стала однією з характеристик суперечливості САП. У

цілому, Римська угода приділила сільському господарству недостатньо уваги, і, за окремими визначеннями, суть відповідних статей даного документа формулювалося однією фразою: “Договір про згоду”. З огляду на це та відповідно до цілей, встановлених Римською угодою, у 1958 р. на конференції у м. Стреза (Італія) було розроблено й деталізовано механізм реалізації САП, який почав діяти з 1962 р. (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Механізм дії САП ЄЕС

В умовах дії зазначеного механізму забезпечувалося вільне переміщення сільськогосподарської продукції між країнами ЄЕС, здійснювалися спільна маркетингова політика та контроль за дотриманням вимог щодо вільної конкуренції. Водночас на ранніх стадіях формування САП було закладено такі базові елементи:

- Цільова ціна – мінімальна гарантована ціна на окремі сільськогосподарські продукти або товари, що встановлюється рішенням Ради ЄС. Основна її функція – надання фермерам гарантій щодо одержання адекватних прибутків.

- Інтервенційна ціна – ціна, за якою спеціально призначені у державах-членах інтервенційні агентства повинні скуповувати надлишок сільськогосподарської продукції у необмеженій кількості та незалежно від ринкового попиту (гарантоване відсторонення від ринку). Необхідність застосування такої ціни виникає тоді, коли ринкові ціни знижуються внаслідок перевищення пропозиції над попитом. Офіційні інтервенційні установи створювались у кожній країні, діяли згідно з чинним законодавством ЄЕС і зобов'язані були купувати необмежену кількість певної сільськогосподарської продукції за умови її відповідності базовим стандартам якості. У випадку, коли ринкова ціна падає нижче від цільової та досягає певного, раніше визначеного, порога, інтервенційні агентства скуповують сільськогосподарську продукцію за цінами інтервенції (до 10 % нижчими від цільової). При виникненні на ринку відносного дефіциту та підвищенні ціни до рівня, вищого від цільової ціни, інтервенційне агентство “викидає” на ринок продукцію із запасів. Такого типу система охоплювала майже 85 % виробництва найважливішої сільськогосподарської продукції, а саме – зернових культур, молочних продуктів, рису, цукру, яловичини, баранини, окремих видів овочів і фруктів тощо. У будь-якому випадку інтервенційні установи змушені експортувати сільськогосподарську продукцію, щоб її надлишки не зростали нескінченно. При протилежній ринковій ситуації, коли ця продукція продається за цінами, нижчими від світового ринку, такий експорт призводить до втрат. У подібному випадку країни ЄС використовують експортні субсидії.

- Вхідна ціна – мінімальна ціна імпорту сільськогосподарської продукції до ЄС, яка забезпечувалась і підтримувалася за рахунок власних ресурсів ЄЕС. Оскільки така продукція була набагато дешевшою від

сільськогосподарської продукції співтовариства, то на неї встановлювався податок з метою доведення її імпоротної ціни до мінімальної (вхідної). Величина податку на імпорт не є сталою, а змінюється із зміною цін світового ринку. Податок на сільськогосподарський імпорт виконував регулюючу функцію захисту місцевого товаровиробника від конкурентів, завдяки чому імпортери перебували в умовах, в менш сприятливих або аналогічних з сільськогосподарськими товаровиробниками ЄС. Імпортний податок являє собою інструмент для захисту гарантій внутрішньої ціни від деформування торговельними потоками. Цінові гарантії виступали серцевиною САП.

- Експортні субсидії – дотації, що виплачувалися фермерам або приватним трейдерам для продажу сільськогосподарської продукції на світовому ринку, навіть не зважаючи на те, що гарантована мінімальна ціна в об'єднанні перевищує світову. Експортні субсидії дорівнюють різниці між цінами інтервенції та цінами світового ринку, яка компенсується з бюджету ЄС [267, с. 178-180]. За відсутності подібних субсидій фермери або трейдери не погодилися б експортувати цю продукцію з ЄЕС, оскільки такий експорт зводився б до її закупки за вищими цінами (цінами інтервенції) та продажу, відповідно, за нижчими (цінами світового ринку). Інакше кажучи, експортні субсидії компенсують цю різницю товаровиробникам і продавцям.

Отже, в основу САП з початком її прийняття закладався загальний порядок регулювання сільськогосподарських ринків і торгівлі сільськогосподарською продукцією. В цьому контексті при визначенні фіксованих цін та умов економічної конкуренції фермери майже позбавлялися самостійності у прийнятті рішень. Саме так забезпечувалося досягнення найважливішого пріоритету в рамках САП: не дозволяти фермерам, які перебувають у найсприятливіших умовах для ведення сільськогосподарського виробництва, витіснити з ринку менш потужних або слабких конкурентів. Зазначалося, що “на відміну від вільного ринку, сільськогосподарська політика ЄС передбачає застосування політичної влади

для запобігання чи зміни операцій на ринку таким чином, щоб досягти результатів, яких ринок, як вважається, неспроможний досягти самостійно. При цьому така політика коригується згідно з цінностями, що мають мало спільного з цінностями, визначеними відкритими ринковими силами” [38, с. 290]. З огляду на це, і почав діяти механізм формування єдиного сільськогосподарського ринку в ЄЕС (рис. 2.3).

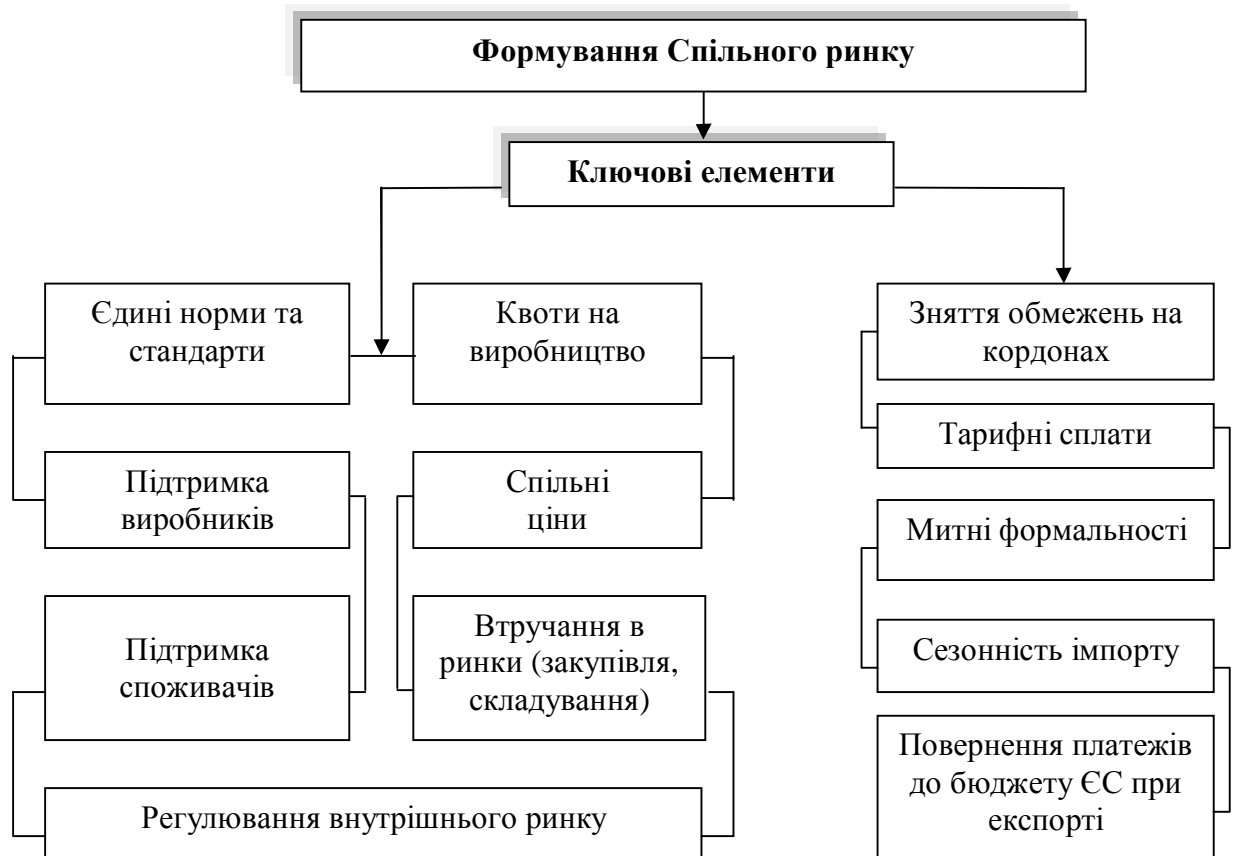

Рис. 2.3. Основні елементи формування Спільного ринку ЄЕС

Процедурно САП ЄЕС здійснюється шляхом прийняття відповідних директив [73, с. 32] і фінансується з бюджету співтовариства через спеціально створений у 1962 р. ЄСРГФ, який виступав одночасно інструментом і базою САП. Використання його коштів здійснюється з двох секцій: “Управління” (фінансування структурних змін у САП) та “Гарантії” (фінансування плану розвитку села, розробку якого здійснює Міністерство землеробства). На секцію “Гарантії” припадає переважна частина коштів фонду. У 60-ті роки ЄСРГФ поглинав до 90 % бюджету ЄС. Внесок кожної

держави до зазначеної структури формувалася з відрахувань від податків на товари, завезені або спожиті її громадянами, а також з митних зборів на сільськогосподарські та продовольчі товари, що імпортуються з “третіх” країн. Основна частина коштів фонду йшла на підтримання цін.

На даному етапі еволюції САП сільське господарство як об’єкт управління і регулювання втратило національний суверенітет, перестало бути компетенцією лише урядів країн–членів європейського формування. Найважливішим результатом цього періоду стало запровадження Єдиного митного тарифу, що застосовувався до імпортних продовольчих та інших товарів незалежно від того, кордони якої країни вони перетинають. З прийняттям Єдиного митного тарифу започатковано формування Митного союзу (1968 р.), створення якого фактично було завершено у 1986 р.

З огляду на задекларовані у рамках САП завдання, їх вирішення можна вважати успіхом: з 1967 р. завершилися формування та стабілізація Спільного ринку майже всіх видів сільськогосподарської продукції, її виробництво значно збільшилося, підвищився рівень життя фермерів, налагодилося безперервне постачання харчових продуктів. Тим часом механізми ринкової регуляції САП спровокували ряд серйозних економічних, екологічних і політичних проблем. Серед них слід підкреслити такі:

- гарантовані ціни не прив’язувалися до попиту і стимулювали надвиробництво сільськогосподарської продукції;
- внаслідок інтервенційних закупок створювалися надлишки сільськогосподарської продукції, для транспортування, складування та зберігання якої необхідні були значні кошти;
- великі господарства у результаті більших обсягів виробництва сільськогосподарської продукції одержували набагато більшу допомогу, ніж малі, які виробляли незначну її кількість;
- з метою збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції фермери вдалися до надмірного застосування хімічних засобів захисту сільськогосподарських культур і надмірного використання

мінеральних добрив;

– експортні субсидії викривлювали світові ціни та збивали ціну сільськогосподарської продукції експортерів з “третіх” країн, що, у свою чергу, почало породжувати “торгові війни”.

Отже, очевидні та потенціальні проблеми необхідно було вирішувати на наступних етапах становлення САП та в процесі її реформування.

Протягом **третього етапу (1969-1973 рр.)** на процес еволюції САП значно вплинули наслідки фінансової кризи 1968 р., яка спонукала до перегляду концептуальних засад САП. Зокрема, було розроблено “Меморандум про реформи сільського господарства в ЄЕС: сільське господарство 1980”, відомий як “план Мансхолта”. Він поєднував структурні зміни в галузі з розв’язанням проблем надвиробництва аграрної продукції. Проте розроблені на його виконання і оприлюднені у 1971 р. заходи, якими передбачались обмеження господарської діяльності дрібних виробників і надання пріоритету у фінансовій підтримці фермерським господарствам американського та канадського типу, викликали масові акції протесту серед фермерів. Втілення цього плану протягом 10 років частково сприяло підвищенню ефективності задіяних факторів виробництва, зниженню частки зайнятих у сільському господарстві ЄЕС (з 20 % до 8 %) і щорічному зростанню продуктивності праці в галузі у середньому на 23 %. Але в цілому вважається, що у зв’язку із слабкою політичною підтримкою “план Мансхолта” був першою, невдалою спробою уникнути надвиробництва сільськогосподарської продукції та зберегти при цьому достатні доходи землеробства, яку так і не вдалося реалізувати до кінця.

Як позитивні зрушення на цьому етапі можна виділити подальше зростання основних економічних показників сільськогосподарського виробництва, значний приріст темпів торгівлі агропродовольчою продукцією як між самими країнами угруповання, так і з “третіми” країнами, хоч і на користь перших [6, с. 45]. Надалі, з розширенням ЄС, така тенденція зберігалася. Крім того, наприкінці 60-х років виникла та сформувалась

“європейська інфраструктура”, в якій закладалися основи для майбутньої політики сталого сільського розвитку і високого рівня життя сільського населення [91, с. 101], а також з більшості видів сільськогосподарської продукції ЄС остаточно прийняв систему протекціонізму та підтримання цін.

Наступний, **четвертий, етап** розвитку САП припав на **1974-1984 рр.**, коли стагнація виробництва збіглася в часі з посиленням інфляційних процесів, викликаних нафтовою кризою 1973 р. У таких умовах країни–члени ЄЕС не дотримувалися домовленості про спільний механізм ціноутворення на сільськогосподарську продукцію повною мірою. Крім того, серед цих країн відновились дезінтеграційні процеси, і аграрна політика тимчасово стала прерогативою національних урядів. Вони приймали додаткові заходи щодо підтримання конкурентоспроможності вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції, що базувалися на значних відмінностях у національних умовах ведення сільського господарства та його ролі для кожної з економік країн ЄЕС.

За 1960-1976 рр. усі країни–члени ЄЕС здійснили структурні реформи в аграрному секторі економіки, створили умови для розвитку в галузі великотоварних (за масштабами Європи) господарств із застосуванням передових технологій. Середній розмір землеволодінь середньостатистичного фермерського господарства зріс з 10,6 га у 1960 р. до 17,8 га у 1978 р. Разом з тим масштаби укрупнених товарних господарств у ЄЕС залишалися на порядок меншими, ніж у глобальних конкурентів – ферм США, Канади та Австралії, що стало однією з основних причин запровадження у рамках САП ЄЕС суто протекціоністських антиринкових заходів.

За досліджуваний період на характер САП ЄЕС впливали три основних фактори: 1) приєднання до ЄЕС (у 1973 р.) Данії та Ірландії з великим аграрним сектором, а також Великобританії з її менш потужним аграрним сектором, але значною кількістю фермерів; 2) істотне надвиробництво сільськогосподарської продукції; 3) постійне зростання витрат з бюджету ЄЕС на утримання аграрного сектора економіки. Так, в особі Великобританії

ЄЕС “придбала” різкого критика механізму дії САП, оскільки ця держава проводила аграрну політику, протилежну САП, віддаючи перевагу імпорту дешевої харчової продукції з країн–постачальників. Водночас різко загострилася проблема надвиробництва сільськогосподарської продукції, нереалізовані запаси (надлишки) якої досягли свого піка на рубежі 70-80-их рр. На складах країн–членів ЄС знаходилося майже 13 млн. т пшениці, понад 4,5 млн. т. ячменю, 1 млн. т. жита, 1 млн. т. вершкового масла, 800 тис. т. яловичини, 500 тис. тонн сухого знежиреного молока, 500 тис. гкл. алкоголю тощо.

Через надмірні преференції фермерам ЄС на початку 80-х років став найбільшим світовим виробником молока та молочних продуктів. Запровадження спеціального податку на кожний літр молока не розв’язувало проблеми, оскільки субсидії набагато перевищували платежі товаровиробників у формі податку. У 1983 р. на підтримання молочного виробництва в обсязі 111,4 млн. т. витрачено 30 % коштів секції “Забезпечення” ЄСРГФ, у тому числі 62 % – через механізм інтервенційних цін і 38 % – через експортні субсидії. Першим кроком до регулювання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та подальшого реформування САП було введення у березні 1984 р. квот на виробництво молока та молокопродуктів з незначним зниженням рівня інтервенційних цін. Це спричинило зниження фермерських прибутків порівняно з доквотним періодом, але й вони мали поступово зменшуватись. У разі виробництва молока понад установлену квоту з його виробників стягувалися штрафи, які, крім іншого, залежали від індикативної ціни на цей продукт у поточному маркетинговому році. Подібні заходи щодо квотування було застосовано і у відношенні до цукру. Доцільно зауважити, що спільний ринок цукру з самого початку (з 1963 р.) було організовано за принципом квотування на всіх ланках маркетингового ланцюга. Але, незважаючи на вжиті заходи, витрати на САП не зменшувались і на початок 1984 р. поглинали 70 % усіх витрат ЄЕС [60, с. 386].

Водночас спостерігалось зниження прибутковості фермерських господарств і зростання ризику всіх контрагентів аграрного ринку. У 80-х роках більшість країн ЄЕС віддавали перевагу не боротьбі з безробіттям, а зниженню темпів інфляції шляхом проведення жорсткої кредитно-фінансової політики, в основному, за рахунок підтримання процентних ставок на досить високому рівні. Зокрема, якщо в 1970-1972 рр. процентна ставка становила 8,4 %, у 1973 – 9,1, у 1974-1975 – 11,2, то у 1980-1983 рр. вона була найвищою за всі часи функціонування САП – 13,8 % [235, с. 196]. Високі процентні ставки були надзвичайно проблематичними для фермерів–боржників. Крім того, витрати на виробництво сільськогосподарської продукції збільшувались у зв'язку з підвищенням цін на енергоресурси. Аналіз даних за 80-ті роки засвідчив, що майже в усіх країнах ЄЕС рівень доходів ферм був набагато нижчим, ніж в інших сферах діяльності. Внаслідок зазначених причин фермери відчули певні фінансові труднощі, що спонукало їх зайнятися несільськогосподарською діяльністю.

Усі попередні зміни у САП мали "локальний характер" і підштовхнули, як вважають дослідники економічної історії євроінтеграційних процесів, до нової дискусії про реформування САП після 20 років її еволюції. На той час рішенням Ради міністрів сільського господарства країн–членів ЄЕС про необхідність реформування САП передбачалися такі заходи: а) зниження інституційних цін у 1984-1985 рр. у середньому на 0,5 % і зменшення виплат на зберігання запасів зерна; б) видатки на сільськогосподарські інтервенції (обраховані на трирічній базі минулих років) обмежувалися темпами приросту бюджетних надходжень; в) встановлення граничного обсягу виробництва зернових культур – 121,3 млн. т., – на який поширюються гарантовані ціни. Тим часом глави держав та урядів країн–членів ЄЕС домовилися збільшити його власні ресурси, усунувши таку найпереконливішу причину для докорінного реформування САП: загрозу залишитися без грошей.

На п'ятому етапі (1985-1992 рр.) еволюції САП основним

нововведенням стали положення Маастрихтської угоди (або Угоди про Європейський Союз), яка набрала чинності з 1 листопада 1993 р. і значення якої полягало в ознаменуванні початку нового етапу європейського будівництва. З цього документа ЄЕС перетворилося на юридично закріплену формулу “Європейський Союз”. Суть Маастрихтської угоди полягала в поєднанні, охопленні та модифікуванні попередніх установчих угод, і заснуванні Економічного і валютного союзу, а також введенні єдиної валюти в рамках ЄС. Важливим аспектом угоди стала зміна формулювання цілей економічної інтеграції. Зокрема, було принципово уточнено, що метою ЄС є стає та безінфляційне зростання, з належною охороною навколишнього природного середовища. Зазначалося, що найвищою метою економічної інтеграції має стати досягнення високого ступеня зближення економічної ефективності у країнах–членах інтеграційного об’єднання. Підкреслено необхідність підвищення зайнятості та рівня соціального захисту, що стосувалася також і аграрного сектора економіки ЄС. Крім того, у Маастрихтській угоді були сформульовані основні вимоги до країн-членів ЄС, які бажають приєднатися до Європейського валютного союзу (так звані „маастрихтські критерії”). Таким чином, у природу та механізм інтеграційного процесу внесено ряд фундаментальних змін, що в майбутньому позначилося на формуванні САП ЄС.

Водночас наполягання з боку міжнародних торгових партнерів (зокрема США) на скасуванні заходів, які перешкоджають лібералізації світової торгівлі та інвестицій, зтяжне надвиробництво сільськогосподарської продукції, “накручування” цін, зростання обсягів експортних субсидій, ускладнення митно-тарифних процедур, що вже не одноразово відбувалося на попередніх етапах САП, стали потужними стимулами до її наступного реформування. Цілком передбачуваною реакцією на таку ситуацію став пакет заходів щодо реформування, представлений у 1991 р. відповідальним Комісії ЄС за сільське господарство Р. Мак Шеррі та затверджений у 1992 р. Радою Міністрів ЄС. Започаткована друга за всю

історію САП, реформа Мак Шеррі мала на меті змінити орієнтири аграрної політики в напрямі переходу від підтримання цін у сільському господарстві до прямої адресної допомоги (в цьому випадку – в обмін на виведення з сільськогосподарського обороту 15 % земель) (рис. 2.4).

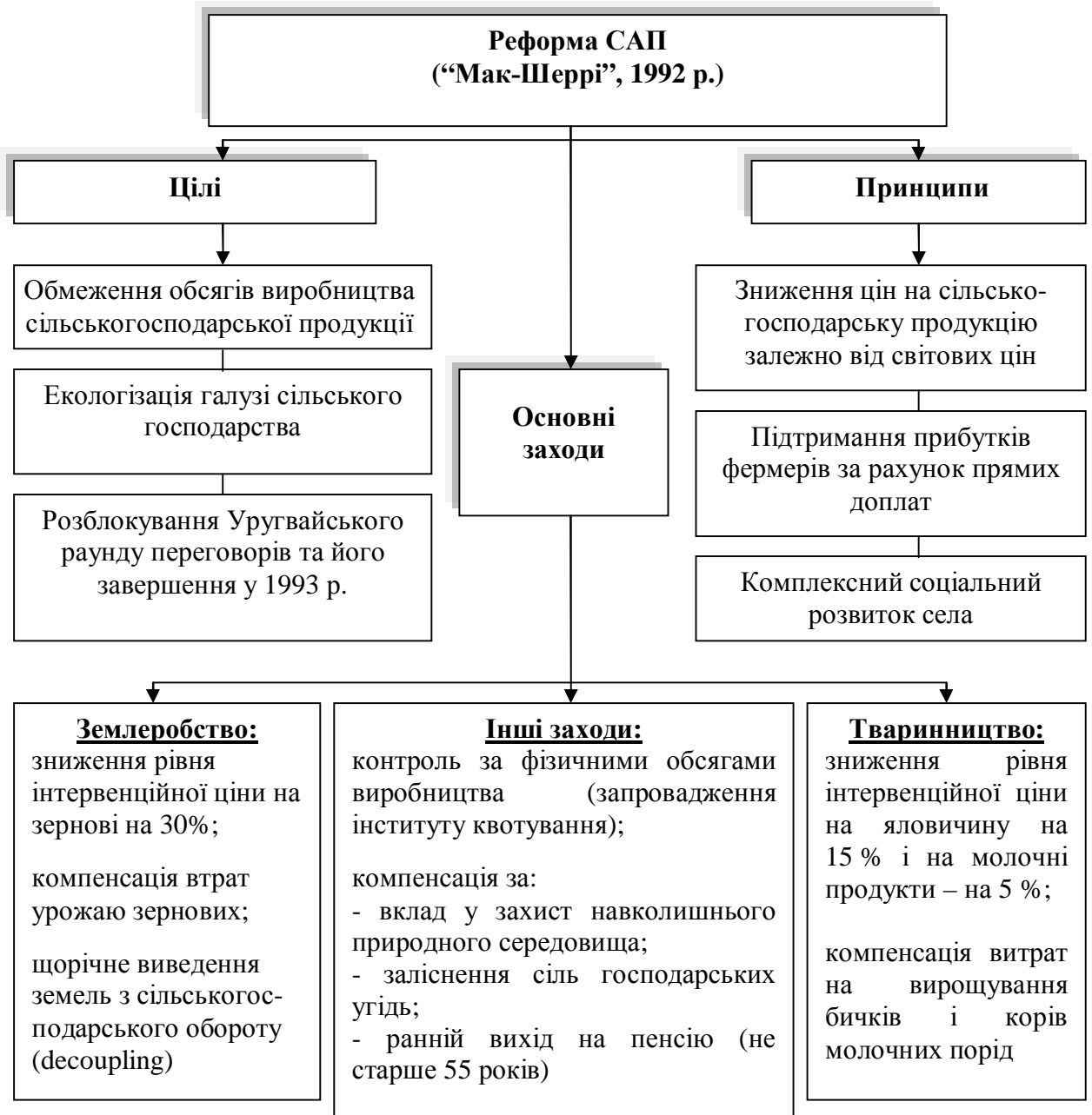

Рис. 2.4. Цілі, принципи та заходи реформи САП ЄС , 1992 р.

Крім основних заходів, які стосувалися зміни механізму підтримання цін у САП ЄС, “План Мак Шеррі” включав агроекологічну програму. Відповідно до неї, допомога виділялася тим фермерам, які зобов’язувалися протягом не менш як п’яти років запроваджувати у виробництво такі методи

господарювання, що зменшують забруднення навколишнього природного середовища і сприяють збереженню сільських ландшафтів [90, с. 166].

Слід зазначити, що реформа Мак Шеррі спричинила істотне зниження інтервенційних цін на більшість видів сільськогосподарської продукції та заміну їх на компенсаційні виплати (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Зміни у САП ЄС щодо виробництва основних видів
сільськогосподарської продукції у рамках реформи 1992 р.**

Види продукція	Підтримання доходів		Підтримання цін					Інші види підтримки	
	компенсації	інші виплати	інтервенції	допомога на зберігання	імпортні тарифи	імпортні квоти	квоти на виробництво/збут	експортні субсидії	виведення сільськогосподарських земель з обороту
Пшениця	X		X		X	X		X	X
Кукурудза	X		X		X	X		X	X
Інші зернові	X		X		X	X		X	X
Олійні	X								X
Рис	X		X		X	X		X	
Цукор			X		X	X	X	X	
Молоко		X	X	X	X	X	X	X	
Яловичина		X	X	X	X	X		X	
Свинина				X	X	X		X	
Птиця					X	X		X	
Баранина		X		X	X	X		X	
Овочі та фрукти			X		X	X		X	

Джерело: [147, с. 15].

Отже, протягом цього етапу відбулися певні зміни у пріоритетах аграрної політики, які, в основному, спрямовувалися на досягнення багатофункціонального, стабільного та конкурентоспроможного розвитку сільського господарства країн-членів ЄС. Реформою було охоплено 75 % аграрного виробництва. Паралельно спостерігалось істотне зростання фінансових витрат ЄС (з 1,7 млрд. євро у 1968 р. до 74,6 млрд. євро у 1995 р.), що підтверджувало принцип єдності ринку та фінансової солідарності країн ЄС.

На наступному, шостому, етапі (1993-2003 рр.) розвиток САП ЄС відбувався на основі угоди, прийнятої на найвищому рівні цієї організації у

Берліні в березні 1999 р. (Берлінська угода), яку було закладено в основний документ Європейської комісії – “Agenda 2000” (“План дій 2000: сільське господарство”). Політика у рамках цієї програми підтримала попередні реформи САП ЄС (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Основні цілі “Agenda 2000” та шляхи їх досягнення у рамках САП ЄС

Реформа політики “Agenda 2000” прискорила процес трансформацій в аграрному секторі економіки, посилюючи зв’язки між виплатами на підтримку виробників і вимогами охорони навколишнього природного середовища. У цій програмі вперше було враховано політичне рішення щодо процесу майбутнього розширення ЄС на Схід. Прийнята програма дій віддзеркалювала занепокоєння щодо підтримання динамічного розвитку сільської місцевості, а також запровадила відповідні програми або розширила

їх кількість [147, с. 19]. Усе сказане викликало потребу у структурних перетвореннях у галузі сільського господарства та фінансових ресурсах на 2000-2006 рр. (рис. 2.6), що дістало відображення на **сьомому етапі (2004-2013 рр.)** формування САП ЄС.

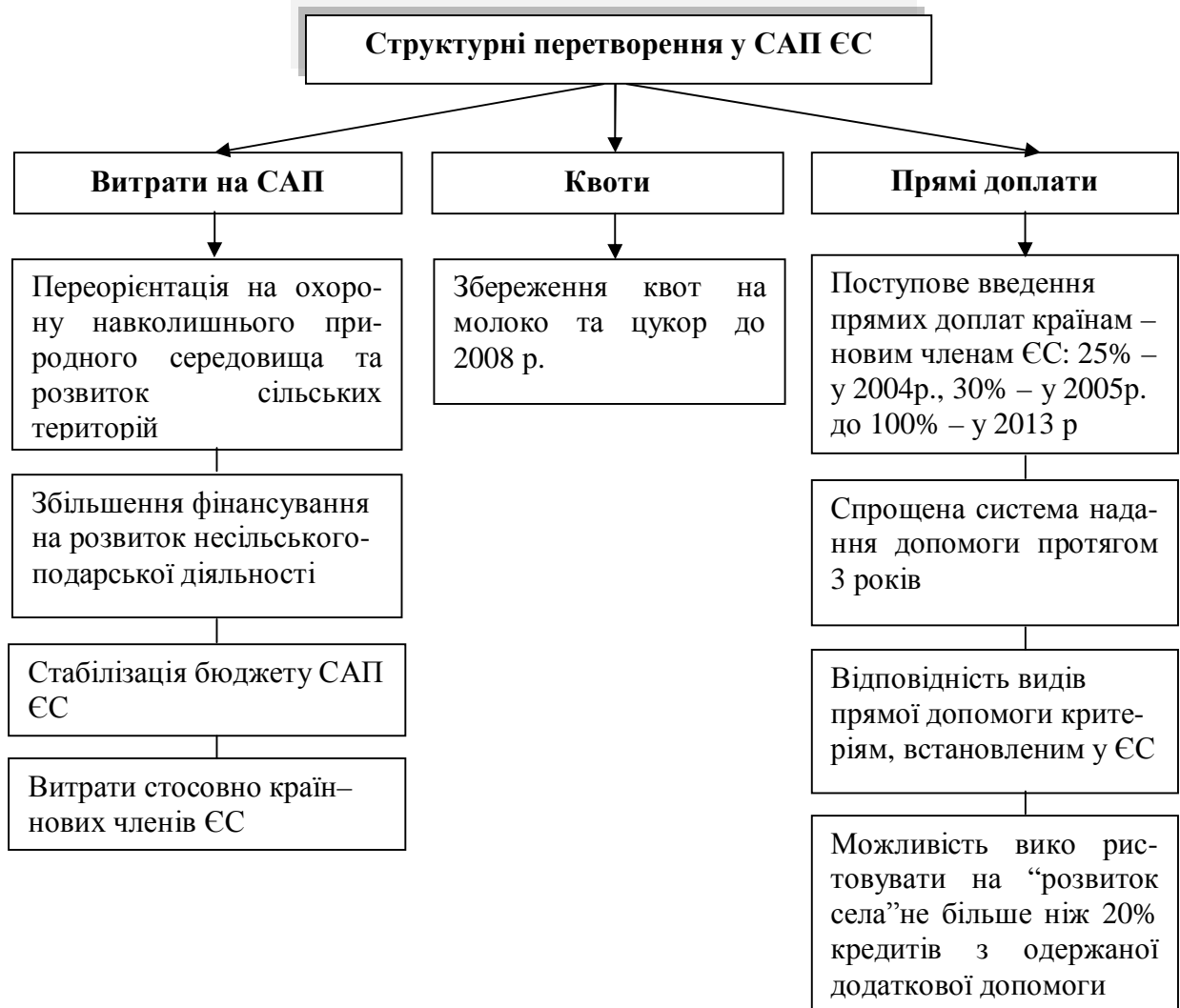

Рис. 2.6. Напрями структурних перетворень у САП ЄС на 2004-2006 рр.

Слід зазначити, що, за оцінкою західних євро інтеграторів, реформа у рамках програми “Agenda 2000” була надзвичайно скромною і не передбачала ні радикальної трансформації системи цінової підтримки, ні відчутного зменшення доходів фермерів. Доповненням до цієї реформи, з огляду на загострення проблем, які постали перед САП ЄС внаслідок переплетіння внутрішніх суперечностей між країнами-членами цієї організації та зовнішніх викликів процесу глобалізації агропродовольчих ринків, стала реформа Фішлера (2003 р.). Як основну її мету було

проголошено переведення аграрного сектора економіки з “пільгових” умов функціонування на ринкові, що базуються на принципах вільної конкуренції. Запровадження запропонованих цією реформою нововведень вважається початком фундаментальних змін у сільському господарстві ЄС, розрахованих на 2005-2013 рр. Основні показники економічного стану сільського господарства на початок зазначеного періоду наведено у додатках Б, В, Д.

Огляд економічної історії генезису САП ЄС дає підстави для деяких узагальнень. Зокрема, розширення і поглиблення євроінтеграційного поступу це унікальний експеримент “соціальної інженерії”, для якого властиві багатоаспектність і непередбачуваність. Додатковим ризиком для САП ЄС є те, що не розроблено надійного механізму, який би унеможлилював перетворення сільського господарства країн-аутсайдерів на сировинну зону “старого ядра” країн-лідерів ЄС. Країнам ЄС так і не вдалось узгодити зміни політики в галузі сільського господарства, необхідні для забезпечення розширення ЄС на схід. Це є свідченням того, що й надалі САП ЄС являтиме собою перехідну структуру на шляху від нації-держави до дійсно наддержавної системи, обтяжену обмеженнями та національними суперечностями. Таким чином, інтеграція аграрної політики здійснюється вибірково, з різними швидкостями, залежно від настроїв брюссельської адміністрації. З огляду на це, ведуться інтенсивні пошуки нової моделі САП ЄС, стратегічною метою якої стане “наздоганяючий розвиток периферії” [97, с. 68-69].

2.2. Позитиви і негативи сучасної аграрної політики ЄС

Незважаючи на очевидну привабливість та позитивні надбання реформ САП, спрямованих на протидію негативним наслідкам глобалізації світової економіки та на адаптацію до лібералізації міжнародної торгівлі, ця політика досить часто характеризується як така, що спрямована проти ринків та

оцінюється як зтяжна інституційно-функціональна і технологічна криза. До зони критики науковців і політиків потрапляють здобутки САП, які мають надзвичайно велику ціну, а сама ця політика, на відміну від політики інших галузей економіки ЄС, характеризується не тільки як дорога і марнотратна, але й як пов'язана з очевидними непередбачуваними негативними наслідками.

Результати САП досить часто виявляються далекими від запланованих, а “надзвичайна строкатість європейських інституційних структур, різноманітність соціальних цінностей у різних країнах ЄС та взаємосуперечливі економічні основи легітимності перетворили САП на систему з неоднозначними результатами як для виробників, так і для споживачів” [38, с. 283]. На розбіжність і негативність окремих проявів САП вказувалося ще під час прийняття програми “Agenda 2000”. Зокрема, було відмічено, що САП стає дедалі менш ефективною, дотації фермерам розподіляються нераціонально і несправедливо, наростає суспільний спротив її пріоритетним напрямом, протекціоністські ціни істотно знизили конкурентоспроможність аграрної продукції, її адміністрування стало громіздким і дорогим, а видатково-прибутковий підхід до оцінки ефективності бюджетних призначень залишає осторонь екологічні питання [55, с. 307].

З огляду на всю складність проблем, значну кількість постійних змін у правових нормативах у процесі реформування моделі САП ЄС, її забюрократизованість і суперечливість, є всі підстави для того, щоб зробити припущення про її дещо інерційний характер на сучасному етапі розвитку.

Взагалі питання про посилення інерції інтеграції як особливості розвитку не тільки САП, але й ЄС у цілому, знаходить дедалі більше прихильників серед світових вчених–інтеграторів. Насамперед, це пояснюється ускладненням процесів економічного та соціального розвитку у зв'язку з розширенням складу ЄС і приєднанням до нього колишніх країн з перехідною економікою, які за рівнем економічного розвитку суттєво

поступаються навіть “найвідсталішим” країнам ЄС* і посилюють поляризацію між країнами та регіонами ЄС. Конвергенція аграрних економік нових країн ЄС відбувається неоднаковими темпами, окремі з країн досягли в цьому більших успіхів (Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія), ніж інші, і, розбіжності, очевидно, зберігатимуться і в середньостроковій перспективі. Центр тяжіння ЄС дедалі більше переноситься на координацію внутріекономічної політики між країнами – новими членами об’єднання, а за його територією все впевненіше затверджується статус або “території протиріч” [42, с. 88], або “інтеграції на різних швидкостях”, або “інтеграції із змінюючою геометрією” [22, с. 49], де найпроблемнішим залишається аграрний сектор економіки. Слід констатувати, що й надалі можна очікувати загострення суперечностей у контексті САП ЄС, оскільки найбільш проблемні країни ЦСЄ лобюватимуть свої інтереси у наднаціональних інститутах ЄС, а його рух до відкритості ринків і розширення посилюватиме прояви інерції САП.

З точки зору економічної теорії, інерція інтеграції розглядається як складний процес, що включає інерцію діяльності європейських інститутів і рішень європейських політиків, перерозподіл інвестицій та робочої сили, внесення з подальшим розвитком інтеграції змін до національних законодавств країн–учасниць, тощо [191, с. 30]. Кількість проблем, породжених інерційними проявами інтеграції, збільшується, і, на думку експертів, вони можуть спричинити структурну кризу ЄС, окремі ознаки якої спостерігаються дедалі частіше. Зокрема, виділяються три найважливіші складові, щодо яких ЄС за останні чотири роки не зміг знайти згоди з питань стратегічної важливості*. Як наслідок, все наочніше виявляються такі характерні риси політичної та економічної ситуації в ЄС, як труднощі адаптації держав–нових членів об’єднання до умов єдиного внутрішнього

* Сумарний щорічний обсяг виробництва 8 країн–нових членів ЄС (без Кіпру та Мальти) дорівнює аналогічному показнику самих лише Нідерландів.

* Країни–члени ЄС за останні чотири роки тричі не досягли компромісу з стратегічно важливих політичних питань: 1) щодо військової агресії США в Ірані (внаслідок чого у 2003 р. вони розкололися на два табори); 2) щодо проекту Європейської Конституції (коли у 2005 р. Франція та Нідерланди на національних референдумах не ухвалили проекту, прийнятого на саміті країн–членів ЄС); 3) щодо єдиної енергетичної стратегії, зокрема – щодо прийняття у 2006 р. узгодженого підходу до енергетичного співробітництва з Росією.

ринку та до чинних норм законодавства ЄС; несприятлива демографічна ситуація; непродумана міграційна політика країн–учасниць; поширення націоналізму та радикалізму в Європі; низькі темпи економічного зростання [12, с. 3]; загострення соціальних проблем та виникнення маргінальних прошарків суспільства; тощо.

Однак, найбільш спірною у контексті змін і подолання інерції в інтеграції залишається САП ЄС. Прояви інерції спостерігаються як всередині, так і зовні, тісно переплітаючись між собою. Разом з тим кожному з таких проявів притаманні свої, специфічні, характеристики, які по-різному впливають на ефективність сільськогосподарського виробництва та сільський розвиток. Результати дослідження дозволяють синтезувати досвід САП ЄС, з виділенням внутрішніх і зовнішніх проявів інерційних процесів у її формуванні.

Внутрішні прояви інерції у розвитку САП ЄС. Згадаємо, що мета реформ протягом усього еволюційного розвитку САП залишалася майже без змін і полягала у створенні на європейському просторі сільського господарства, яке б задовольняло вимоги ринку й споживачів. При цьому основними шляхами досягнення поставленої мети визначено вдосконалення системи субсидування аграрного сектора економіки та цінову підтримку сільськогосподарських товаровиробників, що стало головним каменем спотикання у подальшому визнанні правильності САП і викликало сумніви щодо її прогресуючого значення. Щодо цінової політики, то САП ЄС ґрунтується на системі штучного підтримання цін, яка є надзвичайно дорогою. З середини 70-х років більшість сільськогосподарської продукції у ЄС вироблялася в обсягах, які набагато перевищували попит на неї. Уряди країн–членів ЄС скуповували надлишки сільськогосподарської продукції за інтервенційними (гарантованими) цінами, в результаті чого створювалися значні резервні запаси продовольства. У фермера формувалася така психологія, що він ніколи не продасть свою продукцію дешевше від встановленої ціни. Позитивним ефектом від подібної ситуації вважався

варіант подальшого продажу цієї продукції за сприятливою ринковою кон'юнктурою. Але, як правило, подібна ситуація не наставала, а надлишки продовольства реалізовувалися за допомогою бюджетних коштів.

Під впливом вимог СОТ на початку 90-х років почалася великомасштабна реформа САП: було знижено інтервенційні ціни, що дозволило також зменшити мита на імпорт сільськогосподарської продукції. Викликане цим скорочення доходів фермерів компенсувалося збільшенням обсягів підтримки. Фінансову допомогу почали виплачувати, виходячи з площ сільськогосподарських угідь і поголів'я тварин. Разом з тим 70 % всієї сільськогосподарської продукції дотепер покривається інтервенційними цінами [42, с. 91]. Однією з проблем підтримання цін є неоднакова ефективність сільського господарства у країнах-членах ЄС. Так, наприклад, німецькі фермери, будучи високотоварними виробниками зерна, намагаються одержувати високі ціни підтримки. Більш ефективним французьким фермам такий високий рівень цін для підтримання їх існування не потрібен. Але французькі фермери з'ясували, що в їх інтересах – лобювання політики високих цін, які останнім часом застосовуються до такої сільськогосподарської продукції, як яловичина, зернові культури та вершкове масло. За такої політики альтернативою ринковим цінам є адміністративні, що перебувають під впливом і контролем лобістських груп, різних корпоративних інтересів, а це, свою чергу, неминуче створює передумови для корупції та інших зловживань.

Отже, саме так САП ЄС стимулює неефективне ведення сільськогосподарського виробництва фермерами країн – його учасниць, обмежуючи обсяги імпорту продовольства від ефективніших виробників-аутсайдерів. Визнано, що таке відхилення торгівлі знижує добробут ЄС [200, с. 335; 15, с. 145], а саму САП звинувачують у постійному марнотратстві. З метою запобігання зловживанням ще у 1974 р. було створено Суд Аудиторів, який щороку подає матеріали перевірок про марнотратство і нецільове використання коштів виділених, на програми САП.

Наступна внутрішня ознака інерції у розвитку САП ЄС стосується його спроби відокремити підтримання доходів фермерів від виробництва. Відповідні заходи мали свої позитивні результати, однак не задовольнили вимог ринку і ускладнили процес формування самої САП. Причинами даного явища слід визначити такі елементи реформ, як:

1. Скорочення обсягів дотацій з метою орієнтації виробництва сільськогосподарської продукції на ринок.
2. Пошук шляхів зниження витрат або раціонального використання грошових засобів.
3. Модулювання прямих виплат згідно з економічними, соціальними та екологічними критеріями.

Постановка виокремлених завдань спричинила складну, багаторівневу систему регулювання аграрного ринку з великою кількістю правових норм, які постійно змінюються. Прикладом надмірної бюрократизації та фактором зниження конкуренції аграрних товаровиробників можуть слугувати наслідки проведеного у Німеччині “Cross Compliance” (програма взаємного узгодження). Відповідно до цієї програми, для сільськогосподарських виробників передбачено директиви, порушення яких призводить до скорочення дотацій і встановлення штрафів (розмір яких сягає 20 % суми дотацій у рамках САП ЄС). Подібна система дуже перевантажена розрахунками, таблицями та схемами, достовірність яких підтверджується результатами супутникових спостережень і вимірів земельних площ [301, с. 46-48]. Так, про високий рівень деталізації директив свідчить пункт, що регулює діяльність тваринників, у яких практично відсутні земельні ділянки.

При всіх позитивах в еволюції САП, за висновками вчених, за таких умов необхідні її подальші реформи. Практика підтверджує, що 80 % усіх субсидій направляється на підтримку великих сільськогосподарських формувань і міцних фермерських господарств, серед яких є також аграрні конгломерати, де забезпечується високоефективне сільськогосподарське виробництво і не потрібен такий рівень фінансової допомоги [198, с. 22-24].

Отже, спостерігається наступна тенденція: чим більше підприємство, тим більше сільськогосподарської продукції воно виробляє і тим більше дотаційних коштів одержує. Так, близько 80 % німецьких фермерських господарств, більшість яких, за європейськими нормами, малого й середнього розміру, повинні поділити між собою третину всіх дотацій ЄС. У середньому це становить 5,3 тис. євро на одне господарство. Лише 1,4 % середніх ферм і колишніх сільськогосподарських кооперативів одержують 30 % усіх цих дотацій. На кожне велике господарство в середньому припадає близько 284 тис. євро щороку [301, с. 28-29].

За висновками англійського професора М.Шуксмита (університет Ньюкасла) та його однодумців з Абердинського університету, існуюча в ЄС система розподілу субсидій поглиблює розкол між “багатою” та “периферійною” Європою. Основна частина виплат направляється фермерам багатих районів Великобританії, Нідерландів, Німеччини, Франції. Такий стан речей потрапляє до зони критики вчених-дослідників, не влаштовує значну частину товаровиробників сільськогосподарської продукції та призводить до виникнення у ЄС бюджетних конфліктів щодо несправедливого розподілу бюджетних коштів. Так, загострення напруженості з цього приводу особливо часто виявляється між Францією та Великобританією: кожна з них вважає, що сільське господарство другої сторони одержує надто великі обсяги дотацій. Саме завдяки урядовим дотаціям тваринницька продукція Великобританії 5-10 років тому почала буквально завойовувати європейські ринки. Суперечності між цими країнами поки що не дістали остаточного розв’язання і перебувають у полі зору всього ЄС.

Слід зазначити, що всі пропозиції щодо подальшого реформування САП, не передбачають скорочення загальної суми відповідних витрат. Урядовці країн-членів ЄС дійшли згоди “заморозити” щорічні витрати на його сільське господарство в наступній фінансовій перспективі на рівні 2006 р. (тобто приблизно 45 млрд. євро). При цьому кожна з цих держав мала

відраховувати до загального бюджету ЄС 1,05 % свого ВВП. Систему розподілу грошових витрат бюджету ЄС на 2007 р. було сформовано на основі цієї домовленості. Із 125 млрд. євро майже 50 % поглинало сільське господарство. Значна частка витрат припадала на структурні фонди (45,5 млрд. євро), забезпечення розвитку сільських територій (12,4 млрд. євро) тощо (рис. 2.7).

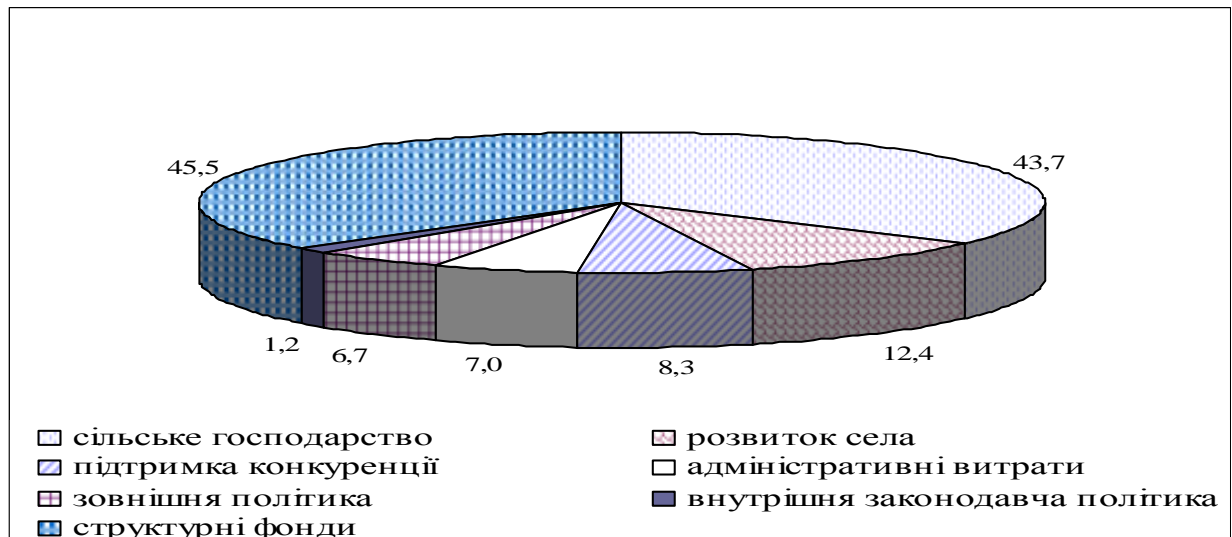

Рис. 2.7. Бюджетні витрати ЄС у 2007 р., млрд. євро

Джерело: [301, с. 48].

Одним з істотних зовнішніх проявів інерційних ознак у розвитку САП ЄС є виявлення окремих парадоксів у такому напрямі реформ, як прив'язка прямих виплат до екологізберігаючого господарювання, а також до дотримання стандартів якості агропродовольчої продукції, догляду та утримання тварин. Достатньо навести перелік основних умов одержання субсидій фермером, який спеціалізується на виробництві тваринницької продукції. Це, зокрема, відповідність концентрації добрив куту нахилу поверхні луків; наявність на молокотанкері спеціального гвинтового зливного крану; забезпечення тварин спеціальними вушними мітками; фарбування ємкостей для зберігання пального і мастил у блакитно-зелений колір тощо. Виконання таких умов щодо охорони навколишнього природного середовища та якості сільськогосподарської продукції є малосумісним із завданням підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств.

Крім того, оскільки обсяги субсидій безпосередньо залежать від площ сільськогосподарських угідь, то особливого значення набувають окремі об'єкти ландшафту, зокрема – кожна “жива огорожа” або дерево повинні охоронятися навіть якщо вони не становлять природної цінності. При цьому кожний квадратний метр, на якому росте хоча б одне дерево, віднімається від загальної площі угідь. Парадоксальними явищами є також те, що у рамках реформ САП ЄС відбувається диверсифікація сільськогосподарської діяльності поряд з ліквідацією фермерських господарств; преміюється розбивка нових насаджень виноградників та оливкових дерев поряд з руйнуванням ще плодоносних; стимулюється тютюнове виробництво поряд з активною антитютюновою політикою [292, с. 28-29].

Надто обтяжливою є процедура одержання субсидії фермерами, що займаються екологоорієнтованим сільськогосподарським виробництвом, охороною та збереженням природних ландшафтів. При визначенні розміру субсидій враховуються: по-перше, тривалість екологоорієнтованої спеціалізації господарства (як правило, не менш як 5 років); по-друге, розмір зменшення доходу фермера внаслідок переходу від традиційних до екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції; по-третє, розмір додаткових витрат фермера на виробництво екологічно чистої продукції; по-четверте, обсяги стимулювання даного виду господарювання; по-п'яте, загальний стан економічної та екологічної ситуації в даному регіоні. В основному, субсидії надаються лише прибутковим підприємствам, власники яких мають достатній рівень професійної кваліфікації та виконують встановлені вимоги [119, с. 95-96].

Дотримання зазначених умов є обов'язковою вимогою сучасної системи ведення сільського господарства і позитивно впливає на ефективність аграрного сектора економіки. Проте, якщо високорозвинуті країни ЄС (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія) виконують ці умови у рамках програми “Cross Compliance” у повному обсязі, то менш розвинуті держави (Португалія, Греція) та країни останньої хвилі розширення ЄС на

відкритому аграрному ринку поки що відсутні, що, в свою чергу, негативно позначається на розвитку конкуренції.

На існуючі проблеми звернув увагу Інститут Європейської екологічної політики. В його критичному аналізі 6-річного плану ЄС з охорони навколишнього природного середовища на 2002-2012 рр. підкреслюється, що більшості цілей 10-річної стратегії до 2012 р. досягти не вдасться, оскільки перші 5 років її реалізації результатів не принесли. Незважаючи на широкомасштабне запровадження у європейську практику органічного землеробства, як і раніше, використання мінеральних добрив залишається на тому самому рівні (158 кг/га), тоді як споживання пестицидів збільшилося майже у 2 рази. В останні роки ЄС неординарно і небезпечно впливає на глобальні економічні процеси та світові ринки у зв'язку з ускладненням епізоотичної ситуації та, як наслідок, виникненням явищ коров'ячого сказу і пташиного грипу. За підрахунками вчених, до 2013 р. економічні втрати для бюджету ЄС тільки від коров'ячого сказу можуть перевищити 90 млрд. євро, а економіці Великобританії завдано шкоди з цієї причини вже сьогодні у розмірі 6 млрд. євро [253].

Зовнішні прояви інерції у розвитку САП ЄС. Розвиток САП ЄС відбувався в умовах постійного пристосування до змін у міжнародній торгівлі та був джерелом безперервного врегулювання суперечок між ЄС та його зовнішніми торговими партнерами. Як правило, такі суперечки виникали, коли якісь країни запроваджували торговельні заходи або вживали дій, що могли призвести до зниження конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції ЄС на світовому ринку або до різкого підвищення цін на імпортовану аграрну продукцію.

До майже хрестоматійних прикладів належить ситуація з імпортом сої із США [96, с. 14-15]. Він нібито не вписується до політичного ландшафту ЄС, оскільки, як відомо, декларованою метою його країн є забезпечення власною сільськогосподарською сировиною чого б це не коштувало. Завдяки цьому у кризові часи держави ЄС не залежать від ненадійних постачальників.

Але щодо сої, то до початку 80-х років країни об'єднання були дуже залежними від її світових імпортерів, зокрема – від США. З огляду на цінність такої культури (високий вміст білку, вітамінів та кислот, а також сприятливі біологічні властивості – рекордний (до 100 діб) вегетаційний період), річний імпорт сої країнами ЄС становив 18 млн. т. Основними виробниками цієї продукції на світовому ринку виступають Аргентина, Бразилія, Китай і США. Безумовним лідером в експорті сої виступають США. Імпорт цієї продукції обходився ЄС на 20 % дорожче, ніж імпорт японських автомобілів, і, відповідно, зробив країни ЄС економічно залежними, оскільки фермери розширювали можливості галузей птахівництва, а також відгодівлі свиней і телят за рахунок кормової суміші, де основним компонентом було соєве борошно. І коли у жовтні 1973 р. Вашингтон заборонив експорт цієї культури, мотивуючи такий крок нестачею на американському ринку власних кормів і зростанням цін на м'ясну продукцію, ЄС дістав необхідні аргументи для майбутніх реформ САП, націлені на подальше врахування власного потенціалу кожної з країн-членів об'єднання.

Істотна лібералізація торгівлі та прискорення темпів глобалізації господарських зв'язків примушують ЄС до більш гнучкої САП у відношенні до зовнішніх конкурентів. У своєму нинішньому стані САП ЄС уже не здатна бути високоефективною при регіональній замкнутості регіональних аграрних економік. Особливо це виявляється при порівнянні методів аграрної політики таких країн, як Австралія, Аргентина*, Канада, Нова Зеландія та інших, які демонструють усьому світові економічні успіхи – від стриманого протекціонізму до майже бездотаційного ведення сільського господарства.

*Сільське господарство Аргентини має високий рівень розвитку при порівняно невеликій питомій вазі у ВВП (12 %). Країна повністю задовольняє свої внутрішні потреби у продовольстві. При цьому вона є одним із значних нетто-експортерів практично всіх основних товарів сільськогосподарської групи та рекордсменом з виробництва продуктів харчування на одну особу при відносно невисокому рівні цін, які не призводять до скорочення загальних обсягів виробництва. Сільське господарство не субсидується державою, причому для виробників сільськогосподарської продукції не існує жодних податкових пільг. Експорт сільськогосподарських товарів обкладається обов'язковими митними зборами, як і експорт окремих видів продукції переробки (шроту, олії) та складає 20-25 % їх митної вартості. Реальних переваг щодо вартості або оренди землі не існує.

До ускладнюючих моментів зовнішнього характеру у становленні та розвитку інтеграції ЄС в аграрному секторі економіки належать значний перепад економічних потенціалів країн – нових членів об'єднання і неоднаковий рівень їх економічного розвитку. На думку експертів, ще ніколи прийом нових членів до ЄС не супроводжувався такою кількістю умов, застережень і обмежень, як це відбувалося при останньому розширенні цієї організації – при вступі до неї Румунії та Болгарії. Ряд болгарських і румунських товарів не має доступу на загальноєвропейський ринок, румунські та болгарські громадяни є більш безправними на ринку праці ЄС, ніж їхні сусіди. Крім того, прийнято нові умови витрачання європейських сільськогосподарських субсидій. Підраховано, що в наслідок їх неефективного використання обидві ці країни втратять право на більшу частину сум, виділених їм з бюджету ЄС. Також вони поки що позбавлені права повною мірою впливати на ряд політичних рішень, ухвалених усередині об'єднання. Слід зазначити, що Румунія та Болгарія стали найбіднішими державами ЄС: їх ВВП становить лише 1,5 % загальноєвропейського, а їх сукупне населення – 30 млн. осіб – це 6 % населення країн ЄС [207]. Отже, при аналогічному варіанті подальшого розширення ЄС (мається на увазі вступ Туреччини та Хорватії, з часом – Албанії та інших держав, які поділяють європейські цінності) в ньому створюються певні проблеми, оскільки низькі темпи приросту ВВП спричинять безробіття, що особливо відчуватиме сільське населення і що вимагатиме збільшення асигнувань на соціальні потреби, а це, у свою чергу, посилюватиме податкове навантаження, внаслідок чого гальмуватиметься економічне зростання в цілому.

Своєрідна ланцюгова реакція тільки посилить імовірність виникнення і політичних, і економічних, і фінансових ризиків, мінімізувати які в аграрній політиці з кожним роком стає дедалі складніше. Усвідомлюючи та передбачаючи виникнення загрози samozнищення, європейська бюрократія шукає рішення, яке б для кожної потенціальної країни ЄС відповідало не

тільки Копенгагенським критеріям, але й внутрішній його готовності до подальшого розширення. Така готовність дістала назву “абсорбційна спроможність” (absorption capacity) і передбачає, за попереднім тлумаченням єврократів, запровадження у політику подальшого розширення ЄС додаткових параметрів (бюджетних, інституційних, інфраструктури, аграрної політики та ін.) [230]. Вартий уваги той факт, що у прийнятому в листопаді 2006 р. досить резонансному документі “Стратегія розширення та основні виклики 2006-2007” [64], Європейська комісія чітко і недвозначно заявила, що подальше збільшення кількості держав-членів ЄС не можливе без попереднього пристосування його інституцій до функціонування у нових умовах. Свідченням виникнення кризи недовіри до цієї організації внаслідок вказаних причин є твердження Дж. Сороса про те, що Євросоюз – це важковагова бюрократична організація, яка працює за незрозумілими правилами, оповита секретністю і не підзвітна громадськості [220, с. 247-248].

Не менш важливим фактором прояву зовнішніх ознак інерції у розвитку САП ЄС є виникнення конфліктів між ЄС і СОТ. З огляду на традиційне сприйняття сільського господарства як виняткового або чутливого сектора глобальної торговельної системи, у системі СОТ сільськогосподарські товари виділяються в окремий напрям регулювання. Розроблена під час Уругвайського раунду багатосторонніх переговорів (1986-1993 р.) “Угода про сільське господарство” поширювалася не на всю сільськогосподарську продукцію, але віддзеркалювала основні блоки завдань для країн-учасниць*. Крім того, з метою гарантування рівномірного розподілу переваг і вигод від здійснення програми реформ між усіма країнами ЄС Угодою передбачено, що взяті кожною з них зобов’язання повинні враховувати: не пов’язані з торгівлею міркування, включаючи продовольчу безпеку; необхідність охорони навколишнього природного

*Угодою про сільське господарство СОТ визначено чотири основні групи конкретних зобов’язань країн-членів: 1) доступ до ринку; 2) внутрішня підтримка вітчизняного товаровиробника; 3) експортна конкуренція; 4) санітарні та фітосанітарні вимоги щодо сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

середовища; необхідність поширення спеціального і диференційованого режимів на країни, що розвиваються; можливі негативні наслідки виконання програми реформ для менш розвинутих країн, які є нетто-імпортерами продовольства [51, с. 149-150].

Основними результатами цих переговорів для ЄС як нетто-експортера агропродовольчої продукції стали зменшення рівня експортних субсидій (на 36 %), зниження імпортного мита в середньому по цій групі товарів (з 6,8 % до 4,1 %), а також згортання обсягів субсидованого експорту до 2000 р. (на 20 %). Наступні переговорні механізми СОТ відіграли свою позитивну роль у поступовому зниженні торгових бар'єрів і державної підтримки в аграрному секторі економіки. І якщо 20 років тому субсидії сільському господарству ЄС становили в середньому 80 % вартості його продукції, то сьогодні – приблизно третину. Перепрофілювання напрямів бюджетного фінансування з “жовтої” скриньки СОТ на “зелену” допомогло ЄС виграти час, необхідний для напрацювання додаткових порівняльних переваг з метою успішного функціонування сільського господарства в умовах світової конкуренції.

Відтак ЄС був поставлений перед вибором: або і далі в рамках САП підтримувати внутрішні ціни на рівні, вищому за світовий, та субсидувати експортні операції, або істотно зменшити свою частку у глобальній торгівлі агропродовольчою продукцією, що призведе до самоізоляції регіону. ЄС до цього часу продовжує дотримуватися протекціоністської політики, стримуючи радикальну лібералізацію торгівлі сільськогосподарською продукцією. Важливо, що ініціативи ЄС є своєрідною лазівкою, яка дозволяє зберегти торгові бар'єри та державну підтримку приблизно 8 % експортованих товарів. Але подібна паліативна позиція викликає невдоволення як з боку країн, які розвиваються, так і з боку окремих країн-членів ЄС (зокрема – Франції, яка історично виступає головним оплотом європейського аграрного протекціонізму). Урядом Франції жорстко і послідовно відстоюються принципи діючої САП ЄС із значним бюджетом, де ця країна є головним бенефіціантом.

Отже, відсутність єдиної згоди між країнами є серйозною перешкодою для ЄС у справі переговорів СОТ і досягнення певного прогресу у світовій торгівлі на поточному, Дохійському, раунді багатосторонніх переговорів. Тим часом на черговій конференції СОТ у Гонконгу (2005 р.) досягнуто домовленості про те, що з 2013 р. ЄС припинить практику експортних субсидій сільськогосподарських товарів, які вивозяться на світові ринки.

Узагальнюючий висновок щодо внутрішніх і зовнішніх проявів інерції у розвитку САП ЄС полягає в тому, що, *по-перше*, численність і неоднозначність заходів у рамках САП ускладнюватимуть процес одержання дотаційних виплат, що не сприяє зниженню бюрократизму та підвищенню конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників; *по-друге*, дотаційна політика, що широко підтримується фермерами, призначена, в основному, для великих землевласників і переробної промисловості; *по-третьє*, проблеми ціноутворення на аграрну продукцію і надалі збережуть свою актуальність – через низьку купівельну спроможність держав, які належать до категорії країн, які розвиваються; *по-четверте*, екологічні вимоги щодо стандартів ведення сільського господарства і сталого розвитку сільських територій набуватимуть дедалі більшого імперативного значення; *по-п'яте*, непередбачуваність САП ЄС після виконання його домовленостей у рамках СОТ з 2013 р. вимагатиме більш кардинальних рішень щодо її подальшого існування.

2.3. Аграрні реформи у країнах ЦСЄ

Поступовий і довготривалий процес вступу країн ЦСЄ до ЄС супроводжувався формуванням нового агропродовольчого регіону, інституційні засади якого функціонують на основі Копенгагенських критеріїв. Тому, хоча в кожній з цих країн аграрні перетворення 1990-2004 рр. мали свої особливості, все ж базові інституційні зміни в аграрній

політиці та її прогнозовані соціально-економічні наслідки характеризуються наявністю багатьох спільних рис.

На початковому етапі реформ у сільському господарстві переважав підхід обмеженого державного втручання в галузь, зведення його до функцій захисту прав власності та гарантій ринкових трансформацій. Аграрна реформа забезпечувала перехід від державних форм господарювання до приватних, з подальшою приватизацією землі та інших засобів виробництва. Концепцію та стратегію ринкових перетворень у країнах ЦСЄ було зорієнтовано на апробовану у світі модель аграрного устрою з переважанням приватного землекористування, що не виключало й нових форм добровільної кооперації.

При дослідженні еволюції перехідного періоду в сільському господарстві можна умовно виділити дві його стадії. На *першій стадії* (кінець 80-х – середина 90-х років) ринкові зміни відбувалися під впливом дії багатьох загальновідомих, несприятливих для всіх країн ЦСЄ, соціально-економічних факторів, зокрема – таких, як:

- зменшення посівних площ і падіння обсягів сільськогосподарського виробництва;
- скорочення експорту та збільшення імпорту продовольства;
- наростаючі диспропорції у структурі аграрного сектора;
- неефективне державне регулювання та переважання адміністративних підойм;
- жорстка кредитно-фінансова та податкова політика держави у відношенні до сільського господарства;
- різке зменшення розмірів субсидій у галузі;
- обтяжливі для сільськогосподарських товаровиробників кредитні ставки;
- падіння попиту на продовольство та сільськогосподарську сировину з боку суб'єктів внутрішнього ринку.

Причини такої ситуації перебували поза сферою сільського господарства і стали наслідком негативних макроекономічних процесів, які, насамперед, були пов'язані з втратою ринків збуту через послаблення зовнішньоекономічних зв'язків з колишніми республіками СРСР і розпадом РЕВ. Окреслені тенденції були також зумовлені відсутністю чітко визначеної концепції аграрних перетворень.

При порівнянні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з'ясовано, що країни ЦСЄ у доінтеграційному періоді істотно поступалися більшості країн-членів ЄС, тобто явно простежувався брак між нерівноправними партнерами (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Порівняння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у країнах ЄС і ЦСЄ у доінтеграційному періоді*, млн. євро

Країни ЄС-15		Країни ЦСЄ-12	
Австрія	4897	Болгарія	–
Бельгія	7034	Естонія	388
Великобританія	25101	Кіпр	–
Греція	8868	Латвія	505
Данія	8378	Литва	1148
Італія	39587	Мальта	157
Іспанія	31273	Польща	14640
Ірландія	5193	Румунія	–
Люксембург	234	Словаччина	1371
Німеччина	40837	Словенія	908
Нідерланди	20301	Угорщина	5369
Португалія	5444	Чехія	3219
Фінляндія	3243	X	
Франція	56835		
Швеція	3899		

*Дані за 2001 р.

Джерело: Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского Союза. – М.: 2003, – Ч. 2. – С. 372.

До середньоєвропейського рівня виробництва сільськогосподарської продукції “дотягували” лише окремі країни ЦСЄ, в тому числі – Польща і Угорщина, які все ж помітно поступалися провідним країнам ЄС. На початок 2000-х років у ЄС вироблялося майже у 10 разів більше сільськогосподарської продукції, ніж у новій десятці країн ЦСЄ. Окремі відмінності за інституціональними та структурними умовами виокреслювались і між самими країнами з перехідною економікою. Дослідження Й. Свінненна на основі “індексу початкових умов” свідчать, що

найвищий рівень розвитку та найменші викривлення мали Чехія, Словаччина та Угорщина [209, с. 9].

Початкові умови – такі, як існуючі технології (частка інноваційно-інвестиційних впроваджень у сільськогосподарське виробництво) та структура торгівлі (експортно-імпортна спеціалізація) – певною мірою впливали на подолання кризових явищ в аграрному секторі економіки країн ЦСЄ, зумовлювали скорочення передінтеграційного періоду та сприяли започаткуванню створення економічної системи на основі приватної власності. Більше того, як зазначає автор, початкові умови впливали і на вибір стратегії реформ, найважливішими елементами яких були: лібералізація цін і ринків, а також створення системи стимулів в аграрній економіці, сумісної з ринковими відносинами; приватизація земель і перетворення організаційно-правової структури сільського господарства; демонополізація і приватизація підприємств переробної та харчової промисловості, торгівлі продовольством і засобами сільськогосподарського виробництва; створення дійової системи аграрного кредиту, а також інституціональної структури та системи державного управління з урахуванням вимог ринкової економіки.

На початку перехідного періоду допускалися непродумані адміністративні заходи, що не сприяло поліпшенню результатів сільськогосподарського виробництва (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Індекси валової продукції сільського господарства в окремих країнах ЦСЄ (середні за 1989-1991 рр. = 100 %)

Країни	Роки						
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	2000
Польща	97,8	96,2	83,9	85,2	79,1	83,8	83,8
Словаччина	95,6	87,8	76,7	71,6	76,0	75,9	70,2
Словенія	96,5	88,4	89,5	92,6	94,4	96,4	92,2
Угорщина	95,3	89,4	89,4	65,6	64,3	70,8	67,5
Чехія	96,8	88,2	88,2	74,2	70,0	80,5	69,9

Джерело: За даними FAO: Bulletin of statistica, 2001, Vol. 2. № 1, Agricultura, s. 5.

За 1989-1995 рр. частка сільського господарства у ВВП країн ЦСЄ зменшилася з 11 % до 6 %, і темпи спаду виробництва в цій галузі були

найвищими. Дезінтеграція постсоціалістичних країн спричинила значне скорочення виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в окремих країнах ЦСЄ (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції у окремих країнах ЦСЄ, тис. т.

Країни	У середньому за 1989-1991 рр.	2000 р.	2000 р. до 1989-1991 рр., %
Виробництво зерна			
Польща	27159	22343	82,3
Словаччина	...	2201	x
Словенія	...	502	x
Угорщина	14603	9956	68,2
Чехія	4980*	2351	x
Виробництво м'яса			
Польща	2960	2847	96,2
Словаччина	...	303	x
Словенія	...	179	x
Угорщина	528	499	94,5
Чехія	1562*	715	45,8
Виробництво молока			
Польща	15560	11731	75,4
Словаччина	...	1099	x
Словенія	...	634	x
Угорщина	2733	2091	76,5
Чехія	6619	2708	40,9

*Чехословаччина.

Джерело: Розраховано за даними Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского Союза. – М.: 2003, – Ч. 2. – С. 374.

Найбільше скорочення виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу відбулося у тих самих країнах, що також є додатковим свідченням розриву зовнішньоекономічних зв'язків з країнами колишнього СРСР (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу в окремих країнах ЦСЄ (середнє за 1989-1991 рр. =100 %), %

Країни	Роки		
	1995	1999	2000
Польща	82,7	85,0	83,9
Словаччина	74,5	75,8	68,4
Словенія	92,9	91,6	89,0
Угорщина	71,7	76,6	69,7
Чехія	80,3	81,9	70,3

Джерело: За даними FAO: Bulletin of statistic, 2001, Vol. 2, № 1, Agricultura, s. 4-5.

Серед названих держав слід виділити Угорщину – як таку, де традиційно переважав агропродовольчий експорт. Втрата ринків колишніх республік СРСР ускладнила зовнішньоекономічну ситуацію у цій країні.

Отже, початкове падіння сільськогосподарського виробництва тісно пов'язане з розпадом інституцій країн так званого “соціалістичного табору”. Наслідками розриву виробничо-коопераційних відносин стали скорочення темпів залучення інвестицій до аграрного сектора економіки та формування неефективної системи постачання матеріально-технічних ресурсів, виробництва й торгівлі.

Вплив негативних наслідків посилювався і через погіршення умов торгівлі (диспаритет цін), викликане процесами лібералізації цін і торгівлі, а також скорочення розмірів субсидій. У більшості країн ЦСЄ ціни на засоби виробництва підвищувалися прискореними темпами порівняно з цінами на продукцію сільського господарства, що, у свою чергу, зумовило виникнення проблем його деградації на фоні безпрецедентного диспаритету цін, загострення соціальних проблем у сільській місцевості, зниження рівня життя як сільського, так і міського населення.

Початкові негативні наслідки реформування ринкових відносин у країнах ЦСЄ викликали подальші зміни в економічному механізмі господарювання, посилили необхідність регулюючої ролі держави, прискорили створення нових умов для функціонування аграрного сектора економіки, адаптованих до САП ЄС. Насамперед, йшлося про зміну земельних відносин, про розвиток продуктивності в сільському господарстві.

Слід пам'ятати, що аналіз і оцінку впливу стартових умов на перспективи розвитку аграрного сектора економіки можна розглядати тільки як умовні межі, в яких відбуваються реформи. З часом ці межі стають менш вагомими порівняно з наступним етапом реформування. Причому стартові параметри не повинні бути виправданням для невдалих реформ у майбутньому.

На другій стадії аграрних перетворень у країнах ЦСЄ (середина 90-х років) активізувався процес зміни у структурі їх сільськогосподарського виробництва. Визначилась її відповідність до структури виробництва ЄС-15 (табл. 2.6). Наприкінці 90-х років у країнах ЦСЄ з'явилися певні ознаки економічного піднесення сільськогосподарського виробництва, інтенсивнішого – у рослинництві та повільнішого – у тваринництві. На відміну від СНД, тут фаза відносної стабілізації сільськогосподарського виробництва розпочалася раніше.

Таблиця 2.6

Структура виробництва у країнах ЦСЄ за секторами економіки, %

Країни	Сільське господарство		Промисловість		Сфера послуг	
	1990 р.	2001 р.	1999 р.	2001 р.	1999 р.	2001 р.
Польща	8	4	50	37	42	59
Словаччина	7	4	59	29	33	67
Словенія	6	3	46	38	49	58
Угорщина	15	4*	39	34*	46	62*
Чехія	6	4	49	41	45	55
Латвія	22	5	46	26	32	69
Литва	27	7	31	35	42	58
Естонія	17	6	50	29	34	65

Джерело: За даними World Development Indicators 2003.– Wash., 2003.

*Дані за 2000 р.

Загальною тенденцією у розвитку сільського господарства країн ЦСЄ напередодні їх вступу до ЄС стало збільшення частки земель сільськогосподарського призначення у приватному володінні, що було результатом приватизації державних і реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств з переданням земель у користування на правах оренди або у приватну власність (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Частка земель сільськогосподарського призначення, переданих у приватну власність, %

Країни	Роки		
	1990	1997	2000
Польща	77	82	92
Словаччина	5	11	13
Словенія	92	96	...
Угорщина	6	54	41
Чехія	5	38	26
Латвія	5	95	94
Литва	9	67	94
Естонія	6	63	79

За твердженням Ю. Губені, “земельну реформу у більшості країн ЦСЄ не можна розглядати як еквівалент аграрної реформи, особливо коли це стосується відносно індустріально розвинутих країн з часткою сільського господарства у ВВП до 20%. Очевидно, що прояв земельної реформи в індустріальних та індустріально-аграрних країнах буде неодмінно іншим, ніж у типово аграрних країнах” [55, с. 16].

Земельна реформа в усіх країнах ЦСЄ мала комплексний характер, але викликала певні труднощі у процесі свого здійснення. Особливо гострою стала проблема повернення (реституції) землі або компенсації за землю та майно колишнім власникам.

Реституція здійснювалась у Чехії, Словаччині, Словенії, зачепивши інтереси як колишніх, так і дійсних власників (та їх нащадків). Поряд з проведенням земельної реформи методом реституції, в інших країнах землю було розподілено між працівниками з чітким визначенням розміру земельного паю або передано в оренду новоствореним сільськогосподарським підприємствам (за можливості її продажу).

На початку другого етапу аграрних реформ нераціональна структура землекористування супроводжувалася низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва. Так, у Польщі понад 60 % селянських господарств виробляли продукцію для особистих потреб, і тільки 11–12 % з них одержували результати, близькі до вимог ЄС, тобто наближаючись до середньоевропейського рівня, а конкурентоспроможними були лише третина всіх селянських господарств [49, с. 12]. Напередодні вступу до ЄС у сільському господарстві країн ЦСЄ вироблялося продукції на 27,7 млрд. євро, тоді як в аграрному секторі економіки ЄС-15 – на 256 млрд. євро, тобто майже у 9 разів більше порівняно з країнами – новими членами ЄС. При цьому в них рівень продуктивності сільського господарства був значно нижчим, ніж у країнах ЄС, де середня врожайність зернових у досліджуваному періоді становила 59,9 ц з га, а надій на корову – 5860 кг. У такі показники не вкладалися жодна з країн ЦСЄ. Відносно

конкурентоспроможними по зерну та молоку були тільки Чехія та Угорщина, хоча й у них відповідні показники були нижчими від середніх по ЄС.

У ході аграрних реформ у країнах ЦСЄ перед вступом до ЄС відбулись істотні зміни в організації сільськогосподарського виробництва та управлінні в сільськогосподарських кооперативах, більшість з яких перейшли на дійсно кооперативні принципи управління, з нарахуванням дивідендів на паї з прибутку цих підприємств і з правом виходу їх членів з кооперативів із землею, але за умови її обов'язкового сільськогосподарського використання в майбутньому (Чехія, Угорщина). Країни ЦСЄ різними методами заохочували створення кооперативів з переробки сировини, а також підприємств заготівельно-збутових та інших форм кооперації сільськогосподарських товаровиробників, що дозволяло скорочувати витрати виробництва та обігу і підвищувати конкурентоспроможність національної продукції до рівня вимог ЄС. Як результат, сьогодні у таких країнах, як Польща та Угорщина, у сільській місцевості значно поширені та успішно функціонують кредитно-ощадні кооперативи.

З метою надання підтримки розвитку фермерського руху на даному етапі було вжито ряд заходів щодо стимулювання фермерства. Наприклад, у Чехії створено Фонд гарантії та підтримки фермерів у формі акціонерної компанії, що належала державі з єдиним акціонером – Міністерством сільськогосподарства. Фонд веде свою діяльність за такими напрямками: сплачує за фермерів певний процент за кредити комерційних банків і надає гарантії щодо повернення фермерами їх основної суми. Середній процент за кредити фермерів становлять 2,6 % річних, хоча, як правило, відповідний комерційний процент становить 14-15 %. Фермерів можуть надаватись обидві форми підтримки або одна з них. Для цього заявник має бути зареєстрованим як фермер, виконувати свої зобов'язання перед державою, а його підприємницький проект – повністю відповідати вимогам Фонду. Практично в усіх країнах ЦСЄ було запроваджено пільгове кредитування сільськогосподарських товаровиробників і створено фонди гарантії

сільського кредитування.

Спільним для країн ЦСЄ явищем у доінтеграційному періоді була недооцінка необхідності державного впливу на процеси аграрного реформування. Йдеться про недостатній, значно нижчий у цих країнах, ніж у державах ЄС, рівень державної підтримки сільського господарства, розрахований за відношенням бюджетних видатків на підтримку цієї галузі до вартості сільськогосподарської продукції. За даними ОЕСР, на початку 2000 р. цей показник становив у Чехії – 20 %, у Польщі – 22 %, в Угорщині – 14 %, тоді, як у ЄС в цілому – 47 %. Відповідно відрізнявся і рівень державної підтримки сільського господарства на одну особу: у ЄС бюджетні видатки на підтримку цієї галузі сягали 336 дол. США, в Угорщині – 111, у Чехії – 100 дол. США [108, с. 75-85]. Тільки розвиток кризових явищ в аграрній економіці примусив їх усвідомити необхідність змінити співвідношення ринкових і державних регуляторів на користь останніх. Крім того, як показує досвід країн ЄС, механізм фінансування сільського господарства безпосередньо позначається на можливостях розв'язання соціальних проблем. Доінтеграційні процеси аграрних перетворень, реорганізація та ліквідація держгоспів та окремих кооперативів погіршили соціальне становище сільського населення: підвищився рівень безробіття, розширилися масштаби “маятникової” міграції, істотно зросла плата за житло, освіту, охорону здоров'я та інші види соціально-побутових послуг. Аналіз другого етапу аграрних реформ підтвердив, що сільське господарство колишніх соціалістичних держав ЦСЄ виявилось неконкурентоспроможним порівняно з ЄС-15 за багатьма параметрами (табл. 2.8).

З усіх сільськогосподарських угідь 10 держав ЦСЄ 75 % належать трьом (Польщі, Угорщині та Чехії), а кількість зайнятих у їх аграрному секторі сягає 83 %. У середньому виробництво цими країнами галузевої доданої вартості на 1 тис. га становить 306 тис. євро, а в розрахунку на одного працівника – 3,2 тис. проти, відповідно, 1,3 млн. і 23,5 тис. євро у ЄС-15. Ситуація ускладнюється тим, що у новоприйнятих країн питома вага

постійно зайнятих у сільськогосподарській галузі у 5 разів перевищує середній рівень зайнятості у партнерів по САП.

Таблиця 2.8

Основні показники стану сільського господарства країн ЦСЄ у доінтеграційному періоді (2001 р.)

Країни	Площа сільгосп-угідь, млн. га	Частка сільського господарства у ВВП, %	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	На 100 га сільськогосподарських угідь		Витрати на продовольство у доходах домогосподарств, %
				ВДВ тис. євро	зайнятих у галузі, осіб	
Польща	18,4	3,3	18,8	272	147	30
Словаччина	2,4	4,5	6,7	333	50	32
Словенія	0,5	3,2	9,9	120	162	24
Угорщина	5,9	4,1	4,8	305	38	42
Чехія	4,3	3,9	7,4	442	45	32
Естонія	1,0	6,3	7,7	300	32	36
Латвія	2,5	4,5	13,5	120	47	39
Литва	3,5	7,5	19,6	229	75	40
Кіпр	0,1	4,2	9,2	–	–	19
Мальта	0,01	2,3	1,9	–	–	–
Країни ЦСЄ*	58,5	5,1	21,4	306	97	37
Країни ЄС-15	130,0	2,0	4,3	1288	55	17

*З урахуванням Румунії та Болгарії.

Джерело: За даними Європейської комісії та власні розрахунки.

З огляду на це, з метою захисту Спільного аграрного ринку запроваджуються жорсткіші правила стандартизації товарів, а також посилюється санітарний та фітосанітарний контроль, що, у свою чергу, значно ускладнює доступ агропродовольчої продукції на ринки країн ЄС.

Важливим заходом щодо фінансуванні “п’ятої хвилі розширення” стало рішення Європейської комісії про цільову допомогу країнам-кандидатам на період 2000-2006 рр. у розмірі 80 млрд. євро, причому для кожної з них було встановлено максимум у розмірі 4 % їх ВВП [267, с. 310].

Ключовим інструментом надання фінансової та технічної допомоги з метою прискорення трансформаційних процесів і підтримки сільського господарства країн ЦСЄ – кандидатів на членство у ЄС слугували спеціально розроблені програми.

PHARE (з річним бюджетом 1,56 млрд. євро). Двома напрямками цієї

програми є: 1) надання допомоги урядам країн-кандидатів в освоєнні *acquis communautaire*; 2) мобілізація державних і приватних інвестицій з метою забезпечення стандартів у сфері охорони навколишнього природного середовища, щодо умов праці, якості продукції, тощо. Спочатку загальну програму фінансової та технічної допомоги було запроваджено у Польщі та Угорщині для надання екстреної допомоги (звідси і походить її назва), а надалі – поширено в інших країнах ЦСЄ.

SAPARD (з річним бюджетом 520 млн. євро). Цю програму призначено виключно для сприяння розвитку сільського господарства, для підвищення його конкурентоспроможності та впорядкування сільської місцевості. З її річного бюджету Польща щороку одержуватиме 150,6 млн. євро, Угорщина – 38 млн., Литва – 29 млн., Чехія – 22 млн., Латвія – 21 млн., Словаччина – 18 млн., Словенія – 6 млн. євро [94, с. 79].

ISPA (з річним бюджетом 1,04 млрд. євро). У межах цієї програми відбувається фінансування модернізації суспільної інфраструктури.

Загальні обсяги фінансування по лінії всіх названих програм становлять приблизно 7,3 млрд. євро, а на підтримку країн – потенціальних членів ЄС у формі “довступних” фондів щороку направляється понад 3 млрд. євро (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Обсяги фінансової допомоги країнам ЦСЄ через спеціальні програми у 2000-2006 рр., млн. євро

Програми	Роки						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
PHARE	1560	1560	1560	1560	1560	1560	1560
SAPARD	520	520	520	520	520	520	520
ISPA	1040	1040	1040	1040	1040	1040	1040
Разом	3120	3120	3120	3120	3120	3120	3120

Джерело: За даними *Enlargement argumentaire, Enlargement papers № 5, September 2001, Brussel, 2001.*

Слід зауважити, що вперше в історії свого розширення ЄС вживав у відношенні до цих країн високозатратні підготовчі заходи, які стосувалися також і країн, які поповнили склад ЄС у 2007 р.: Румунії та Болгарії (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Обсяги фінансової допомоги на проведення підготовчих заходів у
Болгарії та Румунії через спеціальні програми у
2004-2006 рр., млн. євро**

Країна	PHARE			SAPARD			ISPA		
	Роки			Роки			Роки		
	2004	2005	2006	2004	2005	2006	2004	2005	2006
Болгарія	203	220	237	68	73	79	135	147	158
Румунія	474	513	552	158	171	184	316	342	368
Разом	677	733	789	226	244	263	451	489	526

Джерело: розраховано автором за даними Eurostat.

За 2004-2006 рр. країнам – претендентам на вступ до ЄС було виділено в цілому 4397 млн. євро, причому обсяги фінансування по кожній програмі зростали протягом усього цього періоду.

Найбільший розмір допомоги Болгарія та Румунія одержали, як і попередні 10 країн ЦСЄ, у рамках програми PHARE, яка, як зазначалося, має на меті полегшити доступ країн до структурних фондів у галузях промисловості та послуг. В аграрній сфері ця програма реалізується через стимулювання несільськогосподарських видів діяльності та розвиток агротуризму.

Отже, протягом десятирічного періоду в аграрному секторі економіки країн ЦСЄ у цілому сформувалися схожі підходи до аграрної політики, незважаючи на окремі розбіжності у процесі трансформації їх сільського господарства, про що свідчать і результати досліджень з цих проблем українських вчених [133, с. 97; 255, с. 41-48]. Принципові зміни в аграрному секторі країн економіки ЦСЄ зумовлювалися, головним чином, переданням земель у приватну власність, перетворенням організаційно-правової структури сільського господарства; демонополізацією і приватизацією підприємств переробної та харчової промисловості, торгівлі продовольством і засобами сільськогосподарського виробництва; лібералізацією цін і ринків, створенням системи стимулів в аграрній економіці, сумісної з ринковими відносинами; зростанням ролі фермерства і домогосподарств, розвитком системи державного управління, орієнтованої на врахування вимог ринкової економіки; тощо. Для переважної більшості країн характерним було

наслідування західноєвропейської моделі сільського господарства, хоча зміни відбувалися не зовсім оптимістично очікуваними темпами.

На основі узагальнення характерних рис політики аграрних перетворень, а також врахування проблем підготовчого етапу у процесі реалізації аграрної політики “десятки” країн – нових членів ЄС визначилися спільні тенденції їх аграрного реформування на початку вступу до цієї організації.

По-перше. У даному регіоні відбулися істотні зрушення у земельних відносинах. Земельна реформа стала ключовим напрямом аграрних перетворень у його країнах. У процесі її проведення визначено природу прав на землю та чітко окреслено права індивідуального власника. Однак здійснені трансформування не привели до очікуваного підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Структурні реформи виявилися надзвичайно складним завданням, пов’язаним з освоєнням нової техніки та технологій, із залученням інвестицій, а також з розвитком людського капіталу. Країни – нові члени ЄС розширили земельні ресурси ЄС на 38 млн. га, проте обсяги сільськогосподарського виробництва зросли лише на 10-20 %, а прибутки галузі – всього на 6 %. Різниця між виробництвом і доходом, яка формує таке зростання, свідчить, що сільське господарство країн ЦСЄ має нижчі, порівняно з країнами ЄС, інтенсивність і рентабельність. Структурні реформи виявилися надзвичайно складним завданням, пов’язаним з освоєнням нової техніки та технологій, із залученням інвестицій, також з розвитком людського капіталу.

По-друге. Одним із шляхів формування нової системи державного регулювання аграрного сектора економіки визнано створення відносно самостійної інституційної системи регулювання аграрних підгалузей та державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Масштаби й розвинутість такої системи диференційовано по країнах, але спрямованість і принципи її побудови та функціонування збігаються.

По-третьє. У країнах ЦСЄ більшою чи меншою мірою почали

використовуватись інтервенційні або мінімально гарантовані ціни, нормування та регіоналізація закупівель. За рахунок бюджетних дотацій, надходжень від продажу продукції, кредитів, компенсаційних імпорتنних зборів було створено спеціальні органи, що діяли від імені та за дорученням держави і проводили інтервенційну політику на внутрішньому аграрному ринку. В цілому інтервенційні заходи пом'якшували падіння реальних закупівельних цін і доходів, а також сприяли забезпеченню поточної платоспроможності сільськогосподарських підприємств.

По-четверте. Пріоритетними напрямками державного регулювання аграрного сектора економіки у країнах ЦСЄ стали цільова фінансово-кредитна підтримка соціального розвитку села та сільських територій, а також модернізація сільської інфраструктури. Ресурси було спрямовано на підтримання інфраструктури, керованої органами місцевого самоврядування або приватними керуючими.

По-п'яте. Внутрієвропейська торгівля між країнами ЦСЄ та ЄС розвивалася шляхом збільшення обсягів експорту з останніх. Це можна пояснити досить розвинутою системою логістики, високою якістю продукції, а також різною продуктивністю західно- та східноєвропейського сільського господарства. Тим часом у рамках європейських договорів і угод про асоціацію, підписаних Європейською комісією, передбачалися поступова лібералізація взаємної торгівлі сільськогосподарською продукцією між цими групами країн, за можливості – посилення заходів щодо їх захисту на випадок надмірного зростання імпорту, демпінгу, ускладнень з платежами, тощо.

По-шосте. Нова організаційно-правова структура сільськогосподарського виробництва характеризувалася вищою питомою вагою приватного та кооперативного секторів у сільському господарстві. Щодо переробної промисловості, то тут досягнуто майже у всіх країнах регіону високого рівня концентрації виробництва завдяки проникненню іноземного капіталу на великі підприємства.

На сучасному етапі процес адаптації країн ЦСЄ до функціонування в євроінтеграційному середовищі відбувається під впливом концептуальних змін у САП ЄС. Усі країни ЦСЄ, незважаючи на існуючу протягом століть різницю у природних, культурних та економічних умовах розвитку сільського господарства, прийняли законодавство ЄС – *acquis communautaire*, на основі якого здійснюються адаптація виробничої структури аграрного сектора економіки кожної з них і повне пристосування їх національних механізмів державного регулювання до вимог САП ЄС. Так, з 1 травня 2004 р. до національних правових систем усіх країн ЦСЄ, які стали членами ЄС, увійшли та почали діяти правила регулювання внутрішніх ринків основних агропродовольчих товарів, єдиний митний тариф при імпорті з “третіх” країн товарів або засобів виробництва для сільського господарства (наприклад, імпортне мито на цитрусові з Аргентини зросло з 10 до 135 %, на рис з Індії – з 0 до 188 %, на азотні мінеральні добрива з Росії – з 9 до 29 %, на калійні з Беларусі – з 0 до 27 % і т.д.), антидемпінгові мита на ряд промислових товарів для галузей АПК; тощо [249, с. 203].

Для повного прийняття інших положень *acquis communautaire*, першу групу яких введено з ініціативи ЄС-15, а другу – з ініціативи 10 країн ЦСЄ, передбачено перехідні періоди. До першої групи належать обмеження протягом максимального строку (7 років) легального доступу робочої сили з країн ЦСЄ на ринок праці в агропромисловій сфері країн ЄС (неофіційно таке переміщення здійснюється вже давно; більше того, робоча сила, яка на сезон переміщується до сільського господарства країн ЄС, дедалі частіше замінюється на дешеву робочу силу працездатного віку з країн СНД). Також до цієї групи увійшли механізми одержання прямих субсидій сільськогосподарськими товаровиробниками з країн ЦСЄ. Цими положеннями передбачено бюджетну підтримку з боку ЄС для країн ЦСЄ у 2004-2006 рр. у розмірі 25-30 % від розміру підтримки, одержаної сільськогосподарськими товаровиробниками країн – старих членів ЄС, з доведенням відповідних виплат до 100 % лише у 2013 р. Така пропозиція

викликала невдоволення країн – нових членів ЄС. Компромісним рішенням став дозвіл урядам країн ЦСЄ здійснювати додаткові виплати з власних бюджетів, не одержуючи додаткових коштів з бюджету САП ЄС.

До другої групи увійшли дозволи, надані Угорщині, Польщі, Литві та Латвії на п'ятирічні перехідні періоди на продаж молока, стандарти жирності якого не відповідають тим, які діють у країнах ЄС. За оцінками експертів, приблизно 50 % м'ясної продукції Польщі та Угорщини не відповідали стандартам ЄС. Обидві країни добилися поступок і в цій галузі на період до 5 років для повного пристосування своїх сільськогосподарських товаровиробників до правил *acquis communautaire*. На відміну від цих країн, Чехія прийняла всі вимоги і стандарти ЄС.

Обмеження, передбачені даною групою дозволів, стосувалися також капіталовкладень з країн ЄС в аграрну нерухомість країн ЦСЄ. Угодою про приєднання передбачено заборону на придбання громадянами ЄС сільськогосподарських земель і лісів в Угорщині, Латвії, Литві, Чехії та Естонії протягом 7 років з часу їх приєднання до ЄС (а в Польщі – відповідно, протягом 12 років). Однак, було встановлено, що такий дозвіл можна видати й раніше – за умови попередньої оренди земель: у більшості країн – після 3 років їх оренди, а у Польщі – від 3 до 7 років. Останнє пояснюється специфікою структури аграрної економіки Польщі. З цієї самої причини було відхилено вимоги Угорщини та Словаччини про перегляд у бік збільшення узгоджених ними з ЄС строків відкриття їх земельних ринків. У цьому зв'язку окремі країни ЦСЄ у 2002-2003 рр. переглянули свої земельні законодавства і запровадили норми, що додатково регулюють активність потенціальних учасників земельного ринку: а) продаж земель, в основному, фізичним особам, які мають документально підтверджену спеціальну освіту або тривалий досвід господарювання і безпосередньо ведуть господарство; б) встановлення максимальної площі землі у приватній власності; в) надання своїм громадянам пріоритетного права на купівлю землі з держрезерву на пільгових умовах; та ін. Запровадження таких заходів у перехідний період, з

одного боку, сприятиме запобіганню спекулятивному обороту земель і скуповуванню їх іноземцями, а з іншого – не стримуватиме розвиток земельного ринку взагалі.

Сьогодні складно однозначно оцінити вплив уніфікації аграрної політики країн ЄС на країни ЦСЄ. Але, безперечно, це прогресивний процес. Основним кроком до нього є збільшення частини бюджету ЄС, яка виділяється на сільське господарство з урахуванням потреб країн–нових членів об'єднання. Проведені ІАМО дослідження свідчать, що фінансування витрат, пов'язаних з прийняттям до ЄС країн ЦСЄ, зумовило зростання бюджету ЄС на 16 млрд. євро, після чого у 2006 р. він становив 106,5 млрд. євро (у тому числі 15,7 млрд. – припадало на бюджет для 10 нових членів ЄС і 90,5 млрд. – на бюджет ЄС-15) (рис. 2.8). Додаткові ресурси для фінансування сільського господарства залучаються з країн – нових членів ЄС, для яких бюджетом ЄС передбачено компенсацію витрат на цю галузь у розмірі 30 %.

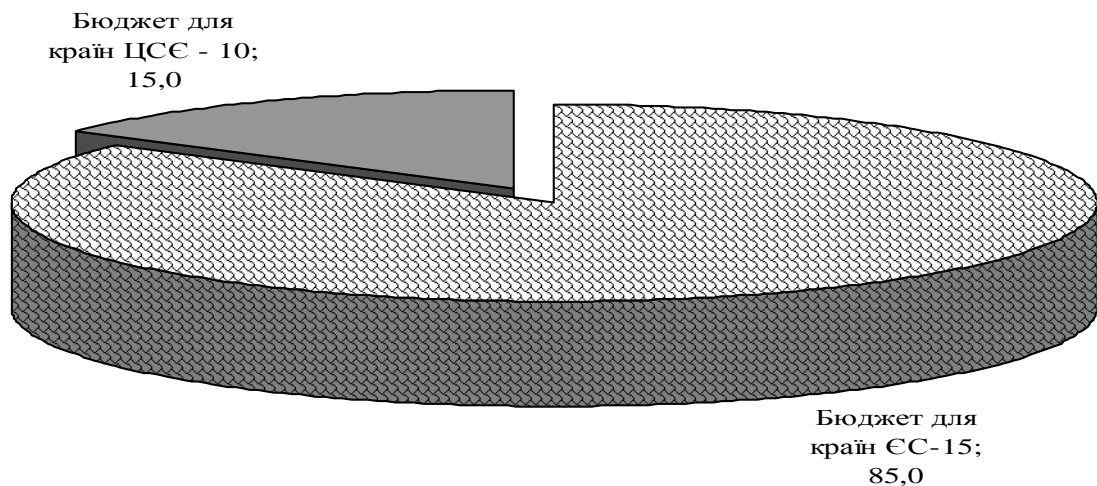

Рис 2.8. Структура бюджету САП ЄС у 2006 р., %

Джерело: [309, с. 10].

З коштів, виділених бюджетом ЄС для здійснення САП у країнах ЦСЄ, 70 % (або 11 млрд. євро) передбачено для її подальшого реформування (рис. 2.9). Решта коштів – 30 % (або 4,7 млрд. євро) – розподіляється за трьома напрямками: прямі доплати (1,7 млрд. євро); ринкові витрати (1 млрд. євро);

розвиток села (2 млрд. євро). Кошти на реформування САП ЄС сприятимуть розвитку сільського господарства країн – нових членів ЄС, але ключовим фактором щодо цього має бути ініціатива самих фермерів.

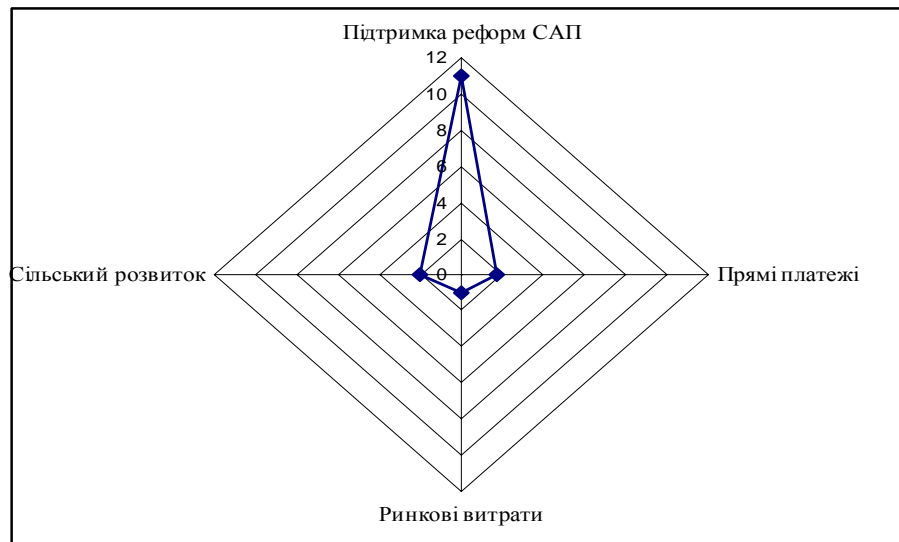

Рис. 2.9. Розподіл витрат на здійснення САП ЄС у країнах ЦСЄ у 2006 р., млрд. євро

Джерело: [309, с. 10].

Фермери країн – нових членів ЄС одержують прямі доплати з першого року членства в цій організації, але вони не мають такого рівня доплат, як країни – старі члени ЄС, і можуть розраховувати на нього лише через 10 років членства в об'єднанні (рис. 2.10). А до того часу вирівнювання фінансової підтримки здійснюється за рахунок національних бюджетів країн ЦСЄ.

Тим часом передбачений розмір доплат є однаковим для всіх країн ЄС. На даний момент з цілого ряду причин неможливо сказати, якою буде ця сума. Різниця у рівні прямих доплат частково компенсуватиметься за рахунок національних бюджетів країн ЦСЄ.

Відповідно до “Реформи Фішлера”, з 2005 р. країни ЄС поступово відмовлятимуться від методів цінової підтримки як таких, що суперечать вимогам СОТ, позбавляють виробників “сигналів” ринку, дестабілізують торгівлю, сприяють нагромадженню нереалізованих запасів агропродовольчої продукції та підвищують витрати споживачів. Для

пом'якшення адаптації товаровиробників галузі до умов САП ЄС їм надаватимуться прямі компенсаційні виплати у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь.

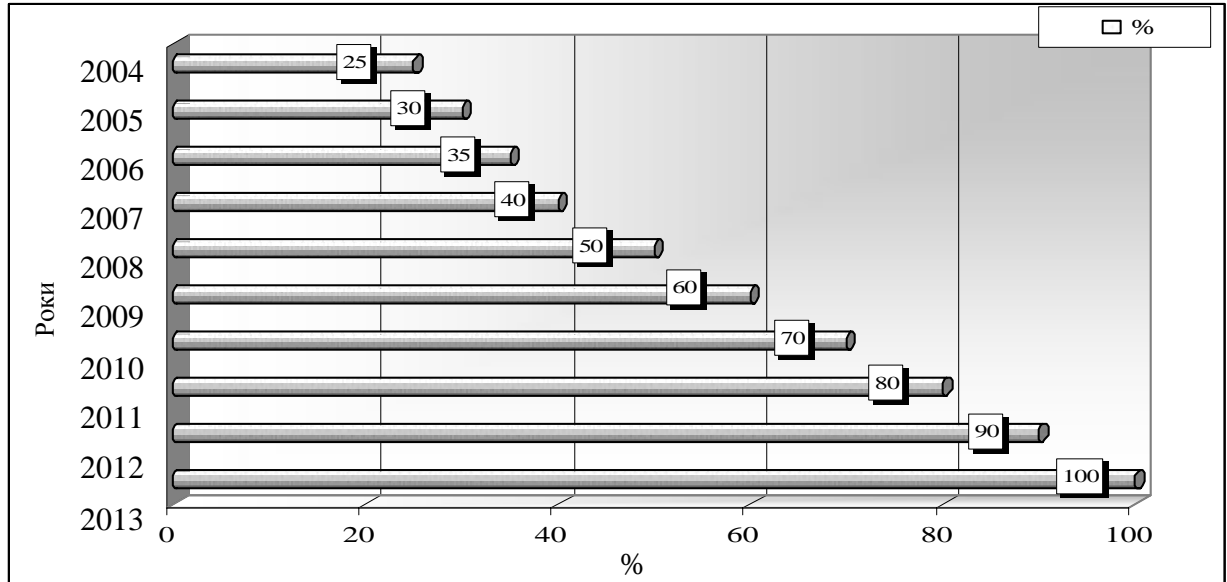

Рис. 2.10. Рівень прямих доплат для країн ЦСЄ у відношенні до інших членів ЄС, %

Джерело: [309, с. 14].

Після приєднання до ЄС нових членів земельні ресурси об'єднання розширилися на 38 млн. га (або на 30 %) і тепер становлять у цілому 130 млн. га. Проте обсяги виробництва сільськогосподарської продукції зросли лише на 10-20 %, а прибутки в галузі – всього на 6 %. Різниця між виробництвом і доходом, яка формує таке зростання, свідчить, що сільське господарство країн – нових членів ЄС все ще має нижчі, порівняно з ЄС-15, інтенсивність і рентабельність. Слід також зазначити, що, незважаючи на певні досягнення у сільському господарстві країн ЦСЄ у передінтеграційний період, а також на успіхи у реструктуризації сільськогосподарських підприємств та підприємств харчової промисловості, потенціал розширеного сільського господарства використовується не повністю, і, як вважають експерти, на сьогоднішньому етапі він, в основному, зорієнтований лише на спільний ринок країн ЄС, що особливо стосується м'ясної та молочної галузей. Передбачається, що тільки в середньостроковому періоді (до 2010 р.) будуть досягнуті розширення

виробництва та підвищення його дохідності на 35 % (порівняно з 2002 р.), що забезпечить країнам ЦСЄ можливість стати рівноправними з країнами – старими членами ЄС торговими партнерами на світовому ринку. З огляду на такі прогнози та необхідність здійснення відповідних заходів у рамках САП ЄС, формується і кон'юнктура ринків усіх видів сільськогосподарської продукції країн ЄС [330, с. 7-8].

Узагальнюючи процес поступової адаптації країн ЦСЄ до вимог, норм і правил САП ЄС, можна визначити її позитивні результати в середньо- і довгостроковій перспективі:

1. Збільшення бюджетних надходжень. Так, за 2004-2009 рр. сільське господарство більшості країн ЦСЄ одержить з бюджету ЄС і національних бюджетів у вигляді прямих субсидій сільськогосподарським товаровиробникам і дотацій на розвиток сільських територій, реструктуризацію і модернізацію агропродовольчого сектора економіки, рибальства та рибопереробки в середньому 10 млрд. євро.

2. Заохочення молоді до роботи в сільському господарстві. Цей захід здійснюватиметься шляхом спрощення процедури започаткування виробничої діяльності молодих фермерів.

3. Зростання доходів нетоварних фермерських господарств, які одержуватимуть відповідну суму субвенцій.

4. Започаткування якісно нового процесу перетворень і розвитку сільських територій. Він здійснюватиметься на основі диференційованого підходу з урахуванням суспільних, економічних і екологічних аспектів, а також виділення на ці заходи 3,6 млрд. євро.

5. Адаптацію сільськогосподарських товаровиробників до стандартів ЄС за рахунок одержання премій. Ці премії не перевищують 25 тис. євро на кожне господарство залежно від кількості реалізованих ним стандартів.

6. Розширення зовнішньоекономічних зв'язків на ринку сільськогосподарської продукції та зростання доходів аграріїв від продажу

основних видів продовольства. Зростання темпів експорту спостерігається на ринку молока і молокопродуктів, плодів та ягід. Вперше експортери з країн ЦСЄ дістали доступ на ринки Португалії, Кіпру, Ірландії та інших країн ЄС-15.

7. Структурні зміни в пенсійному забезпеченні сільськогосподарських товаровиробників. Так, у 2004-2006 рр. ними скористалися понад 60 тис. аграріїв, для яких передбачено 640,5 млн. євро.

Особливо помітними є зміни на краще у Польщі, Чехії, Угорщині та країнах Балтії. Тільки в Чехії у перший рік перебування у складі ЄС доходи сільськогосподарських товаровиробників зросли на 108 %, а у Польщі – на 73,5 %. Європейська комісія виділила країнам ЦСЄ на 2007-2013 рр. асигнування на розвиток сільських територій (охорону навколишнього природного середовища, поліпшення екології, збільшення несільськогосподарської зайнятості населення) у розмірі 96 млрд. євро.

Успішне виконання країнами ЦСЄ заходів САП ЄС істотно впливає на макроекономічну ситуацію в об'єднанні. За оцінками спеціалістів, за роки підготовки до вступу до ЄС рівень інфляції у країнах ЦСЄ скоротився утричі, наблизившись до середніх показників ЄС-15. Показником макроекономічної стабілізації та конвергенції країн ЦСЄ з ЄС-15 стало істотне зниження процентної ставки: у середньому по ЦСЄ-10 за 2001-2005 рр. – з 8,1 % до 4,4 %. У передінтеграційному періоді та після нього темпи економічного зростання ЦСЄ-10 були в 1,7 раза вищими за відповідні економічні показники ЄС-15. Тільки за 1997-2005 рр. ВВП на душу населення у країнах ЦСЄ-10 зріс із 44,3 % до 52,1 % від рівня ЄС-15. За останні десять років темпи щорічного зростання реальної заробітної плати у ЦСЄ-10 були у 3,5 раза вищими, ніж у ЄС-15. За цей період країни – нові члени ЄС істотно поліпшили індекси розвитку людського потенціалу за оцінками ПРООН, що особливо стосується Латвії, Литви, Естонії, Словаччини та Угорщини [273].

Тим самим, незважаючи на амбітність цілей і складність “п’ятої хвилі розширення” ЄС (адже новими членами об'єднання стали країни з різною та

нерідко відмінною соціальною та економічною історією), можна зазначити: не справдилися передбачення прихильників крайніх позицій, які вважали, що внаслідок експортної орієнтації країн ЦСЄ, в основному, на внутрішні ринки ЄС значно загостряться економічні суперечності в його межах. Передбачалося, наприклад, що у зв'язку з розширенням ЄС швидкими темпами зростатимуть обсяги надвиробництва, що, у свою чергу, призведе до істотного перевищення пропозиції над попитом на сільськогосподарську продукцію. Але зміни у напрямках САП ЄС у бік лібералізації свідчать про те, що не слід очікувати падіння ринкових цін та доходів сільськогосподарських товаровиробників в умовах загострення кризи перевиробництва, як це траплялось у попередні роки [291, с. 6-12]. Також спостерігались окремі побоювання частини суспільно активного населення країн ЦСЄ щодо того, що західноєвропейське законодавство зруйнує національну промисловість і сільське господарство. Тим часом відбулося зворотне: відкриття кордонів і вільний експорт збільшили темпи зростання у промисловості, сільське господарство одержало додаткові субсидії та нові ринки. Після приєднання до ЄС його САП стала для країн ЦСЄ основним джерелом прискорення економічного прогресу в сільському господарстві, а також одним з найбільш масштабних, змістовних і фінансово забезпечених напрямів регулювання процесів європейської економічної інтеграції.

Однак було б помилкою стверджувати, що вступ до ЄС розв'язав усі соціально-економічні проблеми в аграрному секторі економіки країн ЦСЄ. Сама САП ЄС має певні поточні та майбутні проблеми, на що вже вказувалося, тому і після розширення цього об'єднання вони тією або іншою мірою та в різних формах проєктуються на його нові члени. Вступ до ЄС надає можливість використовувати комунітарний механізм розв'язання проблем розвитку сільського господарства, але це не відбувається автоматично та однаково в усіх країнах, про що свідчить ряд негативних наслідків, характерних для країн ЦСЄ у післяінтеграційному періоді.

1. Підвищення рівня прямого субсидування сільськогосподарських товаровиробників і ринкових цін зумовило підвищення роздрібних цін і зростання витрат на продовольство у бюджетах домогосподарств населення більш як на 10 %, при скороченні споживання багатьох продуктів харчування. Крім того, одержання країнами ЦСЄ-10 лише чверті субсидій порівняно з країнами ЄС-15 спонукає фермерів країн – нових членів ЄС відчувати певну свою “другосортність” у САП об’єднання.

2. Зростання роздрібних цін у багатьох країнах ЦСЄ зумовило запровадження неринкової моделі споживання, суть якої полягає у створенні населенням запасів продуктів тривалого зберігання (цукру, борошна, крупів, олії, шоколаду, солі тощо), а продавцями і переробниками – запасів продовольчого та кормового зерна, морожених м’яса та птиці. Ці процеси досягли таких масштабів, що Комісія ЄС поставила перед країнами ЦСЄ вимогу – провести масштабний перепис продовольства у підприємців і населення, змусивши їх сплатити додаткове мито за його надлишки (більш як 0,5 т. продуктів харчування та понад 5 т. зерна).

3. З огляду на надходження на ринки країн ЦСЄ дешевшої агропродовольчої продукції та товарів з ЄС, фермери цих країн дедалі більше програють у конкурентній боротьбі із західноєвропейськими сільськогосподарськими товаровиробниками.

4. Зростають ставки ПДВ на машини і трактори (до 22 %), на ветеринарні препарати (до 22 %), на засоби захисту рослин (до 3 %), тощо.

5. Вперше, як це не парадоксально, відбулося скорочення припливу ПІІ до країн ЦСЄ, що, ймовірно, пояснюється завершенням там процесу приватизації.

6. Спостерігається зростання кількості безробітних. Незважаючи на пожвавлення ринкової кон’юнктури, у Польщі рівень безробіття сягає понад 18 % її працездатного населення. Для інших держав прогноз також є несприятливим, що свідчить про високу соціальну ціну вступу країн ЦСЄ до

ЄС. За оцінками економістів, рівень життя у Східній Європі досягне західного не раніше, ніж через 10 років.

Таким чином, стратегія аграрної політики країн ЦСЄ на інтеграцію у САП ЄС суперечлива, а тому має різноманітні результати і наслідки. З одного боку, самостійність урядів цих країн у прийнятті рішень щодо розвитку аграрного сектора їх економіки зменшуватиметься; в усіх країнах ЦСЄ галузева і продуктова структури цього сектора ставатимуть дедалі уніфікованішими, а агропродовольча продукція – дедалі стандартизованою. В окремих випадках це супроводжуватиметься втратою національної специфіки і традиційної спеціалізації, змінами в укладі життя сільського населення, тощо. З іншого боку, вперше у сучасній історії аграрна політика країн ЦСЄ набирає довготривалого стабільного характеру, з чітко визначеними пріоритетами, дійовими механізмами реалізації та надійними джерелами фінансування.

2.4. Перспективи САП ЄС

Хоча САП сприяла досягненню певних успіхів у веденні сільського господарства, все ж процес її реформування ще не завершено. З політичної точки зору, САП ЄС триватиме нескінченно довго – як символ та інструмент підтримки об'єднанням привілейованого соціально-економічного сектора [60, с. 380]. Адаптація національних економік країн ЄС до єдиних правил і стандартів Спільного аграрного ринку – це шлях до успіху з недостатньо передбачуваними наслідками, особливо для країн – претендентів на членство у ЄС. Це можна пояснити дією комплексу економічних, соціальних та екологічних факторів.

Розглянемо фактори економічного характеру:

1. *Ціни та ціноутворення.* Методологічною основою досліджень політики ціноутворення є припущення про те, що стрижнем аграрної моделі

САП ЄС є зближення процесів ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і продовольство у національних економіках з метою стабілізації Спільного аграрного ринку. Це пояснюється тим фактом, що ціна на мікрорівні виконує облікову, розподільчу, стимулюючу та інші, не менш важливі, функції, а процес ціноутворення є тією кінцевою ланкою в ланцюгу економічних відносин між виробниками сільськогосподарської продукції, переробними підприємствами, торгівлею, споживачами та іншими контрагентами аграрного ринку, яка, врешті-решт, і визначає доцільність виробництва того чи іншого виду продукції. Тому цінові “сигнали” у системі ринкових координат мають істотний вплив на прийняття конкретних господарських рішень. Крім того, на міждержавному рівні цінова політика є фундаментом усієї системи обміну агропродовольчою продукцією в межах Спільного ринку, оскільки інтегруються економіки з різним рівнем цін виробників на однакові або взаємозамінні сільськогосподарські товари, що є похідними від концентрації та структури виробництва, ґрунтово-кліматичних умов, стану ринкової та соціальної інфраструктур, платоспроможного попиту споживачів та інших національних особливостей.

Ключове місце серед форм протекціонізму в аграрному секторі економіки ЄС належить механізму підтримання цін на сільськогосподарську продукцію. На них припадає 75 % сумарного еквівалента субсидій, які надаються фермерам ЄС. У процесі реформ його САП утворилися інструменти захисту внутрішніх ринків, насамперед – митні збори та компенсаційні платежі, що виконують функцію вирівнювання різниці між високими внутрішніми та низькими світовими цінами. Система державного субсидування фермерів забезпечує стаке виробництво сільськогосподарської продукції та дозволяє підтримувати у необхідних межах як роздрібні, так і закупівельні ціни. Водночас, вона змушує виробників максимально ефективно використовувати свій ресурсний потенціал. Відповідними програмами підтримки передбачено заходи щодо контролю за рівнем цін, а також щодо забезпечення їх стабільності або зростання. Подібні програми

існують з пшениці, кормових зернових культур, бавовни, цукру, молочних продуктів, тютюну, арахісу. В системі державного регулювання цінової сфери САП ЄС типовими є два варіанти: 1) заборонити реалізацію імпортованої сільськогосподарської продукції за ціною, нижчою від ціни внутрішнього ринку; 2) зобов'язати країни, що експортують сільськогосподарську продукцію до ЄС, внести до його бюджету (частково – до бюджету країни, що імпортує її) різницю між мінімальною ціною та ціною світового ринку. В цілому, хоча у процесі ринкових реформ країни ЄС використовували мінімально гарантовані ціни, все ж їх використання не дало бажаних результатів. Тим часом реалізація зазначених програм обходиться дуже дорого, а також вимагає професійно підготовленого апарату та “прозорого” ринку.

У рамках згаданої реформи Фішлера основні зміни у системі управління ринками спрямовуватимуться на поступове зниження цін у молокопродуктовому секторі. Інтервенційні ціни на вершкове масло протягом 4 років знизяться на 25 %, а на сухе знежирене молоко протягом 3 років – на 15 %. Сам механізм квотування виробництва й закупок молока на період до 2014-2015 рр. збережеться, але квоти не збільшуватимуться. Рівень діючих інтервенційних цін на зерно не зміниться, але передбачається скорочення щомісячного відшкодування складських витрат при зберіганні зерна у господарствах [194, с. 38].

Сфера ціноутворення залишається потенціально конфліктною, оскільки саме тут зосереджено дію ринкових законів, регуляторні ініціативи ЄС у цілому або його окремих держав, інтереси компаній та міжнародних торговельних організацій. Від комбінації (тобто співвідношення) впливів цих інституцій на ринкову ситуацію залежить формування того чи іншого типу аграрної політики.

2. *Фінансова підтримка аграрного сектора.* З початкового етапу САП ЄС основна гіпотеза запроваджених заходів щодо державної підтримки сільського господарства ґрунтувалася на досягненні високих економічних

результатів. Така політика пояснювалась існуванням у діяльності фермерських господарств певних критичних ситуацій, за яких виникає загроза втрати сільськогосподарськими товаровиробниками ринку збуту або ринкової позиції. При цьому якщо фінансово підприємство не здатне подолати існуючі перешкоди, то без державної підтримки ситуація набуває драматичності. До зовнішніх причин подібного стану справ слід віднести зміни у нормативно-правових документах ЄС щодо якості та безпеки сільськогосподарської продукції та сировини; посилення вимог до забезпечення охорони навколишнього природного середовища; зміни у санітарно-гігієнічних характеристиках харчової продукції; проблеми зміни спеціалізації сільськогосподарського виробництва та ін. [334, с. 120].

За роки еволюції САП ЄС в цілому рівень підтримки сільськогосподарських товаровиробників країн ЄС зазнав значних змін і досяг більшої “прозорості” на сучасному етапі її функціонування. Разом з тим, для країн ЄС залишається характерним високе субсидування сільського господарства, який істотно відрізняється від інших країн світу (рис. 2.11).

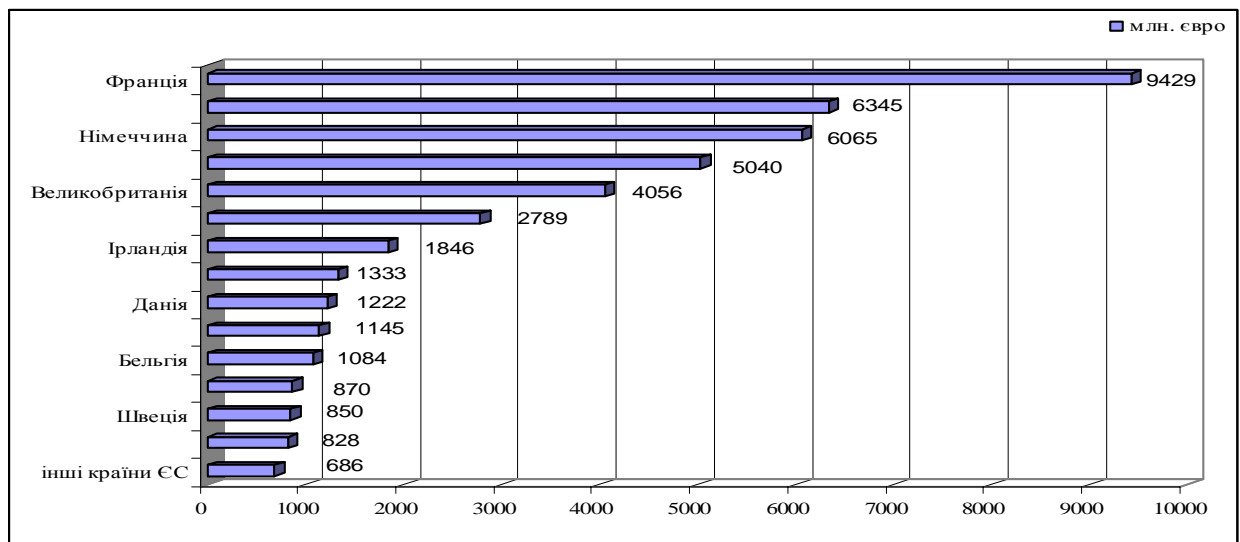

Рис. 2.11. Розподіл витрат на сільське господарство окремих країн ЄС у 2004 р., млн. євро

Джерело: Побудовано автором за даними [301, с. 48].

Удосконалення системи фінансової підтримки розвитку сільського господарства закладено у плані дій “Agenda 2000” та в останньому проекті

реформи Фішлера на 2007-2013 рр., який було розглянуто Європейською комісією на зустрічі міністрів сільського господарства країн ЄС у Люксембургу (26 червня 2003 р.), а також схвалено і прийнято Європейською радою (22 квітня 2004 р.). Зазначено, що запропонований проект фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників у країнах ЄС наближається до вимог угод у рамках СОТ і відбуватиметься поступово такими методами.

1) Відокремлення субсидій від обсягів і структури виробництва. З 2004 р. встановлено єдині виплати фермерам, які частково почали вводитися з квітня 2005 р. у рамках бюджету ЄС на 2005 р. Ці суми повинні покривати витрати на надання прямих субсидій для вирощування зернових, олійних і культур з вмістом протеїну, льону та льононасіння, призначатися для виплати компенсацій за консервацію земель, премій за вирощування зернобобових культур, за виробництво всіх видів яловичини та баранини, субсидій на добавки при сушінні нордичного зерна, на виробництво крупів з твердої пшениці, картопляного крохмалю та молочної продукції, а також на вирощування рису. До складу єдиних (неприв'язаних) виплат не включаються прямі субсидії на виробництво кращих сортів твердої пшениці, рису, горіхів, сухих кормів, льону, крохмалю. Базою для розрахунку єдиних виплат конкретному фермерському господарству слугує середня сума дотацій, одержана ним у 2000-2002 рр. Як виняток, фермери можуть використовувати землі, охоплені єдиними виплатами, для вирощування будь-яких сільськогосподарських культур, крім багаторічних, і 10 % земель, які підлягають консервації.

Механізм надання єдиних виплат здійснюється за “правовими нормами”, кожна з яких розраховується на основі орієнтовної суми для конкретного господарства, поділеної на кількість гектарів його площі (в тому числі – землі під кормовими культурами) за період обліку. Заявки на виплату або на норму виплати оформлюються із зазначенням кількості гектарів. Єдину виплату передбачено на будь-які землі конкретного господарства,

сільськогосподарського призначення. Єдині виплати не надаються на землі під багаторічними культурами та лісовими угіддями, а також на землі несільськогосподарського призначення станом на 31 грудня 2002 р.

При утриманні худоби без відповідної еквівалентної бази земель застосовуються спеціальні види виплат залежно від умов господарства. Для фермерів кожної країни ЄС встановлено ліміт єдиних і спеціальних виплат, з яких 1 % резервується на випадок форс-мажорних обставин. Норми виплат можуть перерозподілятися між фермерами у межах країни ЄС. Якщо сума виплат не використовувалася протягом 5-ти років (за винятком непередбачених обставин), то вона переходить до національного резервного фонду. Слід зазначити, що єдині виплати передбачено лише для фермерів які беруть активну участь у сільськогосподарському виробництві. Не плануються такі виплати тим фермерам, які не ведуть товарне сільськогосподарське виробництво.

2) Модуляція / регресія. З метою збалансованої підтримки ринкових витрат та сільського розвитку на 2006-2012 рр. запроваджується система модуляції /регресії. Суть її полягає в тому, що всі прямі субсидії в межах САП ЄС скорочуватимуться за визначеною шкалою від вихідного рівня в 1 % до максимального – 19 % – у 2012 р. Виняток при цьому становлять господарства, що одержують виплати до 5 тис. євро, а також господарства, яким надаються виплати понад 50 тис. євро. Заощаджені кошти (5-процентна “модуляція” дозволить зберегти 1,2 млрд. євро), одержані в результаті регресивної модуляції, направлятимуться у вигляді додаткової підтримки заходів, передбачених розглянутими програмами сільського розвитку. Причому, 80 % переорієнтованих грошей повертатимуться до держави–учасниці, з якої вони походять, а залишок розподілятиметься між найбільш біднішими аграрними регіонами. Розподіл грошей здійснюється відповідно до площ сільськогосподарських земель і рівня зайнятості, а також до середньодушового ВВП і ПКС. Країни – нові члени ЄС будуть виключені з механізму модуляції доти, доки за розміром їх підтримки не зрівняються з

країнами ЄС-15 [195, с. 8].

3) Взаємозобов'язання. За правилами та вимогами ЄС утримувачі прямих субсидій зобов'язані застосовувати європейські стандарти з охорони навколишнього природного середовища, безпеки продуктів харчування, охорони здоров'я тварин і техніки безпеки. Крім того, фермери, що одержують субсидії повинні утримувати сільськогосподарські угіддя в бездоганному стані. Якщо ж фермери не дотримуються цих вимог, то до них застосовуються спеціальні санкції (вони поділяються на *часткові* (при первинному недотриманні – до 10 %, а при повторному – до 20 %) та *повні* – у випадку навмисних порушень). Такий підхід застосовується до порушників у відношенні до всіх сільськогосподарських угідь, у тому числі й тих, які не використовуються.

4) Консультативна допомога фермерам. Програма щодо надання консультацій та порад з ведення сільськогосподарського виробництва є обов'язковою для всіх фермерських господарств, які одержують понад 15 тис. євро прямих субсидій, і для тих з них, де загальний обсяг таких субсидій перевищує 100 тис. євро за 5 років, починаючи з 2005 р. Інші господарства мають можливість приєднатися до цієї системи добровільно.

5) ICAS. Це система, призначена для здійснення контролю за виплатами та сільськогосподарськими угіддями, що підпадають під прямі виплати. Контролюючі функції доповнюються перевітками на місцях, які сприяють виявленню недоліків і можуть спричинити часткове скорочення або повне скасування субсидій, якщо встановлені вимоги фермерами не виконуються.

Слід підкреслити також ще одну новацію реформи Фішлера, яка полягає у перегляді процедури моніторингу за ходом бюджетування програм і заходів САП ЄС. Зокрема, Європейській комісії з питань сільського господарства надано право зменшувати суми прямих платежів країнам-членам ЄС відповідно до перевищення ними граничного рівня аграрного бюджету. Передбачається, що реалізація основних засад реформи Фішлера

надасть ЄС можливість одержати до 2013 р. граничну суму витрат на підтримку ринку сільськогосподарської продукції та прямих виплат аграріям.

Отже, ключовим моментом цього напряму реформування САП ЄС є те, що субсидії сільськогосподарським товаровиробникам у формі прямих виплат відповідно до посівних площ і поголів'я тварин направлені на підвищення якості продуктів харчування, захист навколишнього природного середовища, догляд за тваринами та рослинами, а також на підтримання у бездоганному стані наявних сільськогосподарських угідь. У 10 країнах–членах ЄС реформована САП уже частково “запрацювала”, що, у свою чергу, дозволить європейським фермерам працювати у ринкових умовах. Вважається, що з такими ринковими підходами система виробництва і споживання досягатиме найбільшої “прозорості” і для самих фермерів в умовах конкуренції, і для споживачів та платників податків. Разом з тим представники ЄС неодноразово заявляли, що не готові до радикальної реформи свого сільського господарства до 2013 р. [71, с. 9].

3. *Бюджетування САП ЄС.* Реформа Фішлера призвела і до зниження бюджетних витрат на здійснення САП. Так, якщо на початку 90-х років частка САП у ВВП становила 0,54 % країн ЄС, то у 2013 р. вона знизиться до 0,33 % [66, с. 12]. Подібне рішення виявилось також результатом нового раунду переговорів, який започаткований у листопаді 2001 р. у м. Доха (Катар), тому дістав офіційну назву “Дохійський раунд”^{*}.

У рамках чергового саміту ЄС (15-16 грудня 2005 р.) лідерам 25 держав–членів ЄС вдалось узгодити євробюджет для ЄС-27 на 2007-2013 рр. Загальний обсяг витрат ЄС на вказаний період становитиме 862,5 млрд. євро,

^{*}Країни–члени ЄС, як і США, надзвичайно критично ставилися до угод у рамках Дохійського раунду переговорів, який став продовженням Уругвайського раунду та присвячений як глобальному розвитку світової економіки, так і проблемам змін у САП як такій, що завдає шкоди фермерам країн “третього” світу. У серпні 2003 р. ЄС із США спільно подали проект розвитку сільського господарства у СОТ стосовно трьох складових: внутрішньої підтримки, експортних субсидій та доступу на ринки. Разом з тим цей “спільний підхід” не знайшов підтримки на конференції міністрів торгівлі країн СОТ у Канкуні у вересні 2003 р., а Дохійський раунд переговорів було призупинено, незважаючи на те, що його завершення планувалося на 2005 р. Сьогодні перспективи завершення Дохійського раунду переговорів залежать від позиції нової групи країн під назвою Г-20 і країн Кернської групи, які різко лібералізували аграрний сектор економіки (Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Аргентина та ін.). Саме ця неформальна група країн є ключовим лобістом лібералізації зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією.

що обійдеться учасникам угоди в 1,045 % відрахувань з їх національного доходу. При цьому найзначніші асигнування виділено на політику вирівнювання (згуртування) соціально-економічного розвитку держав-членів ЄС та їх окремих регіонів – 308 млрд. євро. Відповідно до існуючої у ЄС практики, основна структурна допомога надаватиметься регіонам, де показник ВВП на одну особу населення не перевищує 75 % середнього рівня ЄС-25. Другим за значенням пріоритетом фінансових перспектив на 2007-2013 рр. є сільськогосподарська політика, що поглинатиме 292 млрд. євро. Крім того, на підтримку нових членів ЄС виділятиметься 157 млрд. євро [184]. Відповідно до німецько-французької пропозиції видатки бюджету САП не перевищуватимуть обсягів існуючих асигнувань на потреби сільського господарства. Інакше кажучи, щорічні сільськогосподарські бюджетні видатки розширеного ЄС складатимуть 41-43 млрд. євро [181], з поступовим зменшенням у 2013 р. до 42,3 млрд. євро (за цінами 2004 р.), тобто в середньому щорічні темпи скорочення цього показника становитимуть 0,9 % (Розділ 1 бюджету САП ЄС). На потреби розвитку сільської місцевості та охорону навколишнього природного середовища (Розділ 2) видатки бюджету, навпаки, зростатимуть – з 12,3 млрд. євро у 2006 р. до 15,5 млрд. євро у 2013 р. (або на 26 %). У цілому у 2013 р. асигнування на потреби сільського господарства та розвиток сільської місцевості становитимуть 36,5 % загального бюджету ЄС (або на 9,9 процентного пункту менше) (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Розподіл видатків бюджету САП ЄС на 2006-2013 рр.,
млрд. євро (за цінами 2004 р.)**

Видатки	Роки							
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське господарство (Розділ 1)	43,7	43,5	43,7	43,3	43,0	42,7	42,5	42,3
Розвиток сільської місцевості (Розділ 2)	12,3	13,7	14,2	14,7	14,9	15,1	15,3	15,5
Усього	56,0	57,2	57,9	58,0	57,9	57,8	57,8	57,8
Питома вага САП ЄС (Розділ 1+Розділ 2) у загальних видатках бюджету ЄС, %	46,4	42,8	41,7	40,5	39,5	38,5	37,5	36,5

Джерело: [6, с. 68].

Важливо зазначити, що за умов подальшого розширення ЄС на схід і

домовленостей у рамках СОТ запропонований процес реформування його САП неухильно перетворює її з політики підтримки сільськогосподарського виробництва на політику сільського розвитку та бережливого використання природних ресурсів, що поступово стає пріоритетною компонентою аграрної політики ЄС.

САП ЄС торкається соціально важливих або життєзабезпечуючих сфер усіх європейських держав, відображаючи інтереси мільйонів аграріїв, платників податків і споживачів, громадських професійних організацій. Тому важливим фактором змін у процесі реформ САП ЄС є соціальна складова, яку слід розглядати з таких позицій.

1. Диференціація та стабілізація доходів фермерів. Завдяки реформі “Agenda 2000” вдалось істотно змінити на краще становище фермерів, хоча вони, як і досі одержують свій основний дохід від виробництва продовольства. Однак у широкому розумінні вони вже не можуть збільшувати свої доходи шляхом виробництва дедалі більшої кількості продукції: їх частка в ціні виробництва продукції, що дійшла до споживача, зменшилась, а отже – скоротилися реальні доходи господарств. У період реформ швидкими темпами скорочувалась і зайнятість у фермерських господарствах, внаслідок чого все більша відносна частка фермерів шукає додаткові джерела доходів для себе та членів своїх сімей, не пов’язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції у цих господарствах або поза ними. З огляду на це, самі фермери дедалі більше залежать від інших галузей економіки або доходів, пов’язаних з альтернативними видами діяльності. Такі обставини слугують вагомим аргументом на користь безперервного зміцнення та розвитку сільських територій.

2. Підвищення рівня життя селян. У ЄС на сільські регіони припадає понад 4/5 поверхні суші та близько половини населення. Ці території забезпечують життєвий простір і засоби існування для сотень мільйонів людей, а також більшу частину продовольства та основних ресурсів для всіх європейців. Для значної частини населення сільських територій

характерними є низький рівень середніх доходів, високий рівень безробіття або неповна зайнятість, обмежені можливості працевлаштування, не завжди відповідна потребам суспільства соціальна інфраструктура. Позитивним шляхом вирішення цих проблем стали програми комплексного та збалансованого розвитку села, прийняті у документах “Agenda 2000” і реформою Фішлера (про що йтиметься детальніше в наступних розділах). Такі програми базуються на територіальному принципі та реалізуються на основі партнерських відносин між усіма учасниками.

3. *Задоволення реальних потреб країн – нових членів ЄС.* Початково пропозиції щодо реформування САП ЄС пов’язувалися з темою збільшення складу ЄС. Здійснене на початку 2005 р. розширення на 10 та у 2007 р. на 2 країни ЦСЄ спричинило зростання чисельності нових споживачів у ЄС на 70 млн. осіб, а також розширення площі сільськогосподарських угідь більш як на 50 %. Починаючи з 1989 р., фермери у нових країнах–членах ЄС прагнули досягти виробничих стандартів Західної Європи та, відповідно до угоди про вступ, адаптуватися до всього комплексу інституціональних та юридичних норм і вимог щодо європейської інтеграції (*acquis communautaire*). Згідно з реформами САП ЄС, у процесі їх вступу така допомога виділялася на рівні, що відповідав рівню ЄС-15. Окремі країни (наприклад Польща) мали дуже дрібні фермерські господарства, які в першу чергу потребували підтримки, що почала активно виділятися після ухвалення плану Фішлера. Крім того, ці країни наділені багатими природними ресурсами, мають свої культурні та національні традиції, звичаї, що зумовлює необхідність відповідного соціального захисту в рамках реформ САП ЄС.

4. *Підтримка фермерського руху та кооперації.* Висвітлення проблем реформування та реалізації САП ЄС буде неповним, якщо залишити поза увагою феномен кооперації сільськогосподарських товаровиробників. У європейських країнах процес взаємодії кооперативів з органами державного і місцевого регулювання аграрного виробництва, професійними і

міжпрофесійними об'єднаннями сільськогосподарських товаровиробників координується з єдиного центру. Саме такою структурою є COGECA ЄС. Таку інституцію було створено у 1959 р. національними кооперативними організаціями країн–засновниць ЄС. Цей Комітет є представницьким органом, який визнаний усіма (близько 30 тис.) кооперативами аграрної сфери економіки і об'єднує майже 600 осіб. Він виявляє, офіційно висловлює і відстоює їх інтереси в усіх керівних органах ЄС: Європейській комісії, Раді Міністрів, Європейському парламенті, Раді Європи, Комітеті з економічних та соціальних питань, Комітеті регіонів. Отже, COGECA – це, в першу чергу, відверто лобістська організація, яка безпосередню бере участь в опрацюванні принципових положень аграрної політики щодо сільськогосподарської кооперації. Цією організацією формується і підтримується відповідне інституційне середовище у межах ЄС як базовий елемент європейської моделі сільського господарства.

Крім політичного представництва у структурах ЄС, діяльність COGECA спрямовано на популяризацію відносин співробітництва кооперативних підприємств на Спільному агропродовольчому ринку ЄС. Серед конкретних заходів COGECA – створення реєстру кооперативів, які здійснюють імпорт та експорт сільськогосподарської продукції; регулярне визначення, перепис та оприлюднення 500 найбільших кооперативів (за обсягами товарообороту); проведення науково-практичних досліджень у країнах ЄС з питань їх оподаткування; тлумачення відповідних законодавчих норм щодо практики їх застосування; аналіз методів, форм і результативності підготовки та перепідготовки фахівців з кооперативної справи; аналіз викликів процесу глобалізації економіки для сільськогосподарських кооперативів; тощо.

COGECA – є одним з колективних співавторів типового статуту для європейських кооперативів. Цей нормативний акт набув особливого значення з огляду на проведення реформ САП ЄС, на політичну спрямованість рішень СОТ щодо лібералізації ринків, на зростаючу концентрацію виробництва у

кооперативних підприємствах харчової промисловості та роздрібної торгівлі продовольчими товарами, а також загострення конкурентної боротьби між продовольчими ТНК. Будь-які зміни в регуляторній політиці ЄС відносно аграрних ринків супроводжуються рекомендаціями щодо адаптації до них кооперативних підприємств. COGECA постійно співпрацює з іншими європейськими та міжнародними організаціями, що виконують представницькі функції аграріїв. Так, яскравим прикладом професійних організацій, які активно впливають на формування САП ЄС, є симбіоз COPA з COGECA. Фактично без згоди COPA /COGECA не приймається жодне рішення в аграрній сфері економіки. На даний час COPA об'єднує 53 професійні організації з 25 країн ЄС і 12 організацій з інших країн Європи та Туреччини, які мають статус асоційованого членства [188, с. 1]. Широке представництво дозволяє COPA висловлювати загальні та специфічні інтереси своїх членів на законодавчому та виконавчому рівнях ЄС. Результативною є спільна діяльність вказаних організацій з Європейською комісією з розроблення положень Білої книги*, або принципів майбутньої європейської політики щодо кооперації та кооперативів.

Отже, в цілому економічні та соціальні складові реформованої САП ЄС мають на меті забезпечити гідні умови життя сільським товаровиробникам, стабілізувати доходи фермерів при максимально можливому використанні ринкових механізмів, але при цьому не віддаючи все “напризволяще” ринку.

У своєму еволюційному розвитку зміст САП удосконалювався також у напрямі охорони навколишнього природного середовища, збереження рослинного та тваринного світу, біологічного різноманіття. Усі ці екологічні фактори, поряд з виробництвом продуктів харчування, визначають якість життя за постулатами розвитку ЄС. Хоча в початковому варіанті Римської угоди взагалі не йшлося про цей аспект питання, все ж, забезпечення безпеки навколишнього природного середовища і виробництва екологічно чистої

*Біла книга (*Livre blanc*) (1985 р.) – видання Європейської комісії, у якому детально викладено причини, порядок формування та історичні перспективи єдиного ринку ЄС.

продукції є одним з найважливіших і найрегламентованіших напрямів сучасної реформи САП ЄС. У пакеті реформ “Agenda 2000” було зазначено, що у центрі САП ЄС повинне стояти питання навколишнього природного середовища. До подальшого зростання важливості цієї сфери підштовхують фактори як глобального характеру (деградація навколишнього природного середовища; зміни клімату; стоншення озонового шару; наслідки ряду екологічних катастроф; забруднення навколишнього природного середовища радіонуклідами; забруднення ґрунтів важкими металами; скорочення природних ресурсів; зменшення вмісту гумусу у ґрунті – протягом ХХ ст. запаси гумусу в чорноземах скоротилися майже у 2 рази, а протягом останнього десятиріччя щорічні втрати його сягають 0,64 т/га), так і локальної дії (ерозія та зниження родючості ґрунтів; забруднення навколишнього природного середовища пестицидами; зниження якості деяких видів агропромислової продукції у країнах ЄС; маргінальні умови сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах ЄС; тощо. У цьому зв’язку особливо важливого значення набувають два основних програмних документи: Концепція довгострокового сталого розвитку (прийнята у 1992 р. на конференції у Ріо-де-Жанейро, Бразилія), якою щодо аграрного сектора передбачено соціально-економічний розвиток і забезпечення охорони навколишнього природного середовища та Лісабонська стратегія*, якою провідним принципом ЄС визначено гармонійний (з природою) розвиток. Вирішення екологічних проблем у ЄС дістає широку суспільну підтримку серед населення його країн. За даними соціологічного опитування, 9 європейців з 10 вважають екологічні проблеми найважливішими порівняно з економічними та соціальними. Думку, про те, що політики повинні віддавати

*Лісабонську стратегію прийнято у 2000 р. на саміті ЄС у Лісабоні з метою перетворення економіки ЄС на найконкурентнішу та найдинамічнішу у світі, засновану на знаннях і здатну до безперервного гармонійного зростання, із створенням найбільшої кількості найкращих робочих місць і найтіснішим соціальним згуртуванням. Лісабонська стратегія стоїть на “трьох стовпах”: економічному (підвищення продуктивності та прискорення економічного зростання в ЄС); соціальному (прогресивна соціальна політика у відношенні до кожного жителя ЄС) та екологічному (забезпечення гармонійного розвитку). У змісті цієї стратегії враховано основні елементи європейської економічної інтеграції – єдиний ринок; політика щодо конкуренції; підприємництво і промисловість; науково-дослідні роботи; транс’європейські мережі; освіта і професійне навчання. На засіданні у Гетеборзі у червні 2001 р. Європейська Рада розширила Лісабонську мету, додавши до неї “безперервний гармонійний розвиток”[60].

перевагу питанням охорони навколишнього природного середовища висловили 88 % респондентів з країн ЄС–25 (у тому числі 87 % – із старих країн ЄС-15 і 94 % – з нових країн ЄС–10. Більш як половина (57 %) європейців вважають, що САП ЄС повинна стимулювати виробництво екологічно чистих і безпечних продуктів харчування [70, с. 42].

Відповідно до вимог суспільства з огляду на пріоритетність екологічних факторів у контексті САП ЄС, фермери тепер повинні дотримуватися певних принципів охорони навколишнього природного середовища, не одержуючи при цьому жодної фінансової компенсації. При цьому в разі забруднення фермерами навколишнього середовища у відношенні до них можуть застосовуватися штрафні санкції. Однак система охорони навколишнього природного середовища в рамках САП ЄС пропонує сільськогосподарським товаровиробникам і певні винагороди за умови дотриманням ними цієї системи, зокрема – при підтриманні ними розвитку органічного землеробства.

Органічне землеробство поступово перетворилося на ключову, динамічно зростаючу ланку в новітній стратегії формування САП ЄС. Агровиробничою практикою ведення органічного землеробства у ЄС передбачено обов'язковість виконання таких умов, як заборона на використання хімічних засобів захисту рослин (у тому числі мінеральних добрив, пестицидів, антибіотиків; тощо), здійснення мінімального тиску на ґрунт; та ін.

Початком стимулювання органічного землеробства у ЄС вважається реформа САП ЄС 1993 р., коли для фермерів, які переходили від традиційного типу виробництва до органічного в перші роки було введено цільову фінансову підтримку. З метою розвитку екологозберігаючого землеробства у ЄС створено стимулюючу інституціональну і матеріально-фінансову базу. Чинна законодавча база на рівні ЄС являє собою перелік основних постанов з управління екологічним виробництвом, які містять типові положення щодо виробництва, сертифікації та контролю, необхідні

для захисту екологічного землеробства (Постанова ЄЕС 2092/91/ЄЕС “Про екологічне землеробство та відповідні знаки відмінності продуктів харчування”, Постанова ЄЕС 4115/88/ЄЕС “Про державне стимулювання екстенсифікації”, Постанова ЄК 1804/99 “Про екологічне тваринництво” [327, с. 51-56], Постанова ЄК № 94/92 “Про правила імпорту продукції органічного агровиробництва з країн третього світу”), чії критерії виробництва та система контролю були визнані ЄС [63, с. 71].

Екологічну сертифікацію в ЄС запроваджено з 1992 р. на основі Директиви 92/880/ЄС “Про екологічні знаки”, британського стандарту BS 7750 “Система екологічного управління” та міжнародних стандартів ISO/TC207. Проектом Закону ЄС “Про екологічне землеробство”, якій набуває чинності з 01.01.2009 р., визначаються детальні правила господарювання в екологічному землеробстві та виробництві біопродуктів, нові вимоги до маркування біопродукції, територіальне розміщення виробництва екологічно чистої продукції, тощо. Крім того, цим проектом передбачено запровадження єдиного для ЄС логотипу “Біо” та наявність обов’язкових відомостей про територіальне походження сировини та інгредієнтів, а також для кожного біопродукту встановлюється код контролюючої організації землеробства, яка здійснюватиме відповідну сертифікацію.

Зазначеними загальноєвропейськими угодами вперше у законодавчому порядку встановлено, що продукти екологічного землеробства відрізняються від продукції, вирощеної за традиційними технологіями, запровадження введенням системи контролю безпосередньо над способом вирощування, а не тільки на наявність у них залишкових шкідливих речовин. Нормативи ЄС являють собою певний перелік вимог до процесів вирощування, виробництва, переробки та імпорту продуктів екологічного землеробства, а також щодо контролю за дотриманням його принципів на всіх стадіях виробництва і реалізації екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Тим самим

формується прозорий профіль ринку екологічно чистої продукції в ЄС, при зростаючій довірі споживачів до таких продуктів.

У відповідь на регуляторну ініціативу ЄС, у Європі частка екологічних господарств залишається однією з найвищих: за 15 останніх років кількість “зелених господарств” зросла у 20 разів, а площа земель, переведених на органічне землеробство, становила у 2003 р. майже 5 млн. га. Так, тільки у Чехії на кінець 2006 р. функціонували 963 екологічні ферми (або на 134 більше, ніж на той самий період у 2005 р.); при цьому загальна земельна площа, відведена під екологічне землеробство, сягає понад 281,5 тис. га (або 6,6 % площі сільськогосподарських угідь) [36; 275, с. 41]. Тенденція до зростання ролі екологічного землеробства у ЄС пов’язана з тим, що на 2007-2013 рр. намічено значне збільшення дотацій екологічно чистому агровиробництву як складову плану розвитку сільських територій.

Проте цей процес здійснюється нерівномірно: адже на 10 країн–членів ЄС припадає 87,7 % площ земель, відведених під органічне землеробство. Практика європейських держав довела, що, незважаючи на вищі затрати при виробництві органічної продукції, ефективніше працюють саме малі та середні фермерські господарства (з розміром угідь 30–35 га), і лише у Великобританії їх масштаби є в 4–5 разів більшими (табл. 2.11).

Додатковими засобами впливу на мотивацію фермерів до виробництва органічної продукції стали делегування країнам–членам ЄС права самим визначати розміри прямих субсидій національним сільськогосподарським товаровиробникам залежно від дотримання ними певних екологічних вимог і стандартів, а також направлення до 20 % загальних обсягів фінансування на сталий розвиток сільських територій. Правда, такі виплати є дискусійними з позицій вимог Угоди про сільське господарство ГАТТ/СОТ і викликають неоднозначну реакцію глобальних конкурентів та навіть окремих держав ЄС, оскільки вони, на їх думку, суперечать принципам ринковоорієнтованих реформ, про які вже йшлося раніше. Інакше кажучи вважається, що споживачі якіснішої продукції повинні самі сплачувати її ринкову вартість

(на 20–50 % вище від звичайної ціни) без будь-яких централізованих преференцій. Спостерігаються стабільні темпи зростання попиту на повноцінне харчування (на високу якість і свіжість продуктів, на оригінальні смакові характеристики, на відсутність генетично модифікованих організмів тощо), що поєднується із зменшенням техногенного навантаження на навколишнє природне середовище у процесі господарської діяльності.

Таблиця 2.11

Розвиток органічного землеробства в окремих країнах–членах ЄС

Країни	Площа земель під органічним землеробством, тис. га	Частка земель, сертифікованих під органічне землеробство, %	Кількість органічних господарств, тис.	Середній розмір органічного господарства, га
ЄС-25 – всього, в т. ч.	4922,0	2,6	147,9	33,3
Італія	1230,0	7,9	56,4	21,8
Великобританія	679,6	4,0	4,0	170,7
Німеччина	632,2	3,7	14,7	43,0
Іспанія	485,1	1,7	15,6	31,1
Франція	419,7	1,4	10,4	40,5
Австрія	285,5	11,3	18,3	15,6
Швеція	193,6	6,3	3,6	53,9
Данія	174,6	6,5	3,5	49,5
Фінляндія	147,9	6,6	5,0	29,7
Португалія	70,9	1,8	0,9	77,3
ЄС-10 – всього	4319,1	5,5	132,4	32,6
Питома вага ЄС-10, %	87,7	-	89,5	-

Джерело: Розраховано за даними M. Youssefi and H. Willer. The World of Organic Agriculture 2003 Statistics and Future Prospects // www.ifoam.org.

Слід зазначити, що в більшості країн ЄС тривалий період діють ринки органічної сільськогосподарської продукції та органічного продовольства, функціонує розвинута інфраструктура сертифікації, маркетингу і дистрибуції. У 2003 р. цей сегмент світового ринку оцінювався у 23-25 млрд. дол. США (у тому числі в Європі – до 11 млрд. дол. США), і, за прогнозами фахівців – середньорічний темп приросту цього сегмента становить близько 10-15 %. У ЄС біологічним землеробством зайнято 140 тис. фермерських господарств, які обробляють 5,8 млн. га (близько 4 % сільськогосподарських угідь країн–членів ЄС). Незважаючи на зростання обсягів виробництва органічних продуктів у ЄС, за їх споживанням лідирує Швейцарія, кожен житель якої щороку витрачає на них у середньому 117 дол. США. З країн ЄС

до цього показника наближається Данія, з рівнем споживання таких продуктів на суму 73 дол. США. Показник споживання органічної сільськогосподарської продукції в ЄС має чітко виражену тенденцію до зростання, і сьогодні в більшості країн об'єднання він сягає 30-50 дол. США. Подальше підвищення попиту на органічні продукти відкриває широкі можливості для виходу на цей ринок нових виробників. Зокрема, ЄС і Швейцарія є нетто-імпортерами зерна, насіння олійних культур, овочів, фруктів та яловичини, вирощених за органічною системою землеробства (в тому числі і з країн Східної Європи [36, с. 1-2; 122, с. 125-126]).

Наступним кроком реформ САП ЄС у забезпеченні екологічного напрямку розвитку фахівці майже одноставно вважають ініціативу, закладену у програмі "Agenda 2000", – щодо більш повного врахування в аграрній політиці завдань охорони природи. Надзвичайно важливою є пропозиція сільськогосподарському товаровиробнику раціональніше використовувати й ретельно оберігати природні ресурси та ландшафти, створюючи для цього необхідні умови. Реакцією на таку вимогу стало прийняття Радою Європи на 2007-2013 рр. інноваційної комплексної програми екологічних дій LIFE+ (з обсягом фінансування 2,1 млрд. євро), яку націлено на екологічний захист і збереження природи (зокрема – на сільських територіях) у країнах ЄС, країнах-кандидатах і сусідніх країнах. Серед переваг цієї програми слід виділити новий стратегічний підхід до програмування дій з більш чітким і прозорим розподілом відповідальності між Європейською комісією та країнами ЄС [160, с. 17].

Проблеми дотримання природоохоронних заходів і способи їх вирішення дістали відображення і також в інших агроекологічних програмах, а саме – у Загальноєвропейській стратегії в галузі біологічного та ландшафтного різноманіття на 2004-2008 рр. У цьому документі акцентується увага на виявленні у сільськогосподарських екологічних системах зон високої природної цінності (ВПЦ), де за допомогою відповідних інструментів управління сільським розвитком створюється

режим заощадливого біорізноманіття з метою підтримання економічної життєздатності таких зон і недопущення їх перетворення на занедбані угіддя. За оцінками експертів приблизно 20 % сільської місцевості ЄС належать до категорії сільськогосподарських угідь ВПЦ. Рядом документів ЄС, зокрема – Директивою ЄС 1783/2003 передбачено систему заходів, які сприяють діалогу між сектором біорізноманіття та агровиробництвом.

Серед цих заходів заслуговують на увагу послаблення поширеної нині в європейському регіоні тенденції до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, скорочення різноманіття сільськогосподарських культур і порід тварин, збільшення площ деградованих земель; урахування у реформах САП ЄС аспектів збереження і сталого використання біорізноманіття у схемах фінансового субсидування та стимулювання; нарощування потенціалу сільської місцевості шляхом розповсюдження цілеспрямовано підготовленої інформації про використання сільськогосподарських угідь ВПЦ з урахуванням факторів біорізноманіття; підвищення інформованості громадськості щодо стану локальних та традиційних ринків, а також сприяння підтримці та розвитку місцевих ринків з метою збереження біорізноманіття в аграрному секторі економіки.

Усе зазначене повинне забезпечити, по-перше, зростання поінформованості прийомів, необхідних для їх збереження, та, по-друге, усвідомлення споживачами важливості екологічно сприятливих агротехнічних прийомів і маркування, вказуючи на необхідність дотримання принципів органічного землеробства, географічного походження та захисту тварин з метою сприяння відповідному споживчому вибору та споживанню, не шкідливому для навколишнього природного середовища [162, с. 3-5].

Отже, оцінки перспектив САП ЄС у рамках нововизначеного фінансового періоду 2007-2013 рр. вказують на те, що реформа аграрної політики розглядається вже не як суто галузева проблема, а як соціально-економічне завдання, яке відповідає потребам суспільства щодо вдосконалення охорони навколишнього природного середовища, захисту

прав споживача, захисту тварин і закріплення соціальної справедливості.

Незважаючи на окремі суперечності, що виникали на початкових етапах становлення та реформування САП, вона в основному досягла поставленої мети. На сучасному етапі європейська модель сільського господарства порівняно успішно розвивається, сприяє проходженню сільськогосподарських товарів ЄС на світові ринки, а також забезпечує стабільність і достатність доходів фермерів, безпеку продовольства, відновлення порушених агроландшафтів і охорону навколишнього природного середовища. На Європейському континенті створено спільний аграрний ринок з 27 країн-членів ЄС (12 з яких його колишні конкуренти), з безмитним рухом товарів, робочої сили і капіталів, однаковою механізмом ціноутворення, єдиними тарифними бар'єрами і технічними обмеженнями для третіх країн, іншими протекціоністськими заходами, які забезпечують, з одного боку, стабільні доходи для сільськогосподарських товаровиробників, а з другого – високу якість продукції за доступними цінами для всіх верств населення.

РОЗДІЛ 3 ЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

3.1. Сільський розвиток як складова регіональної та аграрної політики ЄС

Посилення уваги до політики сільського розвитку з боку ЄС стало своєрідною реакцією на виклики та ризики САП. Майже всі країни відчули однакові проблеми розвитку села: низькі середні доходи, високий рівень безробіття, недостатній розвиток інфраструктури, погіршення стану навколишнього природного середовища та ін. Основними причинами, що зумовили виникнення зазначених проблем на початку ХХІ ст., стали: *по-перше*, поступова інтеграція сільських територій у глобальну світову економіку з жорсткими умовами конкуренції; *по-друге*, постійне послаблення ролі сільського господарства як галузі виробництва у сільських регіонах, що водночас супроводжувалося зростанням ролі “третинної”^{*} діяльності та соціально-економічними перетвореннями сільського простору; *по-третьє*, негативний вплив цінового регулювання у рамках САП на загальне завдання розвитку сільських територій. Останні реформи САП ЄС, сприяючи, насамперед, підвищенню ролі сільських територій, почали формувати нову філософію сільського розвитку, що відповідає поточним напрямкам регіональної політики [297, с. 364].

Важливим заходом, присвяченим пошуку оптимальних шляхів розв’язання нових завдань, стала Європейська конференція з розвитку сільської місцевості у м. Корк (Ірландія) у 1996 р. Підсумковим документом конференції була “Коркська декларація” – програма з 10 пунктів, де сформульовано пропозиції щодо розвитку сільських регіонів країн ЄС. Зокрема, зазначається, що сталий сільський розвиток повинен стати фундаментальним принципом САП ЄС у найближчій та майбутній перспективах. Особливу увагу в документі приділено підтримці сільських

* “Третинна” діяльність – виробництво готової продукції на сільських територіях.

регіонів і пріоритетам їх розвитку. Поряд з пропозиціями економічного характеру конференція прийняла політичне рішення щодо більш повного використання економічних і соціальних можливостей сільських регіонів на національному рівні.

Крім того, на засіданні Ради Європи у Люксембургу у 1997 р. було офіційно визнано Європейську модель сільського господарства як основу САП ЄС, основними концептуальними засадами якої стають збалансоване багатофункціональне сільське господарство та багатоспекторний розвиток села. Відповідно до цієї моделі, розвиток села – це обґрунтований процес послідовних економічних, соціальних, політичних, культурних і природоохоронних змін, націлених на поліпшення якості життя населення; цей розвиток повинен задовольняти потреби всього (не тільки сільського) населення та не створювати загроз для майбутніх поколінь [234, с. 272]. Нова модель САП ЄС щодо сільського розвитку, остаточно схвалена Європейською комісією у рамках програми “Agenda 2000”, передбачає заміну секторного підходу до сільських територій в аграрній політиці на територіальний, що підкреслює зв'язок між сільським господарством і сільською місцевістю, концентрацію зусиль на диверсифікації умов розвитку сільських регіонів за допомогою гнучких форм підтримки, мобілізацію ендегенних ресурсів і самопідтримуючих форм локального розвитку [298, с. 234].

У світовій науковій літературі немає однозначного підходу до визначення терміну “сільський розвиток”, однак усі існуючі точки зору сходяться на тому, що сільський розвиток – це політика держави у сільській місцевості. Водночас у ЄС термін “сільська місцевість” (територія) тлумачиться як територія, що розташована на значній відстані від ділової активності центрів і відчуває певні труднощі з одержанням її населенням необхідного комплексу економічних і соціальних благ. Особливо це стосується територій, розвиток яких залежить від результатів сільськогосподарської діяльності, де, як правило, домінують малі ферми, а

отже – продуктивність такого господарювання є незначною. На таких територіях майбутні втрати робочих місць у галузі сільського господарства не можуть компенсуватися створенням нових робочих місць.

Історично поняття “сільська територія” пов’язане із сільським господарством. Однак, з огляду на останні тенденції до абсолютного і відносного скорочення сільського населення, багато територій країн ЄС втрачають свій сільськогосподарський профіль, що вимагає чіткішого розмежування сільського господарства і сільських територій.

Слід зауважити, що при прийнятті політичних рішень у ЄС тривалий час застосовувався загальноприйнятий підхід, який ототожнював сільське господарство та сільські території. Однак більш детальний підхід політиків ЄС до необхідності модернізації САП змусив їх використовувати територіальний та міжсекторальний аспект як окремі напрями у регіональній політиці.

Більшість держав, як і ЄС, підходять до питання розвитку сільських територій з практичних міркувань. У сучасних умовах основний увага зосереджується на трьох складових: 1) підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки; 2) поліпшення стану навколишнього природного середовища та сільських територій; 3) підвищення якості життя у сільських регіонах і сприяння диверсифікації господарської діяльності [213, с. 2].

Виходячи з виділених загальноприйнятих пріоритетів сільського розвитку можна сформулювати ключову мету політики ЄС щодо сільського розвитку – створення умов для досягнення визнаних суспільством стандартів якості життя сільського населення. Важливим моментом при визначенні цієї основної мети є згадана і схвалена у процесі реформ САП ЄС концепція багатофункціональності сільського господарства, відповідно до якої функціями сільськогосподарської діяльності є не тільки виробництво товарів (продовольства та сільськогосподарської сировини), але й створення суспільних благ: – забезпечення продовольчої безпеки та незалежності; –

охорона довкілля; – підтримка водних джерел; – захист суспільства від негативних наслідків надурбанізації тощо. Саме забезпечення суспільними благами та розширення їх спектра визначили, поряд з окресленою ключовою метою, наявність конкретних економічних і соціальних цілей сільського розвитку, підпорядкованих цій ключовій, без яких унеможлиблюється її досягнення (рис. 3.1).

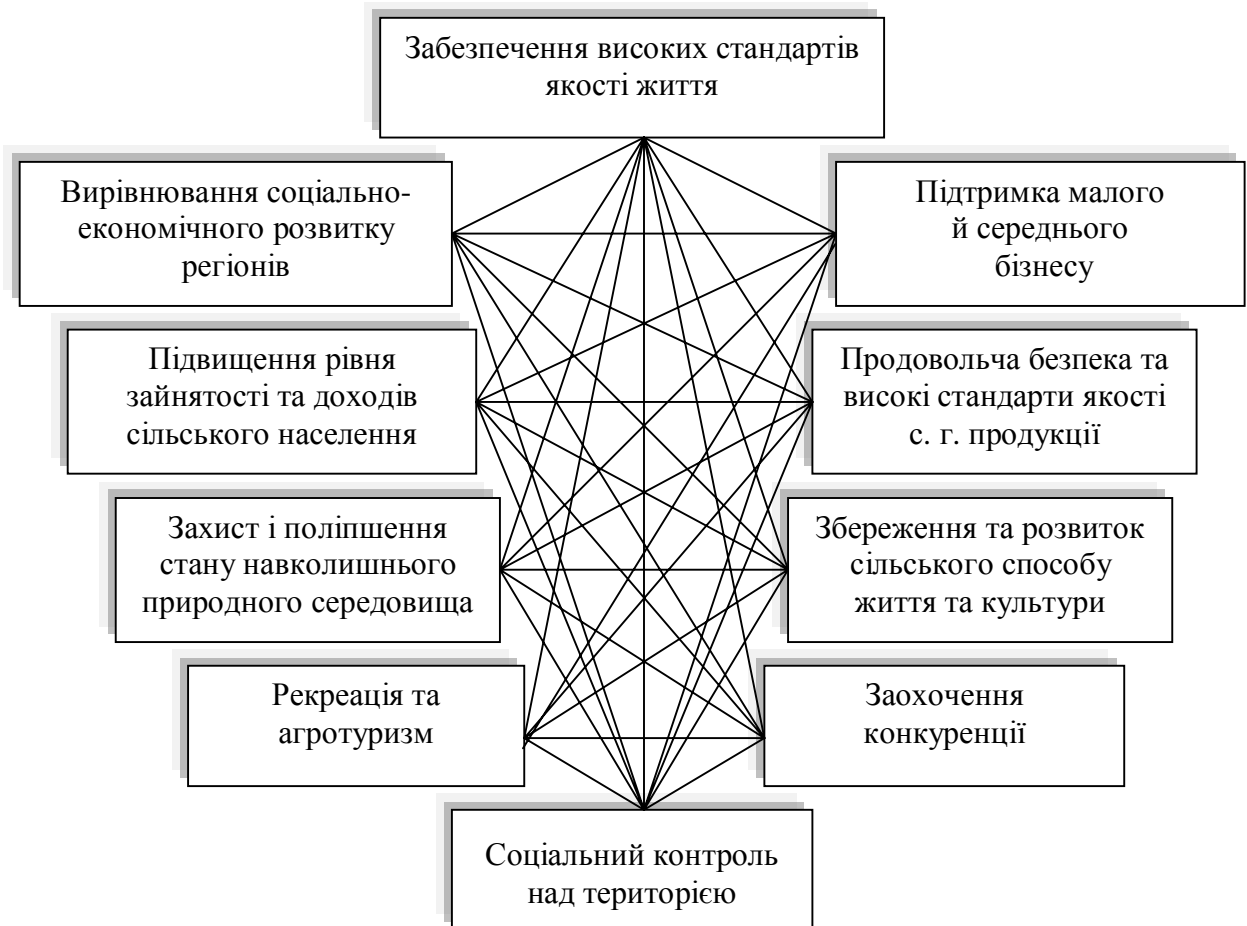

Рис. 3.1. Системний взаємозв'язок між цілями сільського розвитку

Побудована ієрархія цілей передбачає їх гармонійний розвиток. Місце конкретних цілей у наведеній системі залежить від типу і гостроти конкретної проблеми сільської території.

Надзвичайно важливими при формуванні політики ЄС щодо сільського розвитку є принципи розробки цілей, серед яких:

- відповідність конкретної цілі потребам регіону та сільських територій;
- практична необхідність і наукове обґрунтування їх здійснення;

- виправдання постановки будь-якої цілі з урахуванням тих обставин, що її реалізація не завдасть шкоди іншим секторам економіки та сприятиме поліпшенню стану аграрного сектора в цілому, і, зокрема – його господарюючих суб'єктів;
- компенсація в разі завдання збитків іншим галузям економіки від здійснення тієї чи іншої цілі;
- достатнє фінансування, наявність організаційних заходів та підготовлених кадрів для реалізації поставлених цілей;
- доступність і зрозумілість постановки цілей для сільського населення.

Отже, відповідно до визначених цілей формується політика сільського розвитку.

Досягненню окреслених цілей сприяє регіональна політика ЄС, оскільки у його межах окремі країни та регіони істотно відрізняються за специфічними умовами господарювання і рівнем фінансування. Незважаючи на те, що регіональна політика ЄС формується як окрема сфера і посідає друге місце у його бюджеті після САП, вона нерозривно пов'язується та узгоджується з політикою ЄС щодо сільського розвитку. Відповідно до класифікації ЄС, сучасна регіональна політика ніби матеріалізує соціальні та аграрні компоненти у їх тісних взаємодії та зв'язку, а сама є складовою більш масштабної (за цілями, потребами в ресурсах, тривалістю їх окупності тощо) структурної політики.

У цілому європейська регіональна політика є актуальною не тільки з позицій географічного та економічного вимірів, але й вона справляє вагомий вплив на формування культурного й духовного середовища у сільській місцевості, відкриває нові форми співробітництва та координації зв'язків між історично сформованими регіонами, де проживає переважно сільське населення. Об'єктом регіональної політики є різного рівня регіональні нерівності: відмінності в умовах життя, у зайнятості та безробітті, у темпах економічного розвитку окремих регіонів. Реалізація регіональної політики

відбувається у формі державного втручання до різних підсистем регіонів з метою мінімізації негативних наслідків, які виникають через соціальні та економічні диспропорції між регіонами і гальмують соціально–економічний розвиток як окремої країни, так і всього ЄС. Інакше кажучи, комплексний розвиток села – це ще один аспект неринкової аграрної політики ЄС.

Необхідність урахування регіонального фактора в САП ЄС була зумовлена двома обставинами: по-перше, розширенням східних кордонів ЄС і, по-друге, наданням пріоритетності політиці сільського розвитку, а отже – перерозподілом фінансової підтримки аграрного сектора економіки на користь соціально орієнтованих та екологічно спрямованих заходів. Потреба у проведенні регіональної політики історично визнавалась усіма національними урядами і загальноєвропейськими структурами. З цією метою ухвалювалися плани та розроблялися заходи щодо їх виконання, проте реальних справ було реалізовано вкрай недостатньо.

Регіональна політика окремих західноєвропейських країн почала формуватися за часів Великої депресії 1929-1933 рр. як інструмент державного регулювання економіки. Найбільший досвід регіональної політики – понад 70 років – має Великобританія. Переважна більшість країн Західної Європи (Бельгія, Ірландія, Італія, Німеччина, Франція) почали втілювати її після Другої світової війни. У Римській угоді лише в преамбулі було вказано на необхідність зменшення існуючих відмінностей у соціально-економічному розвитку регіонів держав ЄС. У 50-60-ті роки регіональну політику було спрямовано, в основному, на створення нових робочих місць у сільськогосподарських районах. До середини 70-х років через програми САП, крім її основних функцій, здійснювалися також соціальна, регіональна і структурна політики в сільській місцевості.

Найбільшої конкретики регіональна політика набуває з початку 80-х років минулого століття. За висновками дослідників процесів європейської інтеграції стратегія регіонального розвитку у цей період концентрувалася на таких напрямках: пріоритет інтересів економічного розвитку регіонів над суто

соціальними факторами; заохочення розвитку малого й середнього бізнесу у відсталих регіонах; делегування функцій регіонального планування територіально-адміністративним одиницям нижчого рівня; нарощування потенціалу інноваційної спроможності самих регіонів; запровадження ринкових механізмів регулювання у господарську сферу депресивних регіонів.

У 1983 р. для більшої адресності та прозорості фінансування програм регіональної політики ЄС показники структурно слабких об'єктів було деталізовано. Згідно з прийнятими та затвердженими єдиними критеріями ЄС, до них належать регіони: з рівнем ВВП на душу населення, нижчим від середнього, досягнутого у ЄС; у яких понад 20 % населення зайнято у депресивних галузях економіки; з переважанням зайнятості населення у сільському господарстві порівняно з іншими регіонами ЄС; з високим рівнем безробіття (як мінімум, 3,5 %), який не менше, ніж на 20 %, перевищує середній показник у країні; де спостерігається стале від'ємне сальдо міграції економічно активного населення упродовж тривалого часу. За такими стандартами на територіях економічно відсталих або проблемних регіонів ЄС проживало 40 % населення. Слід зауважити, що подолання розриву в розвитку різних регіонів ЄС є стрижневою метою цієї організації, оскільки така нерівність загрожує цілісності єдиного ринку, економічному та монетарному союзу і є несумісною з основоположними ідеями європейської інтеграції.

Про зростаючу роль регіональної політики свідчить постійне збільшення обсягів на її фінансування у бюджеті ЄС, незважаючи на постійний супротив Європейській комісії з боку шести країн ЄС – чистих донорів (їх внески до бюджету ЄС перевищують зворотні виплати з європейського бюджету), які постійно акцентують на марнотратстві та неефективному управлінні фінансами.

Одним з основних фінансових інструментів регіональної політики ЄС, спрямованих на забезпечення зазначених заходів і вирівнювання

диспропорцій між багатшими та біднішими регіонами ЄС, залишаються структурні фонди* та фонд згуртування (1993 р.) (рис. 3.2), правову базу яких було закладено ще у Римській угоді.

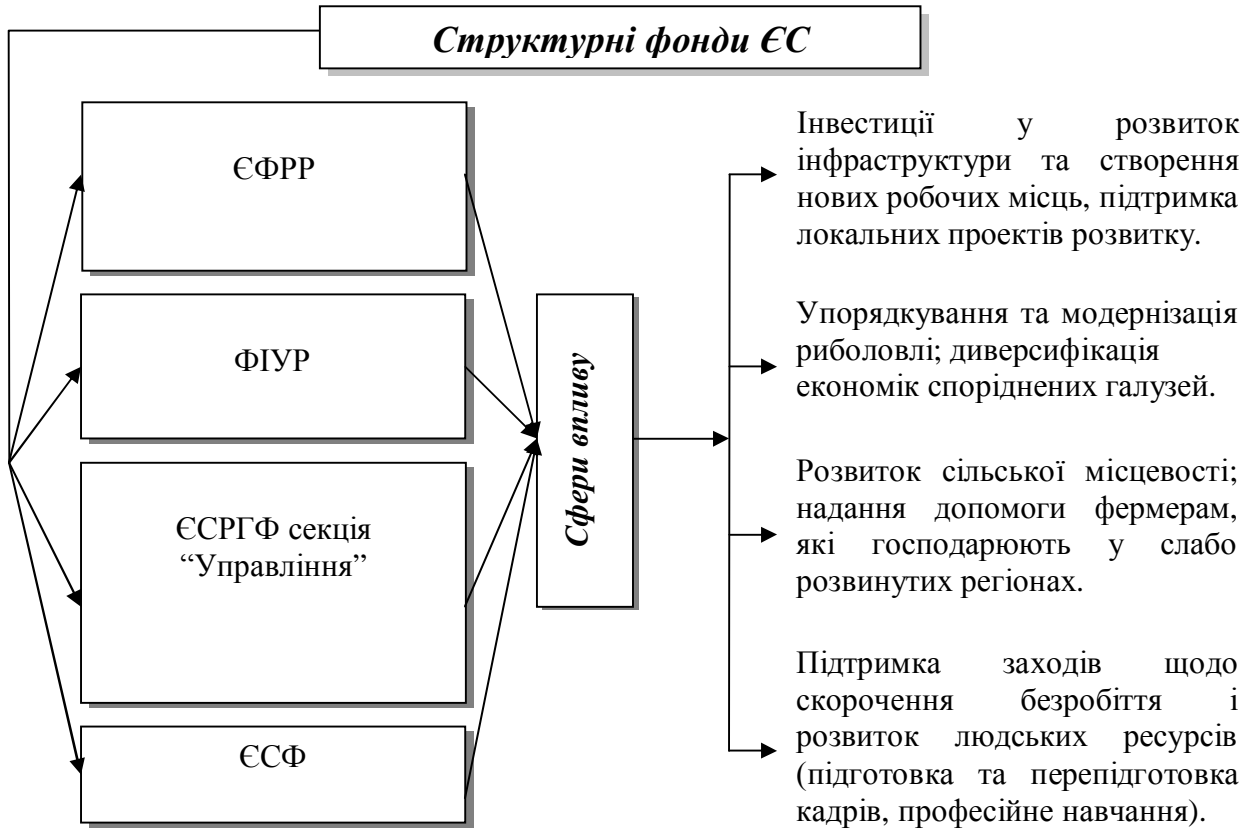

Рис. 3.2. Склад та сфери впливу структурних фондів ЄС

Найбільшим із структурних фондів за обсягами фінансування є ЄФРР, створений у 1975 р. Найстаріші ЄСФ та ЄСРГФ засновано у 1958 р. Їх мета: 1) подолання відсталості у розвитку регіонів (критерій – ВВП на душу населення у регіоні є нижчим від 75 % середнього по ЄС); 2) допомога в економічній та соціальній реструктуризації; 3) розвиток людського капіталу (адаптація і модернізація освіти, а також системи підготовки до праці та найму).

Поряд із зростанням обсягів фінансування на розробку та забезпечення основних засад регіональної політики, відбуваються процеси постійного реформування структурних фондів. У початковий період їх існування

*Запроваджена у 1988 р. спільна та скорочена назва “Структурні фонди” (Structural funds) об’єднує в одну групу ЄФРР (ERDF), ЄСФ (ESF), ЄСРГФ (EAGGF) і ФІУР (FIFG).

Європейська комісія практично не мала можливості контролювати використання коштів ЄФРР, оскільки вони розподілялися відповідно до виділеної квоти кожній державі-члену ЄС.

Було вжито ряд заходів щодо поліпшення координації діяльності всіх трьох окремих фондів: ЄФРР, ЄСФ і регулятивного сектора ЄСРФГ. Насамперед, у межах ЄСФ, з метою поліпшення працевлаштування робітників і підвищення їхньої професійної мобільності, розширювалися можливості використання сільськогосподарської політики як підйоми регіональної політики у сільській місцевості.

Через такий впливовий інструмент регіональної політики, як ЄФРР здійснювалося вирівнювання регіонального розвитку. Виконавчими правилами фонду передбачалося створення Комітету з питань регіональної політики та забезпечення бази для майбутніх реформ, у результаті яких розширювався зміст таких принципів використання структурних фондів, як партнерство, доповнюваність і концентрація. Після надання ЄФРР спеціальних повноважень САП ЄС відійшла нібито на другорядні позиції у розвитку сільської місцевості, а транс'європейська регіональна політика стала напрямом, рівнопріоритетним з аграрною політикою.

Для подальшого посилення значущості регіональної політики ЄС у 1992 і 1993 рр. було створено, відповідно Фонд згуртування та ФІУР. Завдання першого з них полягає у фінансуванні розвитку транспортної інфраструктури та екологічних проектів, а також – на основі принципу субсидіарності – у забезпеченні піднесення відсталих регіонів через певні зобов'язання більш розвинутих країн. Він призначений для тих держав, де ВВП на одну особу становить менш як 90 % середнього по ЄС. До останнього розширення ЄС цьому критерію відповідали чотири країни: Греція, Іспанія, Ірландія та Португалія.

Разом з тим наступні періоди у розвитку регіональної політики ЄС свідчили про концентрацію повноважень з контролю за структурними фондами у руках національних урядів, що унеможливило повноцінну

участь Європейської комісії у формуванні політики згуртування країн. Збільшення розриву між регіонами в рівні та якості життя, усвідомлення регіональними елітами власної виняткової ролі і відповідальності при формуванні європейської політики, змусили ЄС переглянути стратегію регіонального розвитку.

З цією метою структурні фонди було реформовано за програмою “Agenda–2000”: змін зазнали секція “Гарантія” ЄСРГФ, ЄСФ, Європейський інвестиційний банк; удосконалено діяльність ЄФРР, а також мережі інших інститутів, чий повноваження і функції тісно пов’язані з реалізацією заходів регіональної політики ЄС. Зокрема, істотні зміни відбулись у фінансуванні сільського господарства через ЄСРГФ. Так, процес здійснення виплат з розділу “Гарантія” спрямовуються безпосередньо на підтримку фермера шляхом перерахування коштів на його рахунок – незалежно від того, в якій країні ЄС він проживає.

Для одержання грошей по секції “Управління” країна-учасниця відправляє запит на фінансування з обґрунтуванням вартості проекту. Держави–члени ЄС можуть подавати будь-яку кількість проектів із сільського господарства, а комісія обирає з них ті, які вона вважає найбільш доцільними на поточний період, і фінансує їх у межах ліміту, виділеного на цю секцію. Найбільшими користувачами допомоги по секції “Гарантія” виступають Великобританія, Італія, Іспанія, Німеччина, Франція. Відповідно до програми розширення ЄС, починаючи з 2004 р. бюджет секції “Гарантія” поступово збільшується: з 42,8 млрд. євро у 2004 р. до 48,6 млрд. євро у 2013 р. [24, с. 14].

Одним з напрямів реформ структурних фондів стало скорочення кількості пріоритетних цілей (з 6 до 3). Також Європейською комісією з метою підвищення ефективності політики згуртування та ув’язки її із завданнями Лісабонської стратегії, запропоновано внести зміни до попередніх трьох завдань на 2007-2013 рр. (табл. 3.1).

За 2000-2006 рр. трансферти, що надійшли від структурних фондів ЄС

та їх підрозділів до його найбільш бідніших регіонів, становили приблизно 265 млрд. євро (або 35 % усього бюджету ЄС).

Більшість операцій з фінансування проведено через численні щорічні програми розвитку, керовані Європейською комісією, країнами-членами та регіональною владою. На 2007-2013 рр. Європейська комісія передбачає фінансування у розмірі 336,1 млрд. євро, в тому числі 70 % (264 млрд. євро) – для найбільш бідніших регіонів, 17 % (57,9 млрд. євро) – для підтримки ЄС і 4 % (13,2 млрд.) – на територіальне співробітництво [265, с. 26; 252, с. 12].

Таблиця 3.1

Зміни у пріоритетах структурних фондів ЄС у 1988-2013 рр.

Цілі	Зміст цілей і завдання для їх досягнення
1988-1999 рр.	
Ціль № 1 – для регіонів з найнижчим рівнем розвитку	Сприяння структурній перебудові та розвитку відсталих регіонів (де ВВП на одну особу є нижчим від 75 % середнього по ЄС за останні 3 роки). Список регіонів, які підпадають під дію цієї мети, переглядається кожні 5 років. Програмою охоплено понад 60 % сільських регіонів, де проживало 22,2 % населення (майже 80 млн. чол.): усю територію Греції, Португалії, Ірландії, більшу частину Іспанії, Італії тощо. У сільських регіонах структурний фонд інвестує створення робочих місць, поліпшення інфраструктури, проведення іригації, навчання та інші заходи.
Ціль № 3 – для регіонів, які потребують істотних змін	Сприяння розвитку регіонів, які зазнали впливу промислового спаду, з рівнем безробіття, вищим за середній по ЄС. Під дію цієї мети підпадають депресивні регіони, де протягом останніх 3 років спостерігалось різке скорочення робочих місць або життєво важливих секторів економіки, що спричинило загострення проблеми безробіття.
Цілі № 3,4 – для регіонів з вагомою часткою безробітних, у т.ч. молоді до 25 років	Подолання довготривалого (понад 1 рік) безробіття. Основна категорія – молодь до 25 років. Сприяння професійній інтеграції молоді. Критерій відбору регіону – чисельність населення віком до 25 років, яке шукає роботу (з 1993 р. ці дві цілі було об'єднано в одну). Фінансування здійснювалося за рахунок коштів ЄСФ.
Ціль № 5 – для регіонів з критичною ситуацією у сільському господарстві	Сприяння проведенню реформ САП ЄС, з виділенням двох складових: 5а. Прискорена модернізація сільськогосподарських структур, особливо – у контексті реформи САП ЄС (інвестиційна допомога, допомога молодим фермерам, допомога для організації підвищення технічної та економічної кваліфікації, допомога для заохочення ведення обліку на фермах). Спеціальна допомога на реорганізацію обслуговуючих галузей (заготівлі, переробки та збуту сільськогосподарської продукції) та лісового господарства. Фінансування здійснювалося за рахунок коштів ЄСРГФ; 5б. Сприяння розвитку сільських територій за головним критерієм – недостатнього рівня економічного розвитку регіону. Крім того, Європейською комісією встановлено гнучкі критерії для виділення регіонів, яким надається допомога відповідно до зазначеної мети: висока частка зайнятих у сільському господарстві; низький рівень доходів у сільському господарстві; низька густота населення та/або виявлена тенденція до скорочення чисельності населення. Фінансування здійснювалося за рахунок коштів ЄСРГФ, ЄФРР, ЄСФ. Мета 5б охоплює 56 територій і 5 % населення ЄС. Фінансування у рамках п'ятої мети сягнуло 9 % загального обсягу коштів.
Ціль № 6 – для малозаселених регіонів	Сприяння розвитку малозаселених північних регіонів, облаштованих за рахунок коштів ЄСРГФ, ЄФРР, ЄСФ (до 3 % від загального обсягу коштів).

Продовження таблиці 3.1

2000-2006 рр.	
Ціль № 1	Аналогічна попередній цілі № 1, але з жорсткішими критеріями. З 2004 р. кількість регіонів з країн ЄС-15, які раніше одержали таку допомогу, поступово скорочується, що викликає природне невдоволення їх національних урядів. Майже 70 % загального фінансування структурних фондів направляється на науково-дослідну та інноваційну діяльність, удосконалення базової інфраструктури (доріг, зв'язку, транспорту) як важливого фактора підвищення конкурентоспроможності, розвитку людських ресурсів та інформаційного суспільства.
Ціль № 2	Крім промислових секторів, сфери послуг і рибальства, охоплює фінансування розвитку сільської місцевості у відсталих регіонах із структурними проблемами (низькою густиною населення, високою часткою зайнятих в аграрній галузі, значним рівнем безробіття та депопуляцією населення). Бюджет цієї програми становить 11,5 % структурних фондів. Усього одержувачами допомоги за цим пріоритетним напрямом є 18 % населення ЄС, хоча в деяких країнах (Фінляндії, Франції). цей показник є значно більшим і сягає 30 %.
Ціль № 3	Модернізація системи освіти, професійної підготовки і перепідготовки кадрів, а також сприяння працевлаштуванню працівників. На цю мету передбачено 12,3 % загального бюджету фінансування, і будь-який регіон може стати його реципієнтом, але в тому разі, якщо не одержує допомогу за першим напрямом.
2007-2013 рр.	
Конвергенція	Сприяння створенню і зростанню робочих місць у менш розвинутих державах-членах ЄС (регіони з ВВП на одну особу, нижчим від 75 % середнього по ЄС). Фактично це розвиток початкової й пізніше переформульованої цілі № 1.
Регіональна конкурентоспроможність та зайнятість	Сприяння економічній модернізації та покращенню ситуації із зайнятістю у визначених країнами-членами ЄС регіонах, які відчувають особливі труднощі.
Співпраця	Заохочення транскордонної співпраці, зокрема – і через кордони між членами і не членами ЄС. Для виконання цього завдання у рамках стратегії “Ширша Європа” у ЄС передбачено новий інструмент партнерства і сусідства.

Крім того, 5,3 % бюджету структурних фондів призначено для фінансування чотирьох спеціальних ініціатив, які не дістали відповідного відображення в основних програмах регіонального розвитку: а) транскордонна та міжрегіональна співпраця (INTERREG III); б) соціально-економічне відродження міст і деградуючих приміських зон (URBAN II); в) “Leader+”; г) заходи проти дискримінації та нерівноправності у вільному доступі до ринку праці різних категорій громадян (EQUAL). У даному контексті доцільно зауважити, що європейські субсидії для розвитку регіонів не змінюють, а лише доповнюють національну допомогу.

Завдання регіональної політики, яка має традиційне “аграрне забарвлення” (адже більшість нових членів ЄС характеризуються як аграрні країни із значними частками депресивних регіонів), безпосередньо пов'язані

із сільським розвитком. У рамках регіональної політики щороку ЄС перерозподіляє від більш багатих регіонів до більш бідних близько 30 млрд. євро.

До переліку *основних завдань регіональної політики, що сприяють сільському розвитку*, слід віднести: – створення необхідних умов для розвитку життєздатного сільського підприємництва; – підтримку реструктуризації сільської економіки в інтересах регіональної доцільності; – гарантування сільському населенню надання послуг першої необхідності (навчальних, освітніх, комунальних, першої медичної допомоги та ін.); – оволодіння новими технологіями виробництва і переробки продукції; – підтримку поселенської мережі та сільської інфраструктури; – стимулювання розвитку сільського туризму; – відновлення аграрного, лісового та рекреаційного потенціалу на пошкоджених територіях.

Характеризуючи механізм реалізації регіональної політики ЄС, слід підкреслити, що визначальна роль в цьому процесі відводиться директивам Європейської комісії, яка пропонує їх загальні тематичні напрями на певний фінансовий період. На основі таких директив національні та регіональні органи влади встановлюють власні пріоритети (у тому числі і сільського розвитку) та обирають для реалізації конкретні проекти, які у свою чергу супроводжуються великим різноманіттям економічних, соціальних і територіальних умов кожного регіону, що в сукупності визначають можливу форму інтервенції з боку структурних фондів.

Якщо проаналізувати обсяги фінансування аграрного сектора економіки ЄС через структурні фонди за 2000-2006 рр., то слід зазначити: витрати безпосередньо пов'язані із сільським господарством, мали тенденцію до зменшення (з 32 млн. євро до 29,2 млн. євро). Водночас збільшилася допомога для країн–нових членів ЄС (із 6,5 млрд. євро у 2002 р. до 16,8 млрд. євро у 2006 р.) і зросли витрати на розвиток села. При цьому розміри вступної допомоги не змінювалися, залишаючись на рівні 3,1 млрд. євро. Фінансові рамки підтримки аграрного сектора економіки ЄС з його бюджету

до 2006 р. обмежено 107 млрд. євро (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Фінансування аграрного сектора економіки ЄС за напрямми підтримки у 2000-2006 рр., млрд. євро (за цінами 1999 р.)

Напрями фінансування	Роки						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Розвиток аграрного виробництва	36,6	38,5	39,6	39,4	38,4	37,6	37,3
Витрати структурних фондів	32,0	31,5	30,9	30,3	29,6	29,6	29,2
Розвиток села	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3	4,4	4,4
Допомога країнам-кандидатам	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1
Додаткові витрати на розширення ЄС	-	-	6,5	9,0	14,2	14,2	16,8
Інші витрати	16,0	16,0	15,9	15,9	16,1	16,1	16,2
Разом	92,0	93,4	102	102	103,5	105	107

Джерело: За матеріалами доповіді Ф.Піоте: "САП, її реформування і перспективи" (в рамках Страсбурзьких читань). – м. Київ, 11.10–11.11.-2005 р.

За 2000-2006 рр. з країн-членів ЄС найбільша сума витрат на сільський розвиток припадала на Іспанію (14,5 %), Німеччину (14,2 %), Італію (12,7 %), Францію (10 %), для яких характерними є значні площі сільських територій і, відповідно, які є найбільшими споживачами бюджетних коштів (у тому числі і в рамках САП ЄС). Серед нових членів ЄС допомогу на розвиток сільської місцевості одержали усі країни ЦСЄ, але разом з тим на Польщу припадає 7,4 % від суми, виділеної на сільський розвиток, тоді як на такі країни, як Литва, Латвія та Естонія, – відповідно 1,1, 0,8 і 0,4 % (рис. 3.3).

Європейська регіональна політика втілюється в життя з урахуванням унікальності, історичних і культурних особливостей держав-членів ЄС. Водночас у ЄС практикується підхід, відповідно до якого всі досягнення у розвитку регіонів розглядаються як результат спільних зусиль різних європейських інститутів.

Такий підхід базується на дотриманні відповідних принципів. Згідно з прийнятою класифікацією регіональної політики ЄС та з огляду на специфіку кожної країни об'єднання, встановлено 6 базових критеріїв (принципів), які зв'язують структурні фонди з цілями економічного і соціального згуртування.

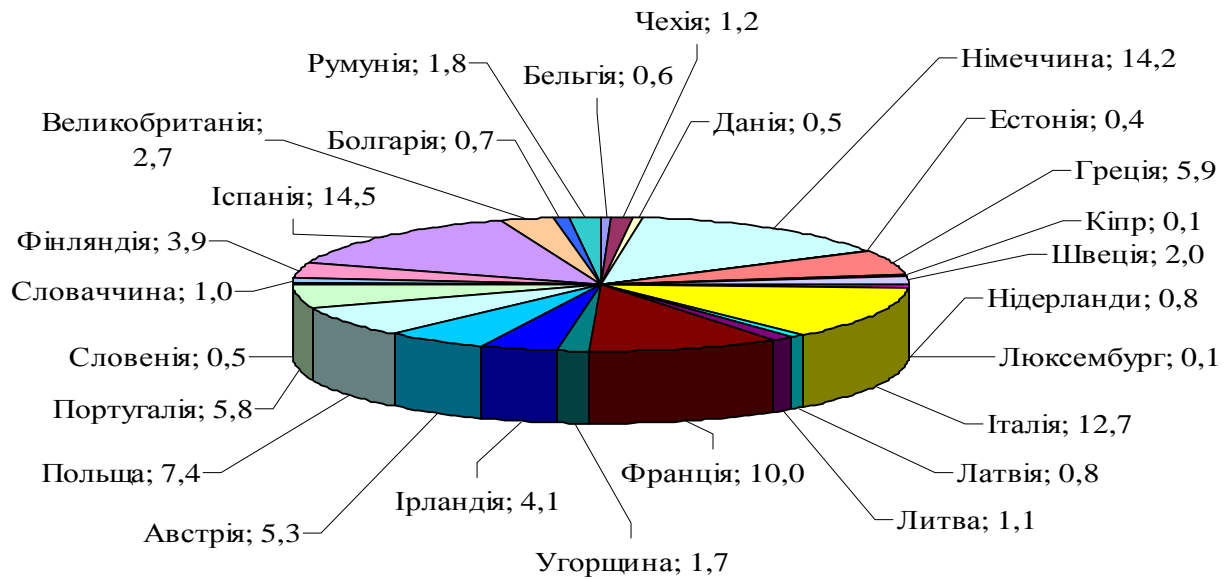

Рис. 3.3. Частка країн ЄС у бюджеті ЄС на сільський розвиток на 2000-2006 рр., %

Джерело: [335, с. 359].

- *Субсидіарність.* Цей базовий принцип означає, що в європейській ієрархії керівництва органи управління найвищого рівня мають право діяти на підставі, у межах повноважень та у спосіб, які є достатніми для розв'язання лише тих проблем, які регіональні структури, через їх масштабність або дієздатність виконати якісно та у повному обсягу не спроможні. У цілому роль цього принципу зводиться до перенесення компетенції на той рівень (вищий або нижчий), на якому якнайбільш ефективніше розв'язуються конкретне питання.

- *Децентралізація.* Передбачає перерозподіл функцій, повноважень і ресурсів між регіональними, національними та європейськими інститутами з метою оптимізації заходів щодо реалізації інноваційних проектів, ініційованих на місцях і спрямованих на подолання економічного відставання. Разом з субсидіарністю, зазначений принцип створюють дві найважливіші основи регіональної політики ЄС і посилюють відповідальність за ефективність економічної інтеграції на місцевому рівні. Завданням регіональної політики в цьому розумінні є досягнення високого

рівня їх прозорості.

- *Партнерство.* Фактично це співробітництво між суб'єктами регіональної політики різних рівнів (регіон – держава – ЄС) і територіально-адміністративними одиницями від часу визначення мети конкретного проекту, розроблення відповідного плану дій і шляхів його реалізації. Умовою реалізації цього принципу є активізація співпраці місцевих громад, органів управління адміністративними одиницями, бізнесу, політичних організацій та інших заінтересованих сторін.

- *Програмування.* Зводиться до розроблення стратегій з урахуванням пріоритетних довго-, середньо- та короткострокових цілей розвитку регіону як цілісного еколого-соціоекономічного організму. Цей принцип передбачає планування заходів; визначення їх виконавців і джерел фінансування; адміністративний моніторинг; прогнозування позитивних і негативних наслідків від їх реалізації для розвитку регіону і навколишнього природного середовища. У регіональній політиці ЄС на основі даного принципу визначаються пріоритети інвестування не окремих проектів або дій, а програм, які мають істотний вплив на розвиток регіонів у цілому. Стратегія територіального програмування базується на чітко сформульованій системі цілей з урахуванням як інтересів регіонів і громад, так і загальнонаціональних пріоритетів як фактора сприяння розвитку національної економіки.

- *Концентрація і адиціоналізм.* Означає доповнення тих фінансових ресурсів, які ЄС надає окремим країнам–учасникам або суб'єктам територіального, регіонального розвитку, коштами з національних бюджетів та інших джерел. При цьому основне фінансування здійснюється за рахунок місцевих бюджетів і бюджетів держав ЄС. Загальноприйнято, що 50 % того чи іншого проекту фінансується державою–членом ЄС, як мінімум, 20 % має скласти внесок депресивного району, а решта коштів, яких не вистачає для виконання проекту, виділяються структурними фондами [192, с. 53-55]. Ефективна реалізація принципів концентрації та адиціоналізму має

подвійну мету: нагромадження та концентрація наявних ресурсів для сприяння здійсненню стратегічних пріоритетів регіонального розвитку та виявлення територіальних одиниць (зокрема – сільських територій) з однаковими або подібними проблемами (високий рівень безробіття, незначна частка доходів, та ін.), що є основою при створенні статистично-аналітичної бази щодо найвідсталіших регіонів ЄС.

Функція Європейської комісії полягає в узгодженні викладених принципів регіональної політики з метою недопущення ренаціоналізації структурних фондів. За спостереженнями останніх років, країни-донори дедалі більше наполягають на необхідності перегляду механізму формування потреб регіонів. З особливою гостротою це виявилось під час затвердження бюджету ЄС на 2006-2013 рр. Так, з одного боку, країни – старі члени ЄС відчували на собі позитивні зміни в результаті переорієнтації у пріоритетах САП, а з іншого – у багатьох державах – нових членах ЄС відчувалося значне погіршення соціальних умов життя сільського населення, оскільки було ліквідовано та реорганізовано господарюючі суб'єкти, які частково забезпечували задоволення соціальних потреб селян. На сучасному етапі для всіх країн ЄС сформовано однаковий підхід щодо забезпечення їх фінансовими та іншими ресурсами для розвитку сільських територій.

3.2. Європейський підхід до типології сільських територій

Згідно з окресленими принциповими засадами європейської регіональної політики ЄС посилює свою роль в усуненні проблем сільських територій, розробляючи відповідні критерії віднесення населених пунктів до міського або сільського типу. Щодо того, які території належать до сільських, ще єдиного європейського підходу не вироблено. Деякі французькі соціологи вважають, що до сільських територій слід відносити малі міста з кількістю жителів 3-4 тис. чол. Інші ж підвищують цей поріг до 10-20 тис. чол. Сільські території можуть включати декілька сіл або мале місто у

сільській місцевості. І хоча остаточно такі критерії ще не визначено, в основу існуючої практики покладено загальноприйнятту всіма країнами типологію сільських регіонів, розроблену ОЕСР, згідно з якою виділяються три основних типи сільських територій.

Тип 1. Переважно сільські території (PR). Такі сільські території характеризуються переважанням сільського населення (у селах проживає понад 50 % населення), а також високою густиною населення (до 150 чол. на 1 км²). У таких регіонах слабо розвинуто соціальну інфраструктуру, що обмежує створення альтернативних робочих місць. Як наслідок у процесі модернізації галузі сільського господарства на ці території очікує значне скорочення пропозиції робочих місць. Більшою мірою це стосується східних територій ЄС, зокрема – таких країн, як Польща, країни Балтії (особливо – Литва).

Тип 2. Економічно інтегровані, або змішані регіони (IR). Це регіони з добре визначеною сільською місцевістю (у селах проживає від 15 до 50 % населення). Вони мають відносно сприятливі економічні умови розвитку та, як правило, розташовані у місцях, зв'язаних з транспортними магістралями. Необхідними умовами забезпечення участі населення цих територій у суспільному розвитку, є надання йому кваліфікованих послуг в сфері освіти, культури і дозвілля, а також диверсифікація пропозиції робочої сили. До цього типу належать віддалені райони країн ЄС: північні частини Данії, Естонії, Латвії, Фінляндії, Швеції, території рибних промислів Норвегії та ін. Можливості їх майбутнього розвитку визначатимуться двома факторами: 1) темпами зростання у виробничій структурі, і 2) розвитком галузей, які створюватимуть умови для зайнятості населення.

Тип 3. Переважно міські, або урбанізовані, території (PU). Це сільські території, що знаходяться на незначних відстанях від розвинутих урбаністичних центрів і характеризуються невеликою часткою сільського населення (у селах проживає менш, як 15 % населення). Відмінною ознакою територій є поступове їх перетворення на території міського типу, з втратою

чітких кордонів між урбаністичним і сільським соціумами. Проблемою територій даного типу порівняно з попередніми є втрата культурних особливостей і природних ландшафтів. Під вплив цієї проблеми підпадають сільські території, розташовані поблизу великих міст більшості країн ЄС.

Слід підкреслити важливість урахування наведеної типології сільських територій, оскільки, згідно з нею, ЄС здійснює свою регіональну політику за такими двома стратегічними напрямками: по-перше, проведення економічних реформ з визначенням рівня державної підтримки; по-друге, інтенсивне здійснення процесу диверсифікації виробництва. При ідентифікації проблемних сільських територій їх необхідно відрізнити від територіальних одиниць, утворених за принципом адміністративних кордонів.

Значну роль в оцінці рівня розвитку регіонів, їх динаміки та можливих порівняльних переваг у конкуренції відіграє єдина система класифікації територій, яка діє з 1988 р. у межах ЄС – NUTS, а також погоджена із статистичним бюро ЄС (Євростат) і країнами об'єднання. Цю класифікацію проведено з урахуванням інтеграційних інтересів європейської регіональної політики, що відчувала гостру потребу в точній статистиці, яка б піддавалася порівняльним оцінкам. Згідно з NUTS, поняття “регіон” тлумачиться адміністрацією ЄС не просто як частина поверхні землі, що географічно виділена, а як стратегічно виділена частина даної території (наприклад, країни).

В основу класифікації покладено принцип виділення однорідних регіонів на території ЄС. За цією номенклатурою відповідні територіальні формування поділяються на 5 рівнів, з яких 3 – NUTS-1 (77 регіонів, найбільш наближених до німецьких федеральних земель), NUTS-2 (206 регіонів, наближених до німецьких повітів) і NUTS-3 (1031 адміністративна одиниця величини французьких департаментів) – є регіональними, а дві – NUTS-4 (стосується лише окремих країн, охоплює 1024 адміністративні одиниці, що відповідають англійським графствам) і NUTS-5 (існує в таких країнах, як Греція, Ірландія, Люксембург, Португалія, Фінляндія та

Великобританія, які представлені 98433 найменшими територіальними одиницями: комунами та муніципалітетами) – є місцевими одиницями регіональної статистики [137, с. 128]. Слід зазначити, що класифікація NUTS не має юридичної сили, хоча використовується структурними фондами вже майже 20 років і слугує базою для порівняння рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, дозволяючи порівнювати і оцінювати ефективність регіональної політики ЄС. Таким чином, підтверджується необхідність доповнити САП ЄС ще одним аспектом європейської політики регіонального розвитку.

Загальну оцінку стану різних типів сільських територій за показниками соціально-економічного розвитку наведено у додатках Е та Ж. Відповідно до систем NUTS-2 і NUTS-3, є можливість проаналізувати об'єктивні критерії розвитку кожного регіону та виявити, чи є він проблемним і чи потребує допомоги. Так, на рівні територіальних утворень групи NUTS-2 41,9 % територій належать до PR, 49 % – до IR і 9 % – до PU. На цих територіях проживає, відповідно, 28, 59 і 13,1 % сільського населення та виробляється 8,8, 43,3 і 47,9 % ВВП. Найвища частка зайнятих на територіях IR – 45,6 %, а найменша на територіях типу PR – 14,6 %.

Аналогічний аналіз сільського розвитку у рамках регіональної політики ЄС можна провести і на рівні NUTS-3. Саме з огляду на проблеми, що виникають на рівні NUTS-3, у ЄС розробляються плани сприяння розвитку сільської місцевості, оскільки це територіальне утворення найбільше за чисельністю дрібніших адміністративних одиниць (областей). За цією класифікацією частка сільських територій у регіонах типу PR становить 57 %, у регіонах типу IR – 35,7 % і в регіонах типу PU – 7,3 %, а частка сільського населення – відповідно, 20,5, 37,8 і 41,7 %; тут виробляється 13,1, 31,7 і 55 % ВВП. Як і в попередній класифікації, найбільша частка зайнятих спостерігається на сільських територіях типу IR.

Аналіз рівня розвитку територій свідчить, що соціальні та економічні диспропорції в межах ЄС є дуже значними. Як правило, в першу чергу такі

наслідки відчувають на собі нерозвинуті сільські території, що мають місце в усіх зазначених типах регіонів ЄС. Подібна ситуація склалася, наприклад, у Греції, що пояснюється характерними для неї особливостями функціонування фермерського сектора й розвитку сільських територій. По-перше, частка сільського господарства Греції у її ВВП, структурі зайнятості та експорті становить, відповідно, 8, 17 і 30 %, тоді як у середньому по ЄС – 3, 5,5 та 10 %. По-друге, сільське господарство країни має ряд серйозних природних і структурних недоліків: кам'янисту природу ґрунтів, часті та тривалі засухи, невеликий середній розмір господарств (4,3 га проти 18,3 га в середньому по ЄС), значну частку LFA (83 % проти 55 % по ЄС) [299, с. 22]. По-третє, характерною рисою сільських територій Греції є також зміна їх функціональних особливостей у зв'язку з проникненням на них міського способу життя. Це означає, що традиційна дихотомія між міськими та сільськими територіями, поступившись місцем більш складному просторовому типу існування, з часом зникає.

Отже, сільські території потребують інтегрованої політики розвитку, яка б враховувала особливості кожного окремого регіону, ґрунтувалася на декількох секторах економіки, а не на самому лише сільському господарстві, а також заохочувала розвиток виробництва продукції і надання послуг з урахуванням біоекономічних рис конкретної території.

У контексті відповідної типології у Греції здійснено імплементацію нової моделі регіональної політики, що дістала назву Регулювання сільського розвитку (РСР) і має правовий статус для реалізації заходів щодо сільського розвитку в межах ЄС. Новий підхід, задекларований РСР, є найсприятливішим для розв'язання проблем розвитку та життєдіяльності сільського середовища на зразок грецького. У цій країні здійснення РСР відбувається на основі спеціально розроблених і затверджених програм. Відносна вага кожної з цих програм визначається за часткою витрат на її реалізацію у загальній структурі витрат на запровадження РСР у Греції (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Імплементация РСР у Греції: розподіл витрат за типами програм
на 2000-2006 рр.**

Назви програм	Всього витрат, млн. євро	Частка окремих програм у загальній структурі витрат, %
I. Структурна суспільна підтримка (ССП), всього, у т.ч.:	7444,0	70,7
Операційна програма “Сільський розвиток – реконструкція регіонів”	3010,2	28,6
Операційна програма “Рибництво”	499,7	4,7
Регіональні операційні програми	3934,1	37,4
II. Документальна програма сільського розвитку	2686,4	25,6
III. LEADER +	392,6	3,7
Всього витрат (I+II+III)	10523,0	100,0

Джерело: Розраховано за даними [300].

Традиційно розвиток сільських територій підкреслює важливість сільськогосподарської діяльності та інфраструктури, що підтримує її. Це підтверджується Структурною суспільною підтримкою (ССП), основною відмінністю якої від інших програм є набір стратегічних цілей, що відображають новий політичний підхід до сільського розвитку. До цілей програми ССП належать: підвищення конкурентоспроможності сільського господарства Греції; сталий та інтегрований розвиток сільських територій, метою якого є відновлення їх соціальних та економічних функцій; захист і поліпшення стану навколишнього природного середовища; раціональне використання природних ресурсів [300]. З огляду на окремі цілі, ця програма має чіткий регіональний підхід до розвитку сільських територій, хоча й підтримує конкурентоспроможність аграрного сектора економіки. Зміст ССП відображається у низці програм, серед яких можна виділити такі найпоширеніші, як “Сільський розвиток – реконструкція регіонів” і Документальна програма сільського розвитку, кожна з яких націлена на досягнення пріоритетних цілей. Так, програма “Сільський розвиток – реконструкція регіонів” визначає 7 пріоритетів, які мають регіональний характер і спрямовані на захист економічної та соціальної стабільності сільських територій і на зменшення регіональних відмінностей (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Пріоритети операційної програми “Сільський розвиток – реконструкція регіонів” у Греції на 2000-2006 рр., млн. євро

Джерело: Побудовано за даними [299, с. 24].

Документальна програма сільського розвитку у концепції РСР – це нова горизонтальна програма, що охоплює усі сільські території Греції та доповнює інші програми на шляху зміцнення конкурентоспроможності сільського господарства, захисту навколишнього природного середовища і сталого сільського розвитку з подальшим посиленням регіональної ознаки у політиці розвитку сільських територій. Пріоритети цієї програми наведено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Документальна програма сільського розвитку у Греції: розподіл витрат на реалізацію її пріоритетів у 2000-2006 рр.

Пріоритети програми	Всього витрат, млн. євро	Частка окремих пріоритетів у загальній сумі витрат, %
1. Ранній вихід на пенсію	1150,0	42,8
2. Компенсаційна допомога	955,9	35,6
3. Заходи щодо охорони навколишнього природного середовища	400,1	14,8
4. Заліснення сільськогосподарських угідь	165,4	6,2
5. Оцінка та моніторинг	15,0	0,6
Всього витрат	2686,4	100,0

Джерело: Розраховано за даними [300].

Пріоритети 2–4 можна розглядати як такі, що справляють найбільший вплив на розвиток сільських територій і разом складають досить вагому частку у структурі загальній вартості програми. Крім того, якщо підрахувати кошти, що виділяються на розвиток цих територій за всіма програмами, то їх сума значно перевищує витрати на розвиток сільського господарства країни: 5849,3 млн. євро проти 4157,9 млн. євро (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Розподіл витрат на розвиток сільського господарства Греції на
2000-2006 рр.**

Статті витрат за програмою ССП	Всього витрат, млн. євро	Частка окремих статей витрат у загальній сумі витрат на розвиток сільського господарства, %
Удосконалення структурної політики в сільському господарстві	4157,9	39,6
Забезпечення сільського розвитку	5849,3	55,7
Розвиток рибництва	499,7	4,7
Всього	10506,9	100,0

Джерело: Розраховано за даними [300].

Аналізуючи фінансовий бік імплементації РСР у Греції, слід зазначити, що основна частина залучених коштів надходить із структурних фондів ЄС, доповнюючись національними. Необхідно також відмітити дві основні перешкоди на шляху реалізації ССП у Греції: *по-перше*, невідповідність наявних коштів гостроті проблем в окремих критичних регіонах, що гальмувало успіхи ССП протягом аналізованого періоду; *по-друге*, наявність адміністративних і бюрократичних бар'єрів, які заважають абсорбації та використанню можливих коштів.

Разом з тим аналіз імплементації РСР на прикладі сільської території Греції, яка за викладеною типологією належить до найбільш специфічних, свідчить про реалізацію нового підходу та нової філософії у здійсненні політики ЄС щодо сільського розвитку. При цьому завдяки реалізації програмних цілей поступово досягається зміцнення економічного і соціального розвитку територій, що відстають від більш розвинутих регіонів; посилюється роль структурних фондів як головного джерела коштів для

інтервенцій; вирішуються специфічні завдання, які є стратегічно важливими для стабільного сільського та регіонального розвитку територій.

При дослідженні позитивів регіональної політики ЄС з точки зору вдосконалення підходів до системи типології сільських територій варто акцентувати увагу на внесенні коректив концепції LFA-територій. Так, з 2007 р. проводиться її модифікація, а саме – категорію “території з несприятливими умовами господарювання” перейменовано на категорію “території з природними перешкодами”, що передбачає зміну критеріїв одержання компенсацій. Залежно від того, наскільки певні території відповідають головним критеріям несприятливості (за наявності складних природних умов, демографічних проблем, великої частки зайнятих у сільському господарстві, прибутковості земель, чутливості навколишнього природного середовища тощо), вони поділяються на декілька груп (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Критерії віднесення сільських територій до категорій LFA у країнах ЄС

Категорії територій	Назви територій	Критерії	Фінансова підтримка LFA, євро/га
H ^A	Гористі	висота > 600 м	128
H ^B		висота >500 та <600 м та кут нахилу >7 ° для більш як 50 % території	125
O ^A	Інші	прибутковість землі <34 пунктів від середнього рівня; густина населення <75 чол./км ² , частка зайнятих у сільському господарстві >8 %	109
O ^B		не визначено рівень прибутковості земель; інші ознаки подібні до O ^A	88
S ^A	Специфічні	прибутковість землі <34 пунктів від середнього рівня	107
S ^B		прибутковість землі >34 і <38 пунктів від середнього рівня; кут нахилу >7 ° для більш як 50 % території	
E	Середовищного обмеження	велика кількість птахів; наявність природоохоронних зон, визначених чинним законодавством	87

Джерело: [308, с. 7].

За останніми даними, лише 44,6 % сільськогосподарських угідь у країнах ЄС не підпадають під категорію природно вражених територій (табл. 3.7). В окремих державах ЄС (у Великобританії, Греції, на Кіпрі, у Латвії та Люксембургу) частка таких територій у структурі сільськогосподарських

угідь є найбільшою і становить, відповідно, 47,1, 21,8, 63,6, 72,7 і 100 %.

Таблиця 3.7

**Частка LFA у сільськогосподарських угіддях
у країнах ЄС, %**

Країни	Сільськогосподарські угіддя			
	без природних перешкод	з LFA гористого характеру	з LFA іншого характеру	з LFA специфічного характеру
Австрія	24,7	59,0	7,7	8,6
Бельгія	76,9	0,0	19,9	0,5
Великобританія	52,9	0,0	47,1	0,0
Греція	17,4	56,4	21,8	4,5
Данія	98,9	0,0	1,1	0,0
Естонія	60,3	0,0	34,5	5,3
Ірландія	47,2	0,0	52,4	0,4
Іспанія	18,7	31,8	46,4	3,1
Італія	49,1	31,0	18,4	1,6
Кіпр	9,5	9,0	63,6	17,9
Латвія	27,3	0,0	72,7	0,0
Литва	56,3	0,0	42,9	0,8
Люксембург	0,0	0,0	100,0	0,0
Мальта	0,0	0,0	0,0	100,0
Нідерланди	89,9	0,0	0,0	11,1
Німеччина	50,4	1,9	46,5	1,2
Польща	45,2	1,2	48,1	1,9
Португалія	13,4	26,7	56,1	3,9
Словаччина	49,8	19,9	16,0	14,3
Словенія	26,1	55,2	4,2	14,5
Угорщина	80,8	0,0	8,7	10,5
Фінляндія	0,0	52,2	21,4	26,5
Франція	55,9	14,4	27,7	1,9
Чехія	49,6	14,6	29,0	6,8
Швеція	47,9	11,2	30,0	10,8
ЄС– 25	44,6	16,3	35,6	3,2
ЦСЄ– 10	42,9	19,0	35,4	2,7

Джерело: [335, с. 94]

Водночас найсприятливіший характер сільськогосподарських угідь для ведення сільськогосподарського виробництва мають такі країни, як Бельгія (де 76,9 % сільськогосподарських угідь не зайнято LFA), Данія (відповідно, 98,9 %), Естонія (60,3 %), Нідерланди (89,9 %), Угорщина (80,8 %).

Фермери, господарства яких розміщені у несприятливих умовах LFA, одержують підтримку з боку урядових або структурних фондів. Проте одержання допомоги є можливим лише в разі дотримання ними таких умов: 1) протягом хоча б 5 календарних років не <5 га утилізованих сільськогосподарських угідь підпадає під категорію LFA; 2) як мінімум, 1 га

сільськогосподарських угідь на LFA зайнято під органічне землеробство; 3) густина поголів'я сільськогосподарських тварин становить 0,15–1,5 умовної голови на 1 га сільськогосподарських угідь; 4) заборонено використання гормональних речовин і обов'язковим є дотримання умов кодексу доброї практики господарювання.

Підсумовуючи досвід ЄС у вирішенні проблеми територій не сприятливих для ведення аграрного виробництва, доцільно зробити висновок про її важливість для переважної більшості країн–членів та про відповідний рівень уваги і підтримки щодо неї з боку урядових структур ЄС.

Подібна практика сприяє збереженню фермерських та інших господарств у межах зазначених категорій сільськогосподарських угідь; розв'язанню економічних, продовольчих та екологічних проблем; забезпеченню зайнятості сільського населення; збереженню традицій землекористування; розвитку об'єктів соціальної та інженерної інфраструктури; тощо.

3.3. Нова парадигма сільського розвитку

Встановлення пріоритетів і послідовність рішень у комплексі заходів щодо розвитку сільської місцевості у країнах ЄС засвідчили невірність раніше визнаного підходу, (який полягав в ототожненні аграрної політики з політикою сільського розвитку) як такого, що не повною мірою враховує специфіку сільських регіонів. Втіленню нових підходів до підвищення ефективності та прозорості політики сільського розвитку сприяють створений з 1 січня 2007 р. новий фонд ЄС – ЄСФСР, Закон ЄС про підтримку сільського розвитку) [303] та прийнята Стратегія сільського розвитку на програмний період 2007-2013 рр. [302]. У контексті нового бачення та на відміну від попередніх правил одержання допомоги з бюджету ЄС на розвиток сільських територій, нові положення двох законодавчих

документів спрямовано на зміцнення бюджетної дисципліни, модернізацію контролю та вдосконалення управління сільським розвитком.

Одним з ключових положень Закону ЄС про підтримку сільського розвитку через ЄСФСР є відокремлення фінансової політики сільського розвитку від структурних фондів на 2007-2013 рр. Завдання фонду – це, насамперед, підвищення якості та ефективності імплементації програм сільського розвитку. При цьому фінансування фонду здійснюється „окремими засобами” бюджету ЄС у вигляді авансів, проміжних платежів та виплат остатків.

Програмний вплив на сільський розвиток відбувається відповідно до зазначеної Стратегії, що враховує специфічний характер проблем кожної країни та кожного регіону ЄС, а також їх потреби щодо забезпечення належного стану навколишнього природного середовища. За встановленими вказаного Закону правилами, кожна країна ЄС, починаючи з серпня 2008 р., повинна надсилати до Європейської комісії прогресивний звіт про імплементацію програм сталого розвитку. Фінансові ресурси цього нового фонду використовуються тільки за рішенням спеціального органу у відношенні до обраного об'єкта вкладання. Умови виділення фінансування розробляються та приймаються на національному рівні. У рамках ЄСФСР на 2007-2013 рр. для країн ЄС-25 стануть доступними 88,8 млрд. євро, причому за 7 річний період сума фінансування зростатиме – з 11,8 млрд. євро у 2007 р. до 13,2 млрд. євро у 2013 р. [326, с. 152].

Таким чином, у практиці ЄС започатковано інтегрований підхід до сільського розвитку, згідно з яким несільськогосподарська діяльність істотно доповнює сільське господарство, відкриваючи нові перспективи для вирівнювання існуючих регіональних диспропорцій та подолання різниці у рівнях життя і доходів між сільським населенням і жителями міст. Для досягнення окреслених цілей сільського розвитку, а також для недопущення економічної та соціальної роз'єднаності окремих регіонів у межах ЄС формується істотно нова і надійна з точки зору забезпечення комплексного

розвитку сільських територій західноєвропейська модель сільського розвитку (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Західноєвропейська модель сільського розвитку

У програмі сільського розвитку кожній з цілей (економічній, екологічній та соціальній) відповідає тематична вісь. У свою чергу 3 тематичних вісі доповнюються “методичною” – “Leader”. З метою гарантованого урівноваження програми в цілому, для кожної вісі визначені розміри мінімального фінансування з ЄСФЄР (15 % для вісі 1, 25 % для вісі 2, 10 % для вісі 3 і для “Leader” – вісі – 7 %) [323, с.12-14]. Важливість використання запропонованої моделі зумовлюється рядом конкретних заходів у межах зазначених осей.

Вісь 1. *Конкуреноспроможність сільських територій:* підтримка та розвиток людського потенціалу; реструктуризація фізичного капіталу; підвищення якості аграрної продукції відповідно до нових стандартів; підтримка трансформаційних процесів у країнах – нових членах ЄС.

Вісь 2. *Охорона навколишнього природного середовища та екологічний*

менеджмент: допомога на забезпечення сталого використання сільськогосподарських угідь (у тому числі розташованих на територіях з природними перешкодами); стале використання лісових угідь через заліснення; розвиток агролісових систем; використання виробничого потенціалу галузі лісового господарства; здійснення превентивних заходів.

Вісь 3. *Диверсифікація сільської економіки та якість життя:* підтримка розвитку несільськогосподарських видів діяльності, туризму, мікро підприємництва; надання базових послуг з бізнес-тренування; захист природних багатств та управління ними; відродження сіл; та ін. Підтримкою охоплено 56 регіонів ЄС, що становить близько 5 % їх загальної чисельності.

Ключову роль у підтримці розвитку сільських територій у країнах ЄС виконує вже згадана і затверджена у 2000 р. програма (вісь) **“Leader+”**, в основу якої покладено принцип заохочення ініціатив сільських жителів із саморозвитку районів і пошуку фінансових ресурсів з правом передання відповідальності та прав власності місцевим органам самоврядування. У 2006 р. з бюджету ЄС на здійснення цієї програми було виділено 2,02 млрд. євро.

Важливо, що ЄС уже має напрацьований досвід функціонування програми “Leader”, яку було запроваджено у 1991 р. з метою надання допомоги сільським регіонам у якнайповнішому використанні їх природноресурсного та економічного потенціалу (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Еволюційні зміни у процесі запровадження програми “Leader” у ЄС

Назви програми	Періоди дії, роки	Кількість ГЛР	Площа охоплення території, км ²	Обсяги фінансування, млн. євро
Leader I	1991-1993	217	367000	442,0
Leader II	1994-1999	906	1375144	1755,0
Leader +	2000-2006	893	1577386	2105,1

Джерело: [54].

У процесі її здійснення площа охоплення території відповідними ініціативними програмними заходами зросла з 367 тис. км² у 1991-1993 рр. до 1577,4 тис. км² у 2000-2006 рр. Вагому підтримку у реалізації цілей та

поширенні програми “Leader+” надають ряд урядових та громадських організацій ЄС: Рада Європи і ECOVAST.

Відповідно до мети цієї програми визначено фактори, принципи (підходи) та методи її забезпечення (рис. 3.6). На особливе глибоке усвідомлення у схемі, запропонованій в авторському баченні, заслуговує концептуальний підхід до реалізації програми, суть якого полягає у сприянні диверсифікації сільських територій країн ЄС, розробці ефективних стратегій, що формуються на локальному рівні за підтримки громадських організацій. Головною відмінністю підходу “Leader” від інших заходів щодо сільського розвитку є те, що він вказує не на те, що треба зробити, а на те, як це має бути зроблене.

З метою досягнення наміченого програма “Leader” використовує 7 ключових принципів забезпечення реалізації політики сільського розвитку, які необхідно досліджувати у комплексі та інтегрованому зв’язку. Розглянемо, який зміст криється в кожному з них.

1. Територіальний підхід. У сільському розвитку використовується у відношенні до невеликих, гомогенних, соціальнозгуртованих територій, подібних за своїми традиціями, звичаями, культурною ідентичністю, для яких характерні спільні проблеми або очікування. З огляду на це, такі території можуть виступати як території імплементації цільової політики сільського розвитку. У розумінні програми “Leader” територіальний підхід означає локальний, що ґрунтується на врахуванні та використанні місцевих конкурентних переваг з метою подолання перешкод у задоволенні реальних потреб сільського населення.

2. Планування “знизу вгору” (висхідний підхід). Передбачає залучення членів сільської громади та їх активну участь в ухваленні стратегічних, пріоритетних рішень щодо розвитку сільських територій з урахуванням їх потенціальних можливостей. Цей підхід найбільше відрізняється від інших, що пояснюється безпосередньою участю сільської громади у виявленні та задоволенні потреб сільського населення.

Рис. 3.6. Структурно-логічна схема забезпечення імплементації програми "Leader+" у західноєвропейській моделі сільського розвитку

3. Локальне партнерство (мультисекторний підхід).

Здійснюється через групи локального розвитку – ГЛР, які приймають рішення щодо розробки локальної стратегії розвитку сільських територій та розподілу фінансових ресурсів на її впровадження. Ефективність ГЛР у стимулюванні реалізації західноєвропейській моделі сільського розвитку визначається їх функціями:

- об'єднання та комбінування наявних людських і фінансових ресурсів, які надходять від суспільного та приватного секторів економіки;
- об'єднання членів сільських громад навколо колективних проектів і багатосекторних дій з тим, щоб добитися синергетичного ефекту та критичної маси*, необхідної для досягнення економічних і соціальних параметрів конкурентоспроможності сільської території;
- активізація співпраці та взаємного діалогу між різними учасниками сільського розвитку, які нерідко не мають досвіду у спільній діяльності, усуненні можливих міжособових конфліктів, прийнятті рішень та досягненні згоди шляхом обговорення та консультацій;
- підтримка процесу адаптації до змін, які відбуваються в аграрному секторі економіки (наприклад, змін стандартів якості агропромислової продукції або каналів руху товарів), навколишньому природному середовищі, якості життя шляхом диверсифікації сільської економіки тощо.

Оскільки програма “Leader” не прив’язана до конкретної галузі, то вона має багатосекторну основу. Проекти і заходи, що містяться в локальних стратегіях, інтегруються в єдине ціле та для забезпечення своєї реалізації передбачають сукупність дій учасників сільського розвитку, які зайняті у різних секторах сільської економіки і при цьому забезпечують його соціальну, економічну, екологічну, культурну підтримку.

*Критична маса – потенціал території, необхідний для реалізації стратегії або проекту її розвитку.

4. Інноваційна діяльність. Програма “Leader” відіграє провідну роль у стимулюванні інноваційних підходів до розвитку сільських територій. Інновації в даному випадку слід розглядати в широкому розумінні, тобто як впровадження нового продукту, освоєння новітніх технологій, створення нової організації або освоєння нового сегмента ринку. Таке загальне визначення інновацій є справедливим і для сільського розвитку. Проте сільські території – через низьку густоту населення, відносно низький рівень забезпеченості людськими і матеріальними ресурсами – мають слабкі зв'язки з науково-дослідними центрами, а тому відчувають труднощі у впровадженні радикальних нововведень.

У контексті програми “Leader” інноваційний підхід означає пошук і впровадження нововведень, їх адаптацію на сільських територіях для підвищення рівня сільського розвитку – за умови якщо іншими державними або політичними способами розв'язати проблему немає можливості. Власне, сама ініціатива „Leader” є проявом інноваційних рішень у західноєвропейській моделі сільського розвитку.

5. Зв'язки та співробітництво. Визначає як мету обмін досягненнями, досвідом і ноу-хау між групами програми “Leader”, сільськими територіями, адміністраціями та організаціями, що залучені до процесу сільського розвитку в межах ЄС. Створення мережі зв'язків – це засіб передання практичного досвіду господарювання у сфері сільського розвитку, розширення інновацій та виявлення потенціальних можливостей сільських територій. Зв'язки між людьми, проектами і сільськими територіями в рамках мережі допомагають подолати ізоляцію, від якої потерпають деякі сільські регіони, стимулюють розробку нових проектів співпраці та сприяють налагодженню контактів між групами програми “Leader”.

6. Інтегрованість поглядів і дій. В інтегрованому підході програми “Leader” елемент співпраці йде далі, ніж створення мережі зв'язків. Через такий підхід ГЛР можуть реалізовувати спільні проекти з аналогічними

групами у рамках ініціативи “Leader”, використовувати компліментарні методи в іншому сільському регіоні або навіть на території іншої держави ЄС. Співпраця та об’єднання ініціатив між групами “Leader” сприяють рекламі їх локальних дій і дозволяють долати певні труднощі у розвитку сільської місцевості. Наприклад, така співпраця реалізується у спільних проектах з виробництва специфічних видів продукції (їстівних каштанів, вовни), з надання агротуристичних послуг та ін. У межах програми “Leader” виокремлюють два види інтегрованої співпраці: – міжтериторіальна – співробітництво між групами програми “Leader”, що діють на різних сільських територіях у межах країн–членів ЄС, які використовують аналогічний підхід; – транснаціональна – дії між групами “Leader”, які представляють, як мінімум, дві країни ЄС і країни, розташовані за його межами.

7. Фінансування місцевого розвитку. Реалізовується шляхом використання фінансових ресурсів ЄСФСР.

Фактично розглянуті 7 принципів (елементів) підходу до сільського розвитку програми “Leader” визначають його особливість порівняно з іншими підходами, оскільки дотримання встановлених принципів зумовлює необхідність участі реальних людей, які б проектували локальні стратегії та брали участь у їх реалізації.

Важливу роль у поліпшенні адміністративних і методологічних навичок управління сільським розвитком у рамках програми “Leader” відіграють ГЛР (рис. 3.7).

Проведений аналіз умов реалізації західноєвропейської моделі сільського розвитку свідчить про подальшу популяризацію заходів, розробка яких ініціюється ГЛР. Слід зазначити, що ГЛР – це низовий рівень в ієрархії управління сільським розвитком. Взаємодія цих груп із сільськими жителями та іншими партнерами відбувається шляхом обміну інформацією та консультацій. Роль національної влади полягає в ідентифікації фінансових ресурсів для здійснення політики сільського розвитку. У поданій схемі

демонструється класичний низхідний підхід (“згори донизу”) з елементами висхідного (“знизу вгору”). Останній виявляється у процесі взаємодії між органами регіональної влади та ГЛР: потоки інформації та консультацій мають двосторонній характер.

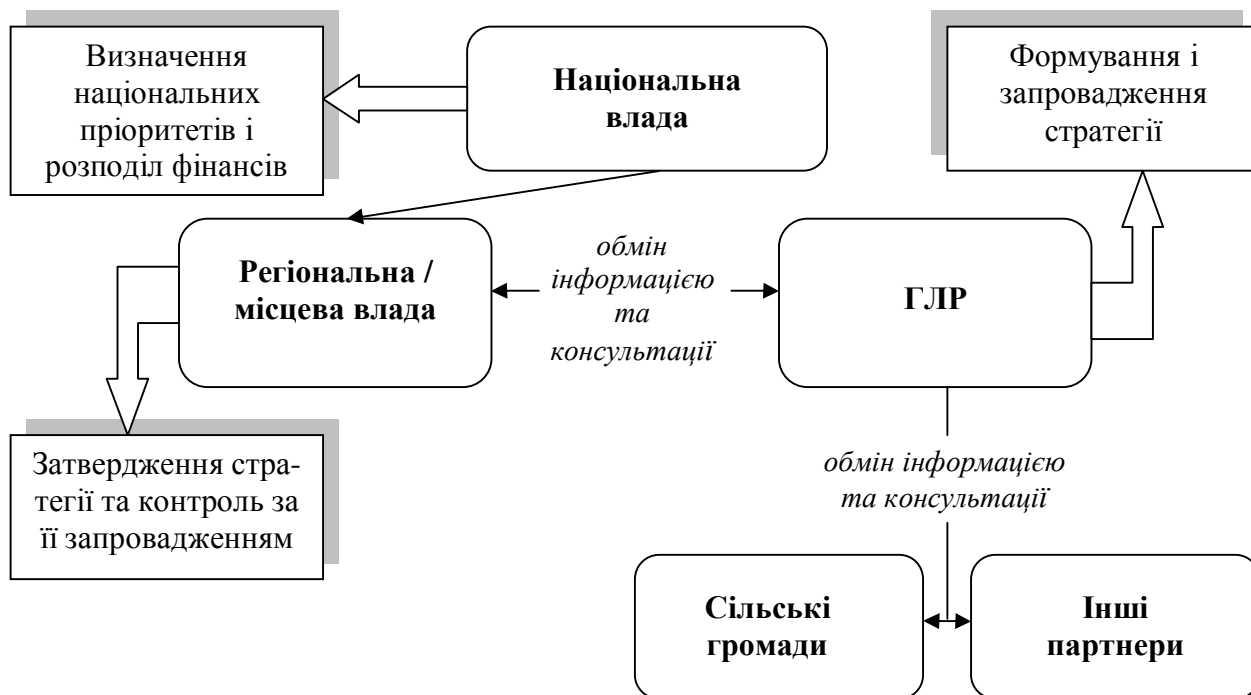

Рис. 3.7. Роль ГЛР у реалізації західноєвропейської моделі сільського розвитку

Враховуючи цілий комплекс соціально-економічних проблем на селі, державна влада не може їх вирішити без участі сільських громад, які широко створюються в рамках ГЛР. Сільські громади у якості неурядових організацій існують у всьому світі. Це пояснюється тим, що об’єднаними зусиллями та за допомогою місцевих ініціатив швидше досягається добробут сільського населення, більш якісно вирішуються місцеві проблеми, питання збереження культурної спадщини тощо. Використовуючи національні ресурси та кошти Європейського Союзу сільські громади здійснюють регіональні проекти. Через програму “Leader+” зусиллями сільських громад, представників місцевої влади та підприємців реалізуються плани розвитку сільської місцевості.

Широкого розповсюдження використання потенціалу сільських громад

набуває у нових країнах ЄС, зокрема у Литві [364, с.178-179]. Сільські громади вирішують економічні, соціальні, екологічні, культурні проблеми. У їх діяльності беруть участь спеціалісти різних галузей – педагоги, медики, працівники культури та сільського господарства. Основні засади сільських громад регламентуються відповідними законодавчими актами: Законом про асоціації та законом про громадські підприємства. Даними законодавчими актами регламентується створення, управління, діяльність, реорганізація та ліквідація, особливості припинення діяльності сільських громад. Згідно до закону про розвиток сільського господарства та села Литовської республіки, сільська громада – це населення, яке проживає у сільській місцевості та пов'язане спільними потребами та інтересами. Головною місією сільської громади є представницька функція, тобто представляти інтереси жителів села при вирішенні економічних, соціальних та культурних питань, заохочувати ініціативу „знизу” та брати участь у розвитку села, розвивати освітню та інформаційну діяльність, духовні цінності, побуджати ініціативу молоді до творчої діяльності, зберігати специфіку регіонів, підтримувати традиції, що відображають автентичність та самобутність регіонів, розвивати бізнес та створювати робочі місця. Слід зазначити і важливість соціальної функції сільських громад. Їх розвиток створює передумови для зниження бідності та соціальної диференціації, укріплює село як самобутню соціальну структуру. Загальні принципи призначення фінансової допомоги сільським громадам викладені у Правилах від 20 квітні 2006 року. Така допомога надається виключно проектам сільських громад та сільських громадських об'єднань (асоціацій). У Литві сільські громади фінансуються за рахунок коштів національного бюджету та бюджету ЄС, а також за рахунок спонсорів. В якості окремих джерел фінансування використовуються програми ЄС (PHARE, SAPARD, Leader+, SF), спеціальні світові програми (Фонд відкритої Литви, Фонд Америка-Литва та ін.), фонд Ради Північних країн. Передбачено, що за період 2007-2013 рр. тільки за програмою “Leader+” фінансова допомога ЄС становитиме 135 млн. євро [364, с. 184].

Таким чином, з розширенням складу ЄС ініціатива “Leader+” перетворилася на надзвичайно успішну програму підтримки традиційних заходів щодо розвитку сільських регіонів у країнах – нових членах ЄС. В описаній формі вона спрямована на протидію старінню населення, міграції із сільських регіонів, подальшому скороченню робочих місць. З одного боку, саме ця програма є серйозним викликом для сільських регіонів країн ЦСЄ, а з другого – завдяки їй відкриваються нові можливості для тих регіонів, де переважна більшість населення залежить від сільського господарства і де одночасно цей сектор економіки має слабкі перспективи розвитку, тобто для територій, де необхідна диверсифікація. Наприклад, уже сьогодні у більшості країн ЦСЄ існують ініціативи щодо розвитку сільського туризму, екологічного виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, створення нових навчальних закладів, удосконалення соціальної та культурної інфраструктури – яким програма “Leader+” дає нові стимули.

Для країн – нових членів ЄС передбачене на 2007-2013 рр. фінансування цієї програми з ЄСФСР сягатиме не менш як 2,5 %. Вперше серед країн ЦСЄ програму “Leader+” було застосовано у Польщі в 2005 р., з бюджетом на 2005-2006 рр. у розмірі 18,75 млн. євро, з яких 80 % забезпечувалися з секції “Гарантії” ЄФРГ і 20 % – з національного бюджету. Запровадження програми відбувається у два етапи. На першому передбачено підтримку формуванню структур локального співробітництва та форсування розробки специфічної регіональної стратегії розвитку. Для виконання відповідних завдань кожна створена ГЛР одержала 34,1 тис. євро. На другому етапі, після створення ГЛР, передбачено подальшу популяризацію програми “Leader+” з метою залучення місцевого населення до реалізації заходів щодо поліпшення життя сільського регіону [54].

Результати виконання програми “Leader+” цілком позитивно впливають, по-перше, на економічний розвиток, що дозволяє сільським жителям оперативніше пристосовуватися до умов внутрішнього середовища, створюючи конкурентні продукти і послуги в сільській місцевості; по-друге,

на соціальний розвиток, що створює стимули до мотивації праці та партнерства між сільськими жителями та організаціями; по-третє, на культурний розвиток, що забезпечує підтримку та зміцнення національної культури та культурної спадщини у сільській місцевості, пропагування системи цінностей сільських звичаїв і традицій; по-четверте, на екологічний розвиток, що сприяє збереженню та відновленню природних ресурсів сільської місцевості, формуванню екологічних систем, поширенню агротуризму тощо.

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити: зміни, що спостерігаються у політиці сільському розвитку у країнах – нових членах ЄС (зокрема – у діяльності сільських громад), дають усі підстави вважати їх важливими індикаторами відродження села. Таким чином у державах ЦСЄ відбувається процес сприяння їх інтеграції у ЄС і світове співтовариство.

Проте, не зважаючи на переважно позитивну оцінку заходів, здійснених у рамках програми “Leader+”, та її безумовно стимулюючу роль у диверсифікації сільської економіки у країнах ЦСЄ, результати дослідження свідчать, що перший рік її реалізації продемонстрував наявність цілого ряду перешкод, які навряд чи вдасться подолати у короткий проміжок часу. До них належать:

- ієрархічно структуроване мислення сільських жителів, яке ще зберігається ще в органах національної, регіональної та локальної адміністрації після 40 років жорсткого централізму;
- побоювання адміністративних органів втратити виділені кошти на розвиток ГЛР, і, як наслідок, запровадження додаткових бюрократичних бар'єрів для місцевих ініціатив;
- стриманість або взагалі відсутність активності з боку жителів сільських регіонів щодо прояву ініціатив з метою залучення коштів на розвиток свого регіону, зумовлені ментальністю сільського населення;
- сумніви у настроях сільського населення з приводу оцінки ним власних здібностей щодо внесення ініціатив у забезпечення сталого розвитку

свого регіону;

– значні регіональні диспропорції, що зумовлюють обмежений характер соціального капіталу в місцевих ініціативах в окремих сільських регіонах, історично заселених колишніми сільськогосподарськими працівниками з різних областей власної країни та біженцями з України.

Враховуючи світові та західноєвропейські тенденції сільського розвитку, саме ця програма є серйозним стимулом для розвитку сільських регіонів для України. На сучасному етапі в Україні доцільно скоординувати дію усіх розроблених програм та проектів з розвитку сільського господарства та несільськогосподарського спрямування в рамках єдиного комплексного напрямку сільського розвитку.

Підсумовуючи переваги та окремі недоліки розглянутої моделі сільського розвитку, зазначимо, що основою для збалансованого розвитку сільської місцевості є конкурентоспроможне сільське господарство та соціальна інтеграція сільських громад. Через таку взаємодію досягаються збереження ідентичності села та цілеспрямоване використання функцій сільської місцевості (природоохоронних, рекреаційних, сільського туризму тощо), прискорюється розвиток на селі альтернативних видів виробничої діяльності та послуг. Водночас є можливість повніше використовувати усі компоненти ідентичності сільської місцевості. При формуванні політики сільського розвитку в Україні доцільно використовувати підходи ЄС до побудови моделі сільського розвитку з врахуванням таких, особливо важливих, складових ідентичності села, як: а) менталітет сільського населення (традиції та звичаї місцевих жителів, особливості їх способу життя, культурну спадщину); б) традиційний ландшафт, тобто унікальність середовища, особливостями якого визначаються природні умови конкретної місцевості, а також економічна і культурна діяльність людини; в) своєрідність просторово-територіальної системи, під якою слід розуміти функціональний взаємозв'язок між виробничими та соціальними об'єктами інфраструктури села.

Західноєвропейська модель сільського розвитку, безперечно, створює умови для вирішення багатьох соціально-економічних проблем села. Однак при її використанні у процесі формування політики сільського розвитку необхідно враховувати специфіку сільського господарства та сільської місцевості кожної країни. Побудована на визнанні багатофункціональності сільського господарства, ця модель розкриває країнам – потенціальним членам ЄС шлях до подолання відсталості економічного і соціального розвитку сільських територій, а також демонструє потенціал регіонального менеджменту щодо інтеграції цих держав у європейську економіку, і, зокрема – у Спільний аграрний ринок.

3.4. Вплив політики сільського розвитку на диверсифікацію сільської економіки

Критикуючи традиційну САП ЄС, яка здійснювалась в останнє десятиріччя, західні вчені підкреслюють, що вона не сприяла ефективному розподілу факторів виробництва, стримувала інновативну поведінку, підтримувала неефективні підприємства, обмежувала дух підприємництва, підвищувала залежність сільського господарства від підтримки з бюджетів різних рівнів. Зокрема, Ч. Чаки виходить з того, що хоча сільське господарство і залишається домінуючою формою використання землі у сільській місцевості, все ж навряд чи воно буде основним напрямом господарської діяльності на селі. Вчений виступає за перенесення головного акценту у розвитку сільських територій на поліпшення можливостей трудової діяльності [304, с. 1-22]. Крім того, як вказує Х. Аренс, САП “звинувачується” у створенні стимулів для процесу “експлуатації ландшафтів” [289, с. 1-38]. З огляду на це, у контексті останньої реформи САП ЄС автор віддає перевагу територіальному підходу до розвитку сільської місцевості – на протигагу секторальному принципу, що існував до цього часу. Однак для його забезпечення необхідно поступово змінювати

філософію САП, спрямовуючи її дії на підтримку та розвиток несільськогосподарських видів діяльності.

Проводячи теоретичні та емпіричні дослідження впливу підвищення продуктивності праці великих підприємств на бідність сільського населення, В. Галушко і Ш. фон Крамон-Таубадель зазначають, що існують два шляхи зменшення бідності за рахунок підвищення продуктивності: з одного боку, підвищення рівня доходів від сільськогосподарської діяльності та, з другого – зростання зайнятості кваліфікованої робочої сили [44, с. 63-64].

Більшість вчених ІАМО позитивно оцінюють пропозиції Європейської комісії щодо політики розвитку сільських територій, одними з напрямів якої є поліпшення якості життя в сільських регіонах і сприяння диверсифікації господарської діяльності [288, с. 1-15]. Зокрема, М. Петрик та П. Вайнегер розглядають функції сільського господарства, що виходять за рамки виробництва продуктів харчування, можливі перспективи для розвитку туризму у сільській місцевості та виробництва біомаси для вироблення біоенергії, що є важливими напрямками структурних перетворень та диверсифікації у сільській місцевості [170].

Що ж до диверсифікації, то існують різні підходи до визначення цього терміну. Походження його від латинських слів (*diversus* – різний і *facere* – робити) ще на розкриває економічного змісту відповідного поняття, який конкретніше полягає в тому, що окремі підприємства, фірми проникають до нових для них галузей і сфер, за рахунок чого досягається розширення асортименту продукції та створюються можливості для стабілізації зайнятості населення. Диверсифікацію слід розглядати з двох позицій: 1) створення декількох різних виробничих напрямів у межах одного підприємства; 2) розширення сфери діяльності підприємства на ринках нових товарів, які перебувають за межами основної галузі і не пов'язані з його основним виробництвом [277].

У сільській економіці диверсифікація ґрунтується на передислокації ресурсів у нові види сільськогосподарської та несільськогосподарської

діяльності та на створенні нових можливостей для кращого використання робочої сили, збільшення прибутків домашніх господарств, а також підвищення рівня життя фермерів і всього сільського населення. Контекст та умови здійснення диверсифікації у країнах ЦСЄ порівняно з державами ЄС є досить специфічними: тоді як у ЄС увага фокусувалася на механізмах прямої підтримки агровиробників, структурному регулюванні галузі сільського господарства, розвитку сільських територій, створенні умов для комерціалізації та диверсифікації економіки, аграрні трансформації у країнах ЦСЄ підтримувалися, в основному, через уже охарактеризовані програми PHARE і SAPARD. Проте ефективність дії цих програм є відносно невисокою, що зумовлюється, з одного боку, істотними змінами у законодавстві та фінансових інструментах у рамках процесу розширення ЄС, а з іншого боку, тим, що дрібні фермерські господарства країн – нових членів об'єднання відчувають дефіцит підприємницьких та організаторських навичок і здібностей, технічних знань і професійного менеджменту. Як наслідок, впровадження САП ЄС не може бути адекватним для країн, що вступили до ЄС, а політика диверсифікації та інструменти її розвитку не підпадають під стандартизований підхід за аналогією з цим об'єднанням. Але очевидним і безперечним є той факт, що диверсифікація вносить вагомий вклад у збільшення доходів домогосподарств у період стагнації фермерської діяльності, а також має фундаментальне значення для соціального захисту і системи безпеки фермерів. З цієї точки зору, важливими є розуміння та аналіз основних аргументів на користь диверсифікації у країнах ЦСЄ в їх до- та післяінтеграційному періодах:

1. Диверсифікація як процес послаблення залежності від результатів сільськогосподарської діяльності. Ця ідея стала цілком справедливою у перехідний період переходу країн ЦСЄ до вступу у ЄС, коли аграрні реформи успішно завершилися приватизацією сільськогосподарських земель. Сільськогосподарські підприємства, засновані на приватній власності, почали одержувати сільськогосподарський дохід у натуральній та грошовій

формах, що дозволило формувати портфель доходів фермерів. Потрібні зміни були менш помітними у таких країнах, як Польща та Словенія, де земля до початку процесу реформування перебувала у приватній власності. Якщо ж господарства були більше націлені на несільськогосподарську діяльність, то земельна реформа сприяла розвитку багатовидової, (переважно нефермерської) діяльності. Тому в контексті вступу до ЄС різновидова діяльність на сільських територіях може розглядатись як односпрямований процес “відходу” від сільського господарства. Результати досліджень західних експертів свідчать, що у Польщі було диверсифіковано 19 % господарств, тоді як у Чехії та Угорщині – відповідно, 25 і 34 %, у Словенії – 31 % [310, с. 13].

2. Диверсифікація як один з елементів підвищення рівня підтримки фермерів. На відміну від ЄС, де процес ініціювання диверсифікації розглядався як протидія реформам САП, у країнах ЦСЄ розвиток диверсифікації пропагувався як сприятливе середовище для підвищення рівня підтримки фермерів. І якщо фермерські господарства країн ЄС мали значні фізичні активи для диверсифікації своєї діяльності (наприклад, відновлення зайвих приміщень з метою розвитку агротуризму), то у господарств країн ЦСЄ первісний капітал для диверсифікації був незначним і, як правило, складався з менших за розмірами фізичних, фінансових і запозичених активів, а найчастіше являв собою лише земельний наділ. За окремими даними, на початок 2000 р. забезпеченість активами у розрахунку на 1га землі у Чехії оцінювалась 1450 євро, в Угорщині – 1977 євро, у Польщі – 3440 євро, тоді як у гірських фермерських регіонах Іспанії – 5840 євро, а в низинних сільськогосподарських регіонах південного сходу Великобританії – 9540 євро [305].

3. Диверсифікація як індикатор сільського розвитку. У ЄС – завдяки створенню на сільських територіях нових підприємств несільськогосподарського профілю та генерації додаткових можливостей для розширення сфери прикладання праці – диверсифікація формувалась як

реальна стратегія сільського розвитку. При цьому найвищого рівня процес диверсифікації досяг у найзабезпеченіших сільських регіонах ЄС з розвинутою виробничою та соціальною інфраструктурою. У світлі сучасних тенденцій на таких сільських територіях відмічається зростання попиту на послуги, пов'язані з відпочинком і розвагами. І навпаки, на віддалених від міст, низькодоходних сільських територіях, де диверсифікація є більш необхідною, спостерігається її повільніший рух. Отже, для окремих країн ЦСЄ швидке очікування територіальних внесків сільських жителів у сільський розвиток на основі диверсифікації є нереальним. Разом з тим, слід зазначити, що в середньому по групі країн ЄС-27 частка фермерських господарств з переважанням доходної несільськогосподарської діяльності становить 27,4 % (табл. 3.9 і дані додатку 3).

Таблиця 3.9

Структура фермерських господарств з переважанням альтернативних джерел доходів у країнах ЄС за типами територій у 2005 р., %

Країни	NUTS-3			У середньому по країнах
	PR	IR	PU	
Австрія	35,9	32,0	20,8	34,8
Бельгія	30,1	24,3	16,1	18,2
Болгарія	26,0	22,7	25,4	25,3
Великобританія	50,8	39,6	41,3	40,4
Греція	20,8	23,2	29,3	21,8
Данія	41,5	42,0	46,0	41,9
Естонія	48,5	43,6	39,0	44,3
Ірландія	41,9	42,3	–	41,9
Італія	25,0	29,9	27,4	28,3
Кіпр	–	55,5	–	55,5
Латвія	35,4	30,3	–	32,8
Литва	21,9	23,3	–	22,4
Люксембург	–	16,6	–	16,6
Нідерланди	–	20,3	23,4	22,7
Німеччина	51,6	47,5	46,3	47,6
Польща	27,7	29,0	35,1	28,5
Португалія	29,3	29,6	25,3	28,8
Румунія	18,6	21,8	17,2	19,9
Словаччина	37,7	46,8	45,3	43,0
Словенія	–	–	–	78,9
Угорщина	36,6	41,3	48,6	38,1
Фінляндія	42,2	46,4	–	43,0
Франція	21,8	26,1	17,8	23,9
Чехія	45,1	44,4	30,4	44,4
Швеція	62,1	57,7	–	61,4
ЄС-25	29,3	32,1	30,4	31,2
ЦСЄ-10	30,1	32,5	37,9	32,3
ЄС-27	24,9	28,5	30,3	27,4

Джерело: [335, с. 128].

Серед країн ЄС-15 найбільшу кількість господарств з розвинутою несільськогосподарською діяльністю мають Великобританія (40,4 %), Данія (44,4 %), Німеччина (44,3 %), Швеція (61,4 %), де формування підприємств з переважанням альтернативних джерел доходів відбувається інтенсивнішими темпами та перевищує середньоєвропейські показники. У країнах ЦСЄ-10 також активно стимулюється диверсифікація діяльності сільського населення. Особливо наочним цей процес є у таких країнах, як Естонія (44,3 %), Латвія (32,8 %), Угорщина (38,1 %), Чехія (44,4 %). У середньому по групі країн ЦСЄ-10 частка господарств, де переважають доходи від несільськогосподарської діяльності, становить 32,3 %, перевищуючи середній показник по ЄС-25 на 1,1 процентного пункта. Найнижчими відповідні показники є у Болгарії та Румунії (відповідно, в середньому 25,5 % і 19,9 %), які на той час перебували на доінтеграційному етапі підготовки вступу до ЄС.

4. Диверсифікація як стимул до виробництва різноманітних товарів, речей, послуг і як захист від впливу зниження попиту на певний товар. З огляду на перехід країн ЦСЄ від власного до єдиного ринку ЄС, диверсифікація спонукає до використання незадіяних ресурсів ферм для розвитку нефермерських видів діяльності. За умов, коли немає ринку для надлишкових факторів виробництва (зокрема – таких, як земля або капітал), дохід слід генерувати через їх утилізацію на несільськогосподарських підприємствах [336, с. 429-435]. Основним напрямом несільськогосподарської діяльності стає зайнятість поза первинним виробництвом продуктів харчування, тобто діяльність у вторинному (переробка сільськогосподарської сировини) і третинному (виробництво та збут готової продукції) секторах сільської економіки. Господарства, в яких поєднується сільськогосподарська та несільськогосподарська діяльність, називаються “багатовидовими” або “part-time” фермами, а фермери та члени їх родин – “part-time” фермерами [311, с. 34-41].

Слід зазначити, що в усіх країнах ЄС переважна кількість фермерів і

членів їх родин зайняті у названих секторах сільської економіки (табл. 3.10). Дані таблиці свідчать, що у країнах ЄС-25 порівняно з країнами ЦСЄ-10 на територіях типу PR та IR вищий рівень зайнятості у вторинному і третинному секторах аграрної економіки, який становить, відповідно, 86,8 % та 93,8 %, або вище на 8,4 і 4,8 процентних пункта. Додатковою вигодою від диверсифікації у межах зміни структури зайнятості виступає зростання чисельності категорії самозайнятого сільського населення.

Таблиця 3.10

Частка зайнятого сільського населення у вторинному і третинному секторах сільської економіки у країнах ЄС за типами територій у 2005 р., %

Країни	NUTS-3		
	PR	IR	PU
Австрія	90,3	97,2	99,4
Бельгія	92,5	95,4	98,0
Болгарія	67,1	73,2	97,6
Великобританія	91,6	97,7	99,4
Греція	67,8	83,2	98,7
Данія	93,8	96,5	99,1
Естонія	81,8	93,6	97,5
Ірландія	89,8	–	99,4
Італія	91,4	93,4	97,4
Іспанія	84,1	92,5	98,4
Кіпр	–	92,5	Г–
Латвія	75,6	79,4	99,0
Литва	72,6	89,4	–
Люксембург	–	99,7	–
Мальта	–	–	98,4
Німеччина	93,6	95,9	99,0
Польща	72,4	79,0	98,3
Португалія	77,0	85,6	97,2
Словаччина	92,5	94,9	98,6
Словенія	85,0	94,3	–
Угорщина	89,8	95,4	99,4
Фінляндія	92,0	96,1	–
Франція	92,1	96,0	99,1
Чехія	89,3	95,9	99,6
Швеція	96,9	98,7	–
ЄС-25	86,8	93,8	98,7
ЦСЄ-10	78,4	89,0	98,7
ЄС-27	85,8	93,6	98,7

Джерело: [335, с. 130].

Як правило, у середньому по країнах ОЕСР показник самозайнятого населення в структурі зайнятості становить 8-10 %, а у ЄС – 6,3 %. Під категорію самозайнятого сільського населення підпадає населення, яке,

поряд з основним видом сільськогосподарської діяльності займається іншими індивідуальними видами робіт: дрібним підприємництвом, торгівлею, здаванням житла, будівельними і ремонтними роботами, наданням приватних уроків, тощо.

5. Диверсифікація як поштовх до підвищення рівня сукупного сімейного доходу фермерів. Виявлено, що у більшості країн – нових членів ЄС (Болгарії, Румунії, Польщі, Угорщині, Чехії) основною причиною диверсифікації стала потреба фермерів в одержанні додаткового доходу з метою поліпшення матеріального стану родин і піднесення їх достатку. З цією тенденцією пов'язана друга: переважання у країнах ЦСЄ на початковому етапі їх вступу до ЄС у структурі землекористування дрібних та середніх ферм, де розмір земельних площ коливався від до 5 до 40 га. Як правило, дохід, одержаний від сільськогосподарської діяльності у таких підприємствах, не може повною мірою задовольнити сімейні потреби фермерів, внаслідок чого і виникає необхідність пошуку інших видів діяльності. Ферми малого розміру з площею сільськогосподарських угідь до 5 га є типовими, наприклад, для таких країн, як Болгарія (96,8 %), Естонія (50,8 %), Латвія (50 %), Литва (62,1%), Польща 66,5 %), Словаччина (91,9 %), Словенія (57,6 %), Угорщина (89,6 %), Чехія (58,1 %). Наявність ферм дуже малого розміру не є характерним явищем для країн ЄС-25 (за невеликим винятком). Зокрема, у Греції, Італії, Португалії, та в окремих районах Іспанії має місце ведення сільськогосподарської діяльності на земельних ділянках середньою площею до 5 га. Найбільша частка таких земель зосереджена у Португалії (76,7 %), а найменша – у Данії, Ірландії та Швеції (відповідно, 3,7, 7,7 і 10,4 %) (табл. 3.11).

Це стало результатом державної політики 80-90-х років, спрямованої на забезпечення високого рівня зайнятості, обов'язкового виходу на пенсію після досягнення віку 60 років і надання можливості одержати ранню пенсію з 55 років, а також виділення “філій” сільськогосподарських підприємств для молодих фермерів [119, с. 91].

Таблиця 3.11

**Групування фермерських господарств за розмірами
сільськогосподарських угідь у країнах ЄС у 2005 р., %**

Країни	Площа сільськогосподарських угідь, га		
	до 5	від 5 до 50	понад 50
Австрія	32,2	61,9	5,9
Бельгія	28,2	57,1	14,9
Болгарія	96,8	2,4	0,8
Великобританія	36,9	36,2	26,9
Греція	76,1	23,1	0,8
Данія	3,7	61,0	35,3
Естонія	50,8	43,4	5,8
Ірландія	7,7	74,3	18,0
Італія	76,8	21,1	2,1
Іспанія	55,0	36,3	8,7
Кіпр	87,5	11,5	0,9
Латвія	50,6	46,4	3,0
Литва	62,1	36,1	1,9
Люксембург	19,6	34,7	45,7
Мальта	97,7	2,3	0,0
Німеччина	23,6	56,1	20,3
Польща	66,5	32,7	0,8
Португалія	76,7	20,6	2,7
Словаччина	91,9	4,8	3,3
Словенія	57,6	42,2	0,3
Угорщина	89,6	9,0	1,4
Фінляндія	9,9	73,5	16,5
Франція	27,5	39,4	32,9
Чехія	58,1	28,4	13,5
Швеція	10,4	61,2	28,4
ЄС-25	61,9	31,3	6,8
ЦСЄ-10	71,0	27,7	1,3
ЄС-27	73,0	22,5	4,5

Джерело: [335, с. 62].

Продовжуючи аналіз статистичних даних, наведених у таблиці, необхідно констатувати: на початковому етапі європейської інтеграції 71 % фермерських господарств країн ЦСЄ-10 належали до групи ферм мінімального розміру, 27,7 % ферм мали середній та великий розмір сільськогосподарських угідь (від 5 до 50 га), і тільки 1,3 % припадало на великі високодохідні фермерські господарства. При цьому, у державах ЄС-25 відповідні показники становлять 61,9, 31,3 і 6,8 %. Отже, можна зробити висновок про зростаюче значення диверсифікації для фермерських господарств країн нової хвилі ЄС та її в основному позитивну роль у післяінтеграційному періоді.

Тим часом, є й інший аспект питання, пов'язаний з рівнем доходів від основної діяльності великотоварних господарств. Вони, як відомо, мають

стабільний сільськогосподарський дохід, набагато вищий за той, який одержують малі та середні фермерські господарства. З огляду на це, у них і фінансові можливості стати багатовидовими та набагато ширшими за ознаками діяльності. Таким чином, незалежно від причин, диверсифікованими можуть бути як малі, так і великі сільськогосподарські підприємства.

Дослідивши основні напрями диверсифікації, найтипівіші для країн ЦСЄ як у до-, так і в післяінтеграційному періодах, необхідно зазначити, що завдяки істотним позитивним змінам в економічному середовищі (зокрема – прогресу земельних реформ) вона помітно вплинула на збільшення доходів фермерів від несільськогосподарської діяльності. Особливо наочно це виявляється у таких країнах, як Чехія та Угорщина. Одночасно спостерігається посилення ще однієї тенденції диверсифікації, пов'язаної з постійним зростанням розмірів урядових дотацій, що є симптомом високого середнього віку сільського населення, адже лівова частка дотацій направляється на пенсійні платежі. Такий стан речей стримує процес диверсифікації, оскільки велика частина сільськогосподарських підприємств країн ЦСЄ не прагне диверсифікуватися. Крім того, серед тих, хто одержує урядові дотації, налічується багато безробітних. За даними ЄБРР, державні виплати складають близько 25 % загальних доходів селян у Словаччині та 50 % в Угорщині. У Польщі пенсійною системою охоплено понад 20 % населення, решта одержують державну допомогу в обсягу 40 % загальної суми доходів [310, с. 19].

Диверсифікація сільськогосподарських підприємств у доінтеграційному періоді була більше характерною для Чехії, ніж для Угорщини та Польщі, яка демонструвала найнижчу підприємницьку активність на селі порівняно з іншими країнами ЦСЄ-10 (табл. 3.12), що ще раз підтверджує зв'язок між диверсифікацією та розміром господарств.

Таблиця 3.12

**Кількість господарств в окремих країнах ЦСЄ за видами допомоги
на розвиток диверсифікації сільської економіки
у 1990-2000 рр., %**

Напрями допомоги	Польща			Чехія			Угорщина		
	Роки			Роки			Роки		
	1990	1995	2000	1990	1995	2000	1990	1995	2000
Розширення господарства	98,0	97,0	96,0	17,0	59,0	67,0	30,0	85,0	92,0
Підтримання сільськогосподарської зайнятості	2,0	1,0	2,0	25,0	12,0	8,0	33,0	9,0	8,0
Підтримання несільськогосподарської зайнятості	46,0	49,0	47,0	29,0	28,0	25,0	38,0	32,0	33,0
Підтримання несільськогосподарської діяльності в межах ферми	1,8	2,6	3,8	0,9	2,8	4,7	6,0	10,0	10,0
Підтримка несільськогосподарської діяльності поза межами ферми	3,2	5,0	7,3	3,7	5,1	5,6	4,5	7,5	5,6
“Незароблений” дохід, включаючи підтримку в рамках політики забезпечення доходів господарств	7,0	14,0	16,0	4,0	14,0	23,0	33,0	43,0	50,0
Урядова соціальна допомога	44,0	65,0	66,0	26,0	38,0	43,0	14,0	28,0	35,0
Інші індивідуальні виплати	0,3	0,6	1,2	0,5	0,9	1,8	0,0	2,2	2,6

Джерело: [310, с.19].

Щодо типу диверсифікованих господарств, то у Польщі найпоширенішими видами діяльності стали надання агротуристичних та інших видів послуг, роздрібна торгівля через зареєстровані фермерські магазини та кіоски, у Чехії більше розвинутими діяльністю є послуги з переробки сільськогосподарської продукції, в Угорщині – розвиток лісового господарства, заходи із заліснення, тощо.

Деякі види послуг забезпечуються за рахунок невеликих початкових інвестицій і не вимагають значних капіталовкладень, завдяки чому є популярними у багатьох країнах ЦСЄ.

У Болгарії та Румунії процес диверсифікації відбувається вкрай повільно, оскільки на даному етапі європейської інтеграції болгарське та румунське сільське господарство адаптується до ЄС за такими напрямами, як гармонізація національного законодавства відповідно до стандартів, ветеринарних та фітосанітарних норм ЄС; зближення адміністративних процедур; досягнення сумісності з САП ЄС; створення інституціональних

структур для проведення САП ЄС і політики диверсифікації сільської економіки. Водночас слід підкреслити, що процес диверсифікації на сільських територіях країн нової хвилі ЄС активно стимулюється (табл. 3.13). Основними напрямками диверсифікованої діяльності в таких країнах є переробка сільськогосподарської продукції, маркетинг і розвиток інфраструктури, проведення професійних тренінгів, удосконалення та розвиток соціокультурної сфери, тощо.

Таблиця 3.13

Витрати на підтримку диверсифікації у рамках програми SAPARD у країнах – нових членах ЄС на 2000-2006 рр., тис. євро

Види підтримки	Болгарія			Румунія		
	план	факт	кількість проектів	план	факт	кількість проектів
Розвиток сільських територій, всього	362312	286563	1921	967412	534792	1928
у т.ч. на диверсифікацію сільськогосподарської діяльності	44695	20156	291	90889	20798	478

Джерело: [335, с. 382].

На підтримку диверсифікації у рамках програми SAPARD із загальної суми, виділеної на розвиток сільських територій на 2000-2006 рр., тільки для Болгарії та Румунії видатки сягали, відповідно 20,1 млн. і 20,7 млн. євро – на освоєння за вказаний період нових 291 і 478 проектів. Правда, як підтверджують наведені дані, у Румунії використано лише 23 % коштів, виділених на диверсифікаційні заходи, що можна пояснити різким скороченням кількості державних підприємств з несільськогосподарською діяльністю у доінтеграційному періоді та зниженням попиту на їх продукцію у сільській місцевості. На початок 2005 р. у цій країні частка малих і середніх несільськогосподарських підприємств становила лише 17 %.

Серед пріоритетів фінансування на 2000-2006 рр., реалізація яких необхідна для здійснення аграрних реформ у Румунії, – переробка та маркетинг, інвестиції у нове устаткування, інформатизація, підготовка кадрів, тощо. За рівнем продуктивності праці на початок 2000 р. Румунія відставала від середніх показників по ЄС у 7-10 разів, що пов'язано,

насамперед, з неефективними формами господарювання, низькою фондо- та енергоозброєністю праці, деградацією агротехніки [5, с. 145-146]. З огляду на це, у стратегію розвитку румунського аграрного сектору закладено створення сприятливих умов для диверсифікації сільської економіки на основі формування ефективної структури власності та виробництва, досягнення адаптованості аграрного сектора економіки до вимог внутрішнього й зовнішнього ринку. Одночасно прогрес у галузі виробництва сприятиме соціальним перетворенням у країнах, які приєдналися до ЄС.

Великого значення для стимулювання несільськогосподарської діяльності у Болгарії набули програми сільського розвитку: “Прекрасна Болгарія” та ”Програма JOBS”. Ключові досягнення цих програм – генерація зайнятості, благоустрій міст (програму спрямовано переважно на міста), тренінги, підвищення компетенції, висока популярність серед людей (зокрема – національних меншин). Програму JOBS (Проект можливостей зайнятості через підтримку бізнесу) було розроблено Міністерством праці та соціального захисту Болгарії за підтримки ООН у 2001 р. і націлено на створення самостійних фінансових бізнес-центрів. Фактично вона стала національною стратегією для сільських територій Болгарії. Проект реалізувався у 24 областях Болгарії через створення 24 бізнес-центрів (включаючи 11 бізнес-інкубаторів і 3 інформаційних центри), які надають послуги із сприяння розвитку бізнесу. Основні заходи у рамках JOBS зводяться до підтримки мікро- та макropідприємств, а також сільськогосподарських товаровиробників у сільських регіонах; інтегрованого підходу до створення робочих місць і економічного розвитку; поліпшення підприємницького середовища; подолання суперечностей між суспільним, приватним і державним секторами економіки.

Бенефіціантами проекту JOBS є безробітні, малі сільськогосподарські підприємства, фермери з бізнес-потенціалом, різні меншини, локальні акціонерні товариства. Уряд Болгарії популяризує ідею саморозвитку села, тобто поширення різноманітних акцій (дій) на всіх членів сільської громади,

а отже передбачає у цій позиції реалізацію права на самовизначення.

Здатність сільськогосподарських підприємств до диверсифікації залежить від сукупності факторів внутрішнього та зовнішнього середовищ, пов'язаних з використанням людського й фізичного капіталів. В авторському баченні серед численних факторів слід виділити головні (рис. 3.8), які справляють внутрішній та зовнішній впливи на диверсифікацію сільськогосподарських підприємств і економічну діяльність у сільській місцевості, а також фактори ризику, тобто стримування цього процесу, і фактори, що його стимулюють. Зупинимось на аналізі прояву окремих з них.

Серед *факторів внутрішнього впливу* на увагу заслуговують рівень освіти, трудові і професійні навички, знання сільського населення, що надають ширші можливості диверсифікуватися. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини, узагальнений на основі соціологічних досліджень, довів, що тільки за наявності людського капіталу нефермерський бізнес може активно розвиватись [310, с. 23-24]. Освоєння фермерами та членами їх сімей суміжних спеціальностей стало характерною рисою двох взаємозв'язаних процесів: по-перше, адаптації країн ЦСЄ до політики сільського розвитку ЄС; по-друге, закріплення населення на сільських територіях і стабілізація демографічної ситуації, що підкріплюється окремими прикладами з практики диверсифікації*.

Надзвичайно важливим для формування стратегічної мети диверсифікації, є вік фермерів. Як уже зазначалося, фермери старшого віку повільно або взагалі не наважуються на диверсифікацію господарства або пошук роботи поза ним. Крім того, вони більш схильні до отримання пенсій та інших урядових виплат, ніж до прояву ініціативи в пошуку додаткових джерел доходу.

*В одному прикладі фермер мав досвід роботи у камінеобробній справі, що сприяло диверсифікації господарства через створення у власній садибі майстерні з камінеобробки. В іншому прикладі дружина фермера мала достатній рівень знань та мала певний досвід роботи у садівництві. Прийшовши до рішення про необхідність диверсифікації ферми, родина фермерів зупинила свій вибір на створенні садівничого центру. Подібні приклади є типовими для багатьох ферм, власники яких обирають стратегію диверсифікації господарської діяльності.

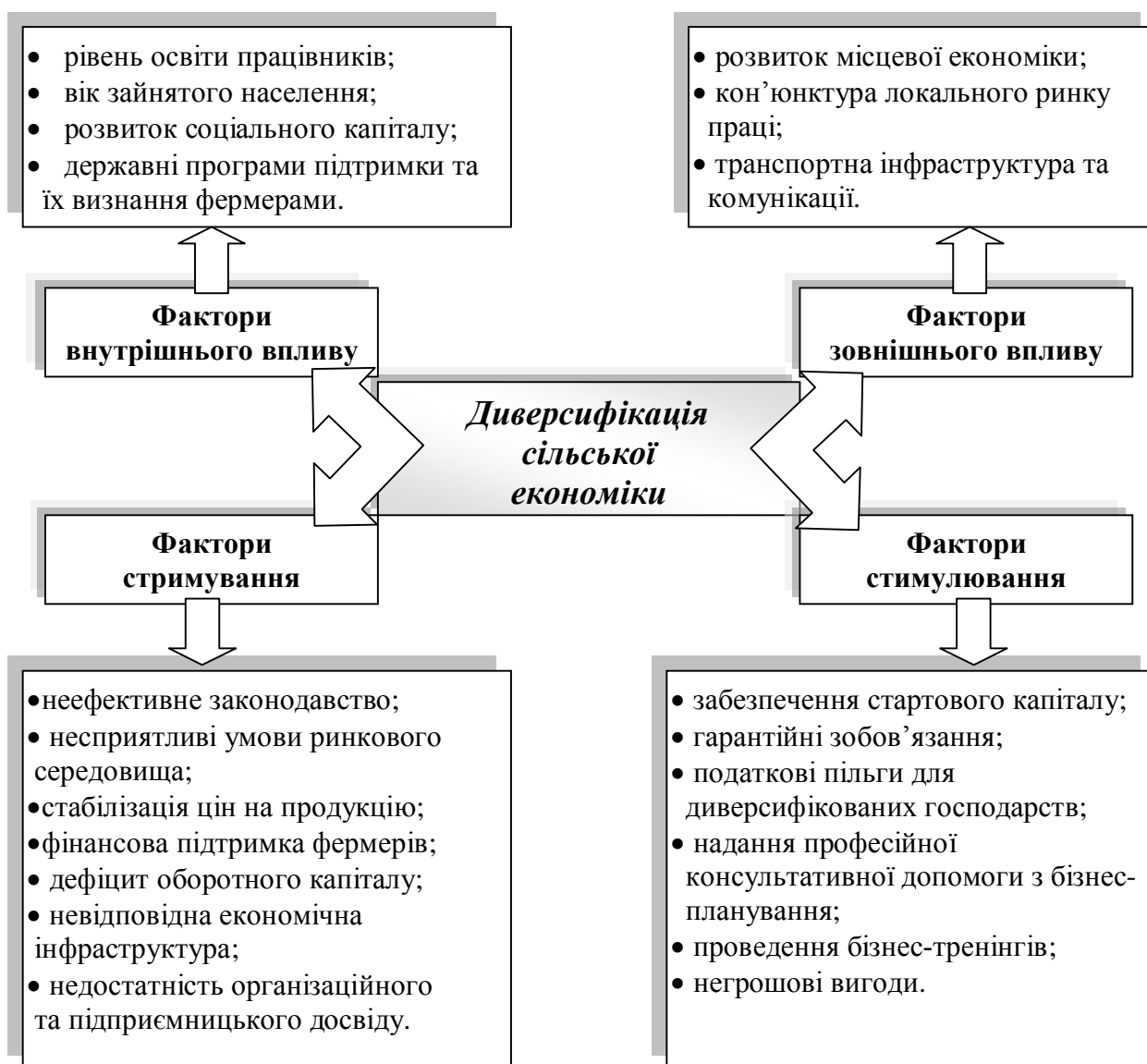

Рис. 3.8. Групи факторів за характером впливу на процеси диверсифікації сільської економіки у країнах ЄС

З цієї точки зору, схеми на зразок раннього виходу на пенсію та підтримки молодих фермерів також є доцільними для формування основи диверсифікації. Слід підкреслити, що майже в усіх країнах ЦСЄ розроблені та діють програми підтримки “старту” молодих фермерів за відповідними критеріями. Наприклад, у Польщі фермери-початківці повинні відповідати таким критеріям доступу до фінансової допомоги у рамках програм ЄС: 1) обмеження віку бенефіціанта 18 і 40 роками; 2) початок особистої господарської діяльності у сільському господарстві вперше; 3) наявність відповідної професійної освіти, а за її відсутності – набуття такої освіти протягом 36-місячного строку; 4) реєстрація фермерського господарства

після першого року його функціонування; 5) подання фермером 5-річного плану господарювання та обов'язковість реалізації його положень; 6) ведення фермерського господарства щонайменше протягом 5 років з моменту створення. Водночас господарство-бенефіціар повинне становити власність фермера, мати площу землі, не меншу ніж у даному воєводстві (як правило, понад 12 га), і не більшу від 300 га.

Щодо напряму реалізації плану розвитку фермерського господарства, то воно повинно відповідати приписам права відносно стандартів гігієни, охорони навколишнього природного середовища та умов утримання тварин. За умови виконання фермером поставлених вимог він одержуватиме одноразову допомогу. Квоту допомоги молодим польським фермерам на 2004-2006 рр. встановлено на рівні 440 млн. євро. Крім того, у випадку розгортання фермерами поряд з основною сільськогосподарською діяльністю, несільськогосподарської вони додатково одержують на її ведення певні преференції та додаткову фінансову допомогу. Варто зазначити, що у рамках програми сільського розвитку Польщі на 2007-2013 рр. на диверсифікацію виділено 345,68 млн. євро [318, с. 1-15; 314, с. 6-7, 16].

Вагомим фактором диверсифікації у період аграрних трансформацій у країнах ЦСЄ, який сприяє успішному управлінню несільськогосподарськими підприємствами, виступають також соціальні контакти між сільським населенням поза фермою – у формі обміну досвідом, маркетингу у сфері туризму, надання неофіційних кредитів (позичання грошей) для початку будь-якої економічної діяльності.

Тим часом не можна розглядати фактори внутрішнього впливу без їх логічного зв'язку із *зовнішніми*. Проблемою більшості країн ЦСЄ при визначенні політики диверсифікації був низький рівень економічного розвитку регіонів, який істотно вплинув на формування регіонального ринку праці та життєздатність місцевих несільськогосподарських підприємств, зумовивши високий рівень безробіття на сільських територіях. З огляду на це досить часто заходи щодо стимулювання зростання економіки, спрямовані на

створення сільських несільськогосподарських підприємств, виявлялися надзвичайно важливими для підвищення рівня життя сільського населення.

Як зазначили 67 % учасників європейського семінару економістів-аграрників з країн ЦСЄ – членів ЄС “Досвід політики розвитку сільських територій у диверсифікованій Європі”, що відбувся в Анконі у 2001 р., сільська неповна зайнятість та безробіття є головною проблемою розвитку села. При цьому 83 % стверджували, що зайнятість має бути основним пріоритетом аграрної політики. Для забезпечення ефективною зайнятості на селі слід перенести акцент з сільськогосподарської зайнятості на несільськогосподарську.

Важливо наголосити ще на одному із *зовнішніх* факторів диверсифікації. Це – якість і густота інфраструктури, що впливають як на умови діяльності та розвитку несільськогосподарських підприємств, так і на зайнятість поза господарствами. Відсутність головних під’їзних шляхів і зношеність основних об’єктів інфраструктури істотно стримують мобільність трудових ресурсів і доступ до ринків збуту готової продукції. У випадку диверсифікації підприємств саме інфраструктура визначає, наскільки легко підприємство може відвантажити готову продукцію або підвезти необхідну для виробництва сировину, а отже – його життєздатність.

Досить інтенсивною є дія ще двох груп факторів диверсифікації: *стримування та стимулювання*. Під їх впливом вирішуються проблеми формування ефективної нормативно-правової бази, нагромадження організаційного та підприємницького досвіду, розвитку консультаційного обслуговування сільського населення, зайнятого несільськогосподарською діяльністю. Як доповнення до традиційних політичних та економічних заходів щодо диверсифікації сільської економіки використовується вже згадана програма “Leader+”, яка діє в описаній формі в країнах ЦСЄ з 2005 р.

Розроблені стратегії диверсифікації необхідно сфокусувати, як мінімум, на одній з таких вимог:

- використання “ноу-хау” та новаційних технологій для

підвищення конкурентоспроможності продукції та послуг регіону;

- підвищення якості життя у сільському регіоні;
- підвищення споживчої вартості та цінності місцевої продукції шляхом полегшення, насамперед, для малих підприємств доступу їх на ринки за рахунок колективних заходів;
- збереження та підтримання цінностей природного і культурного потенціалу у суспільних інтересах (включаючи підвищення вартості земельних ділянок, розташованих у межах зон, визначених програмою “Natura 2000”^{*}).

Узагальнюючий висновок полягає в тому, що заходи щодо забезпечення диверсифікації сільської економіки відіграють надзвичайно важливу роль у країнах з повільним зростанням економіки у сільських регіонах, де все ще переважає сільськогосподарський сектор як основне джерело доходів селян, і в регіонах з високим рівнем безробіття, які вимагають стратегії форсування зростання доходів сільського населення. Сподівання на зростання доходів в рамках САП ЄС повною мірою не виправдались, оскільки її основні заходи, спрямовувалися на сільськогосподарські підприємства, здатні реалізовувати свою продукцію на ринку. З огляду на це, можна зробити висновок, що використання ринкових і цінових інструментів матиме незначний вплив на орієнтовані на власне споживання малі підприємства, характерні для Центрально-Східного регіону Європи. Водночас у багатьох випадках більш жорсткі технологічні вимоги, пов’язані з вступом країн ЦСЄ до ЄС, призводять до того, що їх малі та середні господарства не можуть конкурувати з аналогічними підприємствами з країн – старих членів ЄС за багатьма параметрами (зокрема – за якістю виробленої продукції згідно з нормами закупівельних підприємств). З цих

^{*}З метою збереження дикої природи та розвитку сільських територій у ЄС розроблена та здійснюється програма “Natura 2000” (“Природа 2000”), відповідно до якої визначено зони поселення птахів, тощо. Режим охорони таких зон є менш жорстким, ніж заповідних, але забезпечує підтримку способів господарювання, які сприяють збереженню природних умов. У випадку, якщо фермер обмежений у господарській діяльності внаслідок наявності цих зон, для нього передбачено виплату певних компенсацій. У Данії 22,3 % території займають охоронні зони, у Нідерландах – 24,1, у Словаччині – 28, у Словенії – 24, в Угорщині – 15, в Австрії – 14,7, у Бельгії – 14,1, в Естонії – 14, у Португалії – 9,4 %.

причин вони позбавлені можливості продавати свою агропродовольчу продукцію на ринках.

Для інвестицій в основний капітал на технічне переоснащення фермери не мають відповідних коштів внаслідок або свого віку, або відсутності потенціального спадкоємця. Право на одержання дотацій у рамках САП ЄС сільськогосподарські підприємства з низьким економічним потенціалом також повинні довести зростанням ефективності виробництва після трьох років з моменту одержання фінансової допомоги. Попереднє фінансування усіх інвестицій в аграрне виробництво є – поряд з власною часткою фінансування – умовою для одержання премій за адаптацію до стандартів ЄС. Але для більшості малих, напівнатуральних ферм такі передумови виключають можливість скористатися цими преміями. Структурні пенсії дозволяють фермерам бажаючим припинити виробництво сільськогосподарської продукції та здати свою земельну частку в оренду або продати її, одержувати щомісячні пенсійні виплати, які можуть перевищувати звичайну пенсію селян на 440 %. Як показує нагромаджений досвід, усі перелічені заходи САП ЄС не сприяють повною мірою посиленню сталого розвитку сільських територій країн ЦСЄ. Навіть структурні пенсії справляють незначний позитивний вплив на структурні перетворення та спричиняють збільшення кількості пенсіонерів та отримувачів соціальної допомоги у сільській місцевості. Тому поліпшення економічної ситуації у сільських регіонах більшості країн ЦСЄ можливо лише за умови диверсифікації, яка стає потужним інструментом у політиці сільського розвитку.

Аналіз та вивчення реалізації механізмів сільського розвитку через призму регіональної політики представляє суттєвий інтерес для України. У прийнятій “Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р.” (Постанова КМ України від 21.07.2006 р., № 1001) у відповідності до Ст. 3 Закону України „Про стимулювання розвитку регіонів” (2005 р.), знайшли своє відображення основні західноєвропейські критерії стосовно

регіональних перспектив України та заходи з протидії зростанню диспропорцій між регіонами. Однак серед завдань з регіональної політики, які більшою мірою носять задекларований характер, не враховано проблем сільського розвитку та не вказано ресурсів для його забезпечення. У законодавчих документах немає встановленого визначення таких категорій, як “сільський розвиток” та “сільська територія”, не передбачено повноважень Міністерства аграрної політики щодо координації політики інших міністерств та відомств, які також приймають рішення в галузі сільського розвитку. І хоча розвиток аграрного сектора виділено у стратегічний пріоритет регіональної політики, у цій стратегії не передбачені організаційні, фінансово-економічні стимулюючі інструменти для подолання існуючих диспропорцій на сільських територіях, які завдають негативного впливу на стан та перспективи функціонування аграрного сектора економіки України. Крім того, запропонований у Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів” підхід до визначення основних критеріїв сільського району ускладнює відбір проблемних (депресивних) сільських територій, які найбільше потребують державної підтримки. Жодна з програм не відповідає очікуванням та на забезпечена організаційно-фінансовими ресурсами.

Найважливішими напрямками удосконалення державної регіональної політики стосовно забезпечення сільського розвитку, враховуючи досвід ЄС, мали б стати такі:

- розробка та координація конкретних програм та проектів як розвитку сільського господарства, так і несільськогосподарського спрямування в рамках єдиного напрямку комплексного сільського розвитку та в межах діючої державної концепції, які б сприяли досягненню вищезазначених цілей;
- оцінка власних фінансових можливостей і можливостей доступу до фінансових ресурсів структурних фондів ЄС та їх використання з метою реалізації завдань сільського розвитку;

- проведення типології сільських територій відповідно до діючої в ЄС;
- всебічний розвиток та державна підтримка своєрідних економічних, соціальних, культурно-історичних, національних особливостей способу сільського життя;
- розробка альтернативних схем організації сільського розвитку (забезпечення несільськогосподарської зайнятості, використання рекреаційного та культурно-історичного потенціалу сільських територій, створення якісно нової сільської інфраструктури з мережею консультаційних центрів, осередків дорадчих служб, демонстраційних сільських будинків та господарств, збутових та обслуговуючих кооперативів тощо);
- підтримка у розробці та реалізації аналогічних єсовським програм сільських ініціатив (“Leader+”) з широким залученням до їх розробки усіх груп сільського населення;
- уточнення критеріїв депресивності сільських територій;
- подолання дефіциту інформації серед селян щодо регіональної політики та політики сільського розвитку.

Уміле використання досвіду регіональної політики ЄС дозволить істотно покращити соціально-економічну ситуацію на сільських територіях України. Більш того, у процесі реалізації основних принципів європейської регіональної політики країна має шанс отримати значні фінансові ресурси від європейських донорів, якими, наприклад, зараз успішно користуються країни нової хвилі ЄС. Це в свою чергу дозволить посилити інноваційну здатність сільських територій та сприятиме досягненню ефективних результатів у справі європейської інтеграції та регіонального співробітництва.

РОЗДІЛ 4

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

4.1. Реформування та адаптація аграрної політики до САП ЄС

Дослідження причин постійного реформування САП ЄС, виявлення її позитивів і негативів дають підстави для подальшого наукового пошуку напрямів формування національної аграрної політики. В умовах адаптації України до норм та принципів західноєвропейської інтеграції питання змін в аграрній політиці стають ключовими.

Відсутність надійного, серйозного наукового забезпечення поглибленого реформування аграрного сектора економіки України, відставання його від європейських стандартів змушують вітчизняних і зарубіжних вчених і спеціалістів з питань європейської інтеграції висловлювати своє бачення перспектив аграрної політики. Між позиціями вчених не існує розбіжностей щодо багатьох аспектів її майбутнього. Більшість з них підкреслюють зростаючу роль сільського господарства як стратегічно важливої галузі економіки та необхідність підвищення її конкурентоспроможності [190, с. 99-100; 10, с. 75-80]. Як зауважують В. Андрійчук, М. Зубець і В. Юрчишин, не є дискусійною теза про те, що аграрна політика має бути спрямована на стимулювання підвищення продуктивності сільського господарства, насамперед через інноваційно-інвестиційний розвиток, зорієнтований на впровадження нових способів обробітку ґрунту та утримання тварин, нової техніки та обладнання, ефективних і дешевих мінеральних добрив, поліпшених порід і ліній тварин, нових сортів і гібридів рослин тощо. Не підлягає також сумніву зростаюча значущість людського капіталу, від якого безпосередньо залежить ефективність реалізації аграрних реформ. Зокрема, на думку О.М. Бородіної, одне з основних завдань аграрної політики повинне зводиться до забезпечення сталого соціально-економічного розвитку українського села та

сільської місцевості на основі не тільки розвитку індустріального, високомеханізованого, конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, але й створення робочих місць поза ним – у сфері охорони навколишнього природного середовища і природних ландшафтів, виробництва екологічно чистих продуктів, та ін. Крім того, розвиток і нагромадження сукупного людського капіталу сільського регіону, а також підвищення віддачі від нього визначають розвиток самого села, можливості його економічного зростання і досягнення соціального добробуту сільського населення [25, с. 61-60]. Варто підкреслити: розробка теоретико-методологічних засад та конкретних дій щодо формування людського капіталу безпосередньо впливає на стратегію аграрних реформ і тактику їх здійснення на локальному рівні.

Науковці дотримуються єдиних поглядів і в питаннях прискореного розвитку секторів соціальної сфери. Очевидним для дослідників є факт функціонального спрямування об'єктів соціальної сфери на задоволення споживчих і духовних потреб людей. При цьому, констатуючи факт аграрної кризи як складової загальної економічної кризи трансформаційного характеру в 90-х роках минулого століття, здійснювати сучасні аграрні реформи необхідно шляхом забезпечення економічного та соціального розвитку села, а також переведення його на ринкові засади. Окремими вченими посилено акцент на формуванні середовища інтелектуального розвитку сільських працівників при реформуванні аграрного сектора економіки. Так, Р. Тринько зазначає, що аграрні перетворення в Україні залишаються незавершеними, а суть реформ незрозумілою, оскільки не подолано старі проблеми, а соціально-економічний лад України не виконує своєї історичної місії щодо відродження продуктивних сил країни [236, с. 3-4]. Автором ілюструються негативні демографічні, соціально-економічні та організаційні зміни в аграрному виробництві, що супроводжують інтелектуальне зубожіння селян.

Слід також наголосити і на інших питаннях, які одноставно

відзначаються вітчизняними вченими у якості пріоритетних при формуванні національної аграрної політики та в умовах адаптації її до САП ЄС. Зокрема, це трансформація земельних відносин; визначення рівня державної підтримки аграрного сектора та сільського розвитку; збільшення товарності та поліпшення якості агропродовольчої продукції; збереження навколишнього природного середовища; кадрове забезпечення села; інтелектуальне зростання сільського населення; посилення інформаційного забезпечення суб'єктів господарювання; демократизація управління; та ін.

Заслуговують на увагу і погляди нової генерації зарубіжних вчених, політиків і фахівців-аграрників, які формуються, з одного боку, в умовах нової інтеграційної моделі ЄС (“інтеграції на різних швидкостях”, або “інтеграції із зміненою геометрією”) у зв'язку з розширенням ЄС, з другого – під впливом змін у змісті САП ЄС. Існує достатня кількість документальних підтверджень того, що від членства України в ЄС сільськогосподарське виробництво матиме стимулюючий ефект, але цілком слушними є на нашу думку зауваження щодо неготовності вітчизняного аграрного сектора функціонувати в умовах, визначених якісно новими принципами САП ЄС [274, с. 192-193]. З огляду на це досить дискусійними серед вчених є питання паритету цін, встановлення критеріїв підтримки сільськогосподарських товаровиробників, цілей та перспектив аграрної політики. Без принципового узгодження цих питань вибір шляхів подальших економічних і політичних аграрних трансформацій стає неможливим, а доцільність євроінтеграційного процесу аграрного сектора економіки ставиться під сумнів.

Узяті разом факти свідчать про необхідність формування такої національної аграрної політики, яка б відповідала сучасним вимогам ринкової економіки та прогресивним тенденціям у розвитку світового сільського господарства.

З досвіду країн ЄС відомо, що періодичні або хронічні проблеми в аграрному секторі та значні зміни еволюційного характеру – це прерогатива САП, оскільки вони не можуть бути відрегульовані механізмами ринкової

економіки. На наш погляд, принципово важливим є визначення суті національної аграрної політики у зв'язку з вимогами часу, протягом якого відбулися поглиблення змісту САП ЄС, розширення діапазону її дії та набуття нею комплексного характеру. Причому такі зміни є характерними для всіх економічно розвинутих країн, багатьох країн з перехідною економікою та тих країн, які розвиваються. В Україні дотепер не склався категорійний апарат стосовно до аграрної політики, а тому при прийнятті рішень щодо її реформування та адаптації до САП ЄС спостерігається відсутність єдиної думки серед науковців і практиків.

Виходячи з класичного тлумачення терміна “політика”(від грец. *politikē* – державна діяльність), під яким розуміють діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій у сфері внутрідержавного управління та міжнародних відносин [217, с. 750], треба визнати об'єктивністю, що державі як керівній системі суспільства належить провідна роль у визначенні пріоритетів, цілей і завдань суспільного розвитку, а також у розробці та реалізації конкретних заходів щодо їх досягнення. Світовий досвід показує, що для ефективного вирішення завдань розвитку економіки одного ринкового механізму недосить. Ринкова економіка допускає порушення господарської рівноваги, кризи, безробіття, погіршення стану навколишнього природного середовища, соціальні збурення. З огляду на це необхідною є система коригуючих і доповнюючих заходів економічної політики держави.

Отже, складовою економічної політики держави виступає аграрна політика. Вона твориться у тісному зв'язку з іншими складовими політики – зовнішньоторговельною, промисловою, екологічною, соціальною, тощо. На сьогодні вченими визначено основні фактори, що зумовлюють необхідність формування механізмів нової аграрної політики. Провідне місце серед цих факторів займають необхідність гарантування продовольчої безпеки; мультиплікативний ефект аграрного сектора економіки; специфіка сільськогосподарського виробництва, пов'язана із значними ризиками;

доцільність регулювання міжгалузевих відносин з метою гарантування прибутковості та стабільності сільськогосподарського виробництва; підтримання конкуренції; розв'язання соціальних питань; та ін. [133, с. 206].

В економічній літературі існують два принципових підходи до розуміння сутності аграрної політики. *По-перше*, її розглядають у вузькому значенні – як систему цілей і заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектора економіки. Аграрна політика визначається як діяльність держави, що спрямована на створення господарсько-фінансових і політичних рамок умов в аграрному секторі та реалізується шляхом впливових дій на економічні процеси, які в ньому відбуваються через найбільш дійові форми та методи в галузі аграрної економіки. *По-друге*, термін “аграрна політика” розглядається у широкому значенні [4, с. 8], і передбачено, що вона включає такі напрями:

- політику розвитку аграрного сектора*, пов'язану з виробництвом сільськогосподарської продукції;
- продовольчу політику щодо споживання продуктів харчування основними групами населення та соціальний захист;
- агропромислову політику, пов'язану з проблемами обслуговування сільського господарства (зокрема – виробництвом засобів виробництва для сільського господарства, переробкою сільськогосподарської продукції, її зберіганням та реалізацією;
- зовнішньоторговельну аграрну політику, пов'язану з експортом вітчизняної агропродовольчої продукції високої якості та імпортом окремих видів продукції.

Відповідно до другого підходу аграрну політику можна визначити як сукупність принципів і дій, що реалізуються безпосередньо державою і спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки країни, підвищення

*Відповідно до Закону України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 18.10.2005 р. № 2982–IV, аграрний сектор економіки України включає безпосередньо сільське і рибне господарство, харчову промисловість і галузь переробки сільськогосподарської продукції. Згідно з нормативно-правовими засадами, до аграрного сектора національної економіки входять три складові: виробництво сільськогосподарської продукції, її споживання та аграрна (ринкова) інфраструктура.

ефективності сільськогосподарського виробництва та галузей, безпосередньо з ним пов'язаних, забезпечення гарантованого доступу населення до продуктів харчування та збільшення доходності зовнішньоторговельних операцій. З метою реалізації окреслених пріоритетів аграрної політики держава використовує відповідні інструменти підтримки (наприклад, підтримка рівня цін та/або доходів виробників, дотації переробним підприємствам для встановлення низьких споживчих цін тощо).

За існуючою офіційною методикою ОЕСР, аграрна політика поділяється на сільськогосподарську (на користь виробників) і продовольчу (на користь споживачів). Запровадження цієї методики вплинуло на зміну методів оцінки витрат на аграрну політику. Зокрема, предметом є не розподіл державних витрат на сільське господарство, а трансфертні платежі в аграрну сферу за рахунок споживачів агропродовольчої продукції та платників податків. ОЕСР розраховує три види трансфертів, пов'язаних з проведенням аграрної політики: 1) виробникам аграрної продукції; 2) на надання загальних послуг аграрному сектору; 3) споживачам аграрної продукції [76, с. 40]. Отже, держава розглядається як посередник між товаровиробником сільськогосподарської продукції та платником податків або її споживачем.

Аналіз наведених визначень аграрної політики показує, що вони враховують лише її економічну складову. Але ж, згідно із змістом нової аграрної політики ЄС, цього недостатньо, оскільки з кінця 90-х років САП ЄС тісно ув'язується з питаннями розвитку сільських територій, дедалі більше орієнтуючись на природоохоронні та ландшафтні заходи, більш повноцінний соціальний захист населення, зайнятого у сільському господарстві. Досвід країн ЄС підтверджує обов'язковість врахування у національній аграрній політиці ще двох складових – екологічної та соціальної.

На нашу думку, проведення цілеспрямованої державної аграрної політики в Україні повинне ґрунтуватися на триєдиному підході, який широко визнається у більшості країн світу та в ЄС. Імовірно, що при визначенні стратегічних напрямів реформування аграрного сектора

економіки доцільно дотримуватися розширеного тлумачення терміна “аграрна політика”. З огляду на викладене вважаємо, що “аграрна політика” – це збалансована система заходів і засобів державного впливу на процес виробництва сільськогосподарської продукції, які покликані забезпечити виконання природоохоронних та соціальних функцій на сільських територіях в умовах обмежених ресурсів, бюджетних коштів і строків з метою задоволення економічних та соціальних інтересів виробників і споживачів продовольства. На відміну від наведених визначень, в останньому закладено характерні ознаки аграрної політики як курсу дій держави у відношенні до аграрного сектора та населення в цілому. Крім того, при формуванні пріоритетів аграрної політики важливо врахувати обмеженість фінансових, енергетичних і матеріальних ресурсів, дію фактора часу, оскільки агровиробництво безпосередньо впливає на стан навколишнього природного середовища та здоров'я населення, то обов'язковим є посилення ролі екологічної складової.

Аналіз сучасної аграрної політики України показує, що в її розвитку, за аналогією із САП ЄС, також можна виділити основні етапи її формування.

I етап (1992-1993 рр.), на якому відбулися, по-перше, аграрні реформи щодо приватизації землі шляхом розподілу серед сільського населення земельних паїв, а, по-друге – перетворення колишніх колгоспів і радгоспів переважно у колективні сільськогосподарські підприємства та інші структури корпоративно-акціонерного типу. Відповідності до Закону України “Про форми власності на землю”, разом з державною формою власності вводилися колективна і приватна форми власності на землю. При цьому основи для приватизації землі закладались у Земельному кодексі України (1992 р.), згідно з яким передбачалося введення колективної форми власності переважно для сільськогосподарських підприємств, у які було трансформовано колишні колгоспи й радгоспи, та приватної форми власності – переважно для фізичних осіб. Тим самим земельна реформа – як основа аграрних реформ в Україні – розпочалася понад 15 років тому. З одного боку,

вона мала прогресивне значення і сприяла розвиткові багатукладності в Україні, а з іншого – стала проміжним етапом для здійснення наступної земельної реформи, гарантуючи селянам право на індивідуальні земельні паї. Але очікування, покладені на аграрні реформи цього періоду, не виправдалися, оскільки продовжувалися спад сільськогосподарського виробництва та зниження його ефективності.

II етап (1999-2005 рр.), на якому було визначено головні пріоритети реформування аграрного сектора економіки: перетворення земельних паїв на власні ділянки пайовиків (до грудня 1999 р. майнові сертифікати отримали більш як 6 млн. селян); розширення індивідуального аграрного сектора, представленого особистими селянськими господарствами та фермерськими господарствами; збільшення площ орендованих земель сільськогосподарського призначення. У ході аграрних і земельних реформ сталися докорінні зміни у структурі сільського господарства: концентрація сільськогосподарського виробництва відбувалася переважно в індивідуальному секторі. На цьому етапі слід відзначити прямі позитивні результати нової аграрної політики, основи якої було закладено в Указі Президента України 1999 р. [239] і новому Земельному кодексі України (2001 р.) [92]. Вони зводилися, в основному, до поліпшення показників ефективності та зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. Вважається, що ці нормативно-правові акти стали стрижнем реорганізації відносин власності на землю та всієї системи землекористування в Україні, в результаті чого сільське господарство набуло рис ринкової орієнтації. Для сільських жителів земельна реформа мала ряд переваг: по-перше, близько 7 млн. селян стали власниками не просто майнових сертифікатів, а реальних земельних ділянок (у середньому розмір паю становив 4,3 га; близько 70 % сільськогосподарських угідь (або 80 % усієї площі орних земель) зосереджено в руках фізичних осіб, які проживають на селі); по-друге, у результаті розвитку орендних відносин збільшилися доходи землевласників (в середньому кожний з них реально заробляє від здавання 4,2 га землі в

оренду близько 400 грн. на рік); по-третє, істотно змінилися розміри земельних ділянок, які перебували у розпорядженні сільського населення (якщо у 1990 р. середній розмір земельної ділянки на 1 особисте селянське господарство становив 1 га, то у 1998 р. – 2,2 га, а у 2004 р. – 4,6 га); по-четверте, встановлення Земельним кодексом України приватної форми власності на землю передбачало здійснення окремих видів операцій із землею (її застава під кредитні ресурси, здавання в оренду, передання за генеральним дорученням іншій особі, тощо); по-п'яте, було знято обмеження, пов'язані з розмірами особистих селянських і фермерських господарств. Крім того, заходом, який упереджував від зловживань стала заборона на вкладання сільськогосподарських угідь у статутний фонд сільськогосподарських підприємств, які створювалися вперше [196, с. 35-36, 39].

Відмітною рисою II етапу став реальний розподіл активів у натуральній формі. За даними опитування ФАО, у 2005 р. 66 % респондентів повідомили, що володіють земельними паями. Загальновизнаним фактом серед вчених ННЦ “Інститут аграрної економіки” є те, що саме аспект розподілу земельних ділянок (надалі оренда землі) серед сільського населення на основі попередньо отриманих сертифікатів визначив успішність останньої аграрної реформи на даному етапі розвитку, яка за своєю сутністю полягала у поверненні до споконвічної, історично об'єктивної системи господарювання на селі на засадах приватної власності на землю і майно [148, 141, 182, 197, 204, 247]. І хоча, цей процес розтягнувся у часі і викликав у суспільстві багато нарікань з приводу ускладнення та порушення механізму одержання селянами земельних наділів, а також їх використання, оренди та інших операцій із землею сільськогосподарського призначення, у цілому він був початком прогресивних зрушень на користь найбільш матеріально та соціально незахищених верств населення – селян. Як стверджувалось окремими вченими-аграріями, земельна і аграрна реформи, серед інших складових економічної реформи були найбільш науково обґрунтованими,

теоретично й методологічно дослідженими, нормативно розробленими, організаційно й практично впровадженими, а отже – результативними [11, с.3-8]. Однак з таким твердженням не можна погодитися повністю: воно не зовсім вірне, оскільки очікуваних позитивних змін ці реформи не забезпечили.

До певного позитиву цього етапу реформування слід віднести формування нормативно-правової бази розвитку індивідуальних господарств, представлені Законами України “Про особисті селянські господарства” (2003 р.) і “Про фермерське господарство” (2003р.)^{*}. Згідно з першим законом ОСГ вважається фізичною особою [85], а ФГ класифікується як юридична особа [89]. У чинних законах закладено основні відмінності між двома компонентами індивідуального сектора. Маючи статус фізичної особи, ОСГ не затверджується і не проходить процес державної реєстрації. При цьому головною метою даної категорії господарств є задоволення потреб домашнього господарства в агропродовольчій продукції. Відповідно, дохід від продажу надлишків сільськогосподарської продукції не підлягає оподаткуванню. На відміну від ОСГ, ФГ проходить обов’язкову процедуру реєстрації та передбачає виробництво сільськогосподарської продукції з комерційною метою. У ФГ оподатковується дохід від сільськогосподарської діяльності та дозволяється використання найманої робочої сили.

З огляду на зазначене можна погодитися з окремими висновками Т. Осташко та Н. Міщенко про те, що в результаті попереднього розвитку і структурної реформи аграрного сектора економіки в Україні склалася бімодельна структура сільського господарства. Це модель великотоварного виробництва на базі реорганізованих КСП (новоутворених підприємств різних організаційно-правових форм) і дрібнотоварного виробництва в ОСГ та невеликих фермерських господарствах. Першу модель автори називають індустріальною, а другу – традиційною. Перша підтримується державою, а

^{*}Закон України “Про фермерське господарство” набув чинності у червні 2003 р. і замінив чинний до цього Закон України “Про селянські (фермерські) господарства” (1999 р.). Оскільки останній втратив силу, то фактично і термін “селянське (фермерське) господарство” припинив своє існування.

друга розвивається переважно за рахунок ініціативи знизу [165, с. 755-770]. Проте, враховуючи специфічні особливості функціонування аграрного сектора економіки, вважаємо за необхідне внести окремі корективи до назви самих моделей. Сьогодні в аграрному секторі дійсно склалися дві моделі розвитку, але перша з них – це колективна (корпоративна), представлена існуючими видами товариств і кооперативами, засновниками яких є декілька осіб, а друга – індивідуальна або сімейна, до якої слід віднести фермерські, приватні підприємства, а також ОСГ.

Взагалі, цей етап реформ навряд чи можна назвати вдалим через відсутність комплексного підходу до проведення аграрної політики. Відмічене науковцями-аграріями поліпшення, скоріше за все, пов'язане із зростанням сукупного ВВП, тобто це може вважатись одним з проявів загального економічного піднесення в Україні. У цілому ж післяреформені процеси не принесли очікуваних результатів. Зауважимо, що поліпшення окремих економічних показників стану сільського господарства можна пояснити з позицій того, що порівняння здійснюється з низькими кількісними показниками виробництва, які мали місце після кризи 90-х років. До того ж надалі така позитивна динаміка обернулася значно нижчими темпами зростання. Усе це дозволяє обережніше оцінювати успіхи реформи. Більше того, аграрний сектор продовжував деградувати. Окремими вченими ефективність аграрних перетворень на даному етапі взагалі ставилася під сумнів, оскільки внаслідок невдалих і помилкових ринкових реформ катастрофічно знизився економічний і технологічний рівень сільськогосподарського виробництва.

М. Зубець та Б. Панасюк виділили ряд основних проблем, які не вирішені у процесі реформ, та навіть до кінця ще не вивчені і потребують розгляду з урахуванням світових глобалізаційних та інтеграційних процесів. Зокрема, немає сумнівів у необхідності ринку землі, і він буде, але потрібних умов для його оптимального функціонування, ще не створено; теорія паритету цін підтверджується практикою – вартість сільськогосподарської

продукції невпинно зростає; залишається нерозв'язаною проблема фінансування сільськогосподарського виробництва внаслідок нестачі фінансових ресурсів для здійснення структурних змін в АПК; тощо [104, с. 38-64]. Оцінюючи підсумки реформування на основі аналізу даних моніторингу змін в аграрній та земельній політиці, ряд дослідників Світового банку зазначають, що порівняно з державами ЦСЄ в Україні падіння показників було сильнішим, а рівень оновлення – нижчим [196, с. 66]. Головні причини таких висновків спеціалісти вбачають у нерішучих і повільних темпах проведення реформ і затримці з виконанням положень законодавства щодо передання земель сільськогосподарського призначення у приватну власність з наступним правом її купівлі-продажу. Водночас у процесі реформування не можна було ігнорувати також сучасну світову тенденцію до розвитку економіки шляхом концентрації та централізації господарювання [151, с. 235].

Світова історія переконливо свідчить, що наслідки дрібної приватизації землі рано–чи пізно закінчуються великою приватною власністю – латифундизмом, а отже, як стверджує О. Леонтьєв [129, с. 61-65], жодна з форм власності на землю не має будь-яких переваг щодо ефективного її використання. Аналогічної думки дотримується і такий вітчизняний вчений, як Е. Лясковець: “не форма власності визначає ефективність господарювання, а форма організації виробництва” [138, с. 218]. Ефективність організації визначається законом синергізму, згідно з яким господарство як єдине ціле має продуктивність, більшу, ніж сума продуктивності його частин.

Той факт, що ключовою метою процесу реформ проголошено досягнення ефективності виробництва шляхом перерозподілу землі, створив привід для виникнення політичних конфліктів у парламенті, а також гальмування її на локальному рівні. Так, точка зору В. Юрчишина полягає в тому, що проблема низької ефективності аграрних реформ, є скоріше, функціональним наслідком неадекватної реальної аграрної політики. Остання

не виправдала себе і не могла цього зробити через недосконалість механізмів та організації її здійснення, а також через те, що найважливіші стратегічні завдання і пріоритети не були офіційно проголошені. Вчений пропонує застосування принципово нових концептуальних положень, які слід виокремити у новітній аграрній політиці [283, с. 3-7]. Істинні причини глибокого занепаду аграрної галузі він вбачає у факторах, як об'єктивного (передумови з часів СРСР), так і суб'єктивного (переоцінка ролі ринку, прорахунки та помилки у процесі проведення реформ) характеру [282, с. 54-68]. Сказане реально орієнтує на зміни в ідеології та розробку нової моделі аграрного розвитку.

Треба зазначити, що при формуванні концептуальних засад сучасної аграрної політики, що виявилися найсуперечливішими на даному етапі реформ, не втрачають вагомої наукової та пізнавальної цінності ідеї відомих українських мислителів, які виявили велику обізнаність у світовій економічній науці. Так, у колі наукових інтересів І. Вернадського, Т. Войнарівського, В. Каразіна, Т. Рильського, М. Туган-Барановського, В. Тимошенка, М. Яснопольського, І. Франка, Є. Храпливого та інших [98, с. 80-85, 225-228, 58-63, 182-186, 265-273, 317-319, 209-219, 386-389, 197-208; 61, с. 56-62] був широкий спектр проблем селянства, земельних відносин, раціональних форм господарювання на селі тощо. Наприклад, Т. Рильський відстоював фермерський шлях розвитку сільського господарства в Україні. Він традиційно стояв на позиції господаря-власника. Концептуальною засадою М. Яснопольського було твердження про те, що найбільшу платіжну силу для держави мають ті території, де переважає землеробство у поєднанні з галузями переробної промисловості. Великою заслугою священика-економіста Т. Войнарівського було сприяння розвитку кооперативів, політичних інституцій, господарських організацій. Вбачаючи добробут народу і майбутнє нації у розвитку селянства, він був прихильником збільшення селянського землеволодіння за рахунок поміщицького. Достовірність і прикладну значущість теорії аграрних циклів В. Тимошенка

покладено в основу новітніх в Україні досліджень розвитку економіки сільського господарства, тощо.

Отже, за багатством персоналій українська аграрна економічна думка може вважатися прогресивною, а цінність спадщини минулого, імовірно, полягає в тому, що, якби її вдалося залучити до державотворчого процесу, то завдяки цьому стало б можливим закладання фундаменту моделювання ефективної аграрної політики.

Головна гіпотеза аграрних реформ визначається тим, що вони вимагали кардинальних змін у ціннісних орієнтаціях і за суттю своєю сприяли формуванню нового світогляду, але не забезпечували при цьому ніяких матеріальних стимулів, не вирішували основних соціально-економічних проблем ні села, ні аграрного виробництва. Безумовно, на результати реформ вплинув також і суб'єктивний фактор (зокрема – ігнорування реформаторами реальних проблем сільського господарства та позиції місцевої влади; нав'язування локального економічного контексту реформ більшою мірою із зовні та “зверху”); тощо.

Тим часом навіть невтішні результати реформ не означають, що ці перетворення були не потрібні. Вони були необхідні, але не як пріоритетні напрями, а як супутні змінам у загальному економічному механізмі, що передбачають поступове освоєння ринкових підойм у поєднанні з державним регулюванням. У зв'язку з цим йдеться про настання чергового періоду реформування аграрної політики.

III етап (з 2005 р. і дотепер), який ознаменувався прийняттям Закону України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” [84], де зазначено, що державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України у ЄС та всесвітнє господарство. Згідно із законом, державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей, як гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектора економіки держави на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та

зовнішньому ринках; збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності нації; комплексний розвиток сільських територій; розв'язання соціальних проблем на селі.

Проведений огляд основних аспектів еволюційності національної аграрної політики з початку 90-х років ХХ ст. і дотепер свідчить, що поширення САП ЄС матиме відповідні наслідки для аграрного сектора економіки України. Для дії окремих з них ще не створено відповідних передумов, але їх можна передбачити, використовуючи метод СВОТ-аналізу (рис. 4.1).

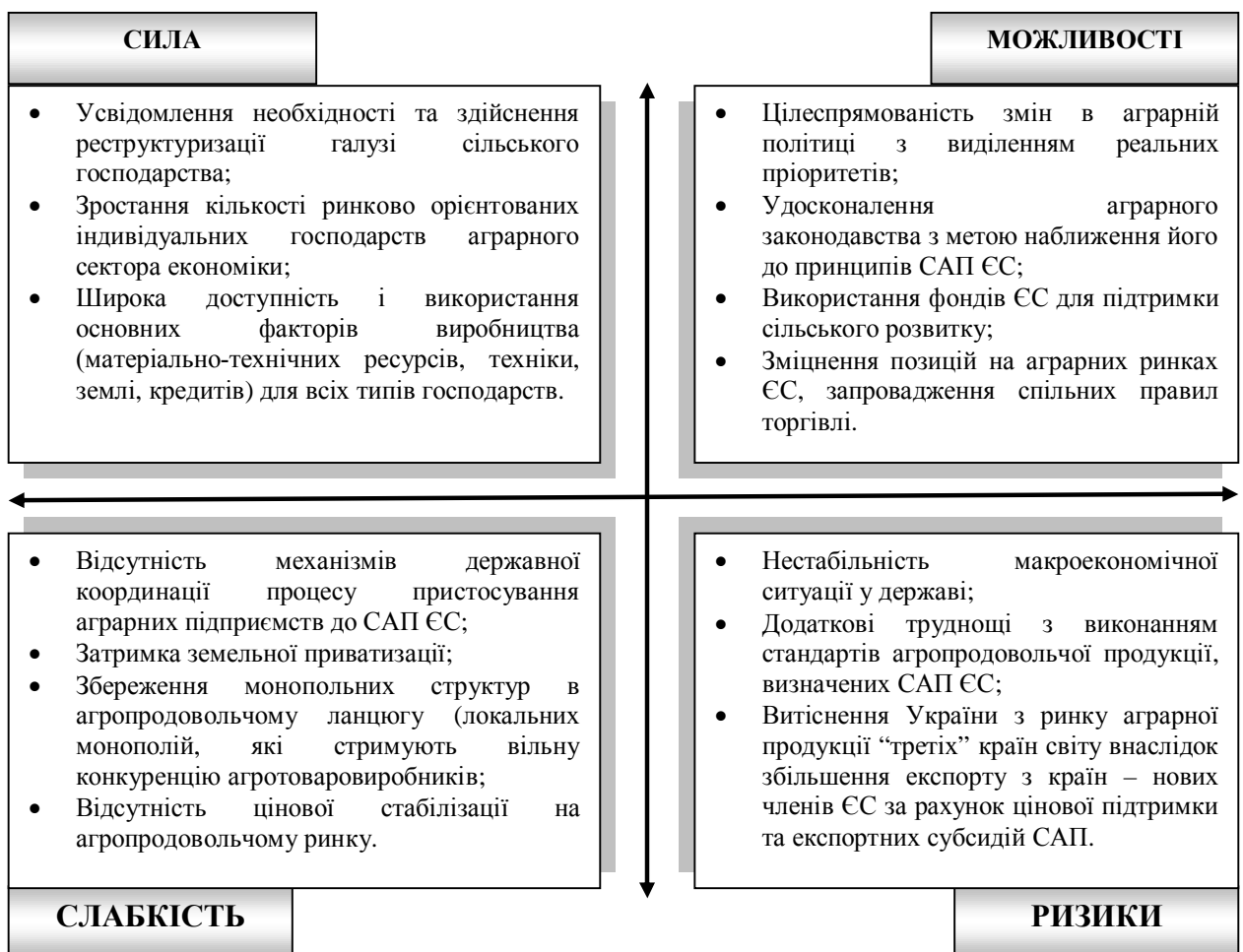

Рис. 4.1. Матриця СВОТ– аналізу аграрної політики України в умовах її адаптації до САП ЄС

З огляду на досвід країн, які вже пройшли інтеграційний шлях розвитку, найістотнішою проблемою адаптації до умов САП ЄС є відповідність організаційно-правових форм сільськогосподарських

підприємств тим, які діють у ЄС. Сьогодні у суспільному секторі сільського господарства України функціонують різні організаційно-правові форми аграрного господарювання, які є неоднаковими за кількістю, обсягами виробленої валової та товарної продукції, чисельністю залучених працівників, матеріальними та фінансовими ресурсами, ефективністю ведення виробництва. Зокрема, це – господарські товариства (7545, або 13,1%), приватні підприємства (4112, або 7,1%), виробничі кооперативи (1373, або 2,4%), ФГ (442932, або 74,2%), державні підприємства (371, або 0,6%) і підприємства інших форм господарювання (1525, або 2,6%) [215, с. 49]. Найбільшу групу складають ОСГ, кількість яких оцінюється у 4817,8 тис. У розрахунку на 1 господарство (окрім підприємств інших форм господарювання та ОСГ) припадає, відповідно, 1326, 1044, 1326, 92 і 3172 га сільськогосподарських угідь. За площею землекористування сільськогосподарські підприємства вітчизняного аграрного сектора залишаються великими аграрними структурами середнім розміром 1200 га. Для порівняння: середній розмір ФГ у країнах ЄС становить 15,8 га, що є значно меншим, ніж в середньому по Україні. Часка ФГ із середньою площею понад 100 га у загальній кількості господарств становить: у Великобританії – лише 16%, у Франції – 8%, у Німеччині – 2,7%, в Австрії – 2%. Отже, за аналогією з ЄС, за розмірами землекористування більшість ФГ України можна віднести до категорії середніх і великих господарств.

І хоча розвиток фермерства у Західній Європі характеризується такою спільною рисою, як скорочення загальної кількості ФГ з одночасним зростанням частки великих господарств в обсягу виробництва всієї продукції в аграрному секторі, близько 60% усіх ФГ мають середній розмір до 5 га сільськогосподарських угідь. При цьому слід виділити також окремі національні риси ведення фермерства в ЄС.

Наприклад, в економіці Швеції гідне місце займають шведські кооперативи, членами яких є 90% усіх фермерів країни [105, с. 16]. Питома вага кооперативного збуту переробленої м'ясної продукції та живої худоби

становить 80 %, зерна – 65-79 %. Шведські кооперативи практично на 100 % покривають вітчизняний експорт молока і молочних продуктів, а також більше як на 75 % – зерна та яєць. У Німеччині всі сільськогосподарські кооперативи входять до складу Німецької райфазенівської спілки – найпотужнішого кооперативного об'єднання країни, мережа якого охоплює практично всіх сільськогосподарських товаровиробників. Відмітною рисою сільськогосподарської кооперації є її велике поширення на сферу надання виробничих послуг, зокрема – створення кооперативів із спільного використання сільськогосподарської техніки. У Великобританії постачально-закупівельні кооперативи організують спільну закупку та доставку фермерам засобів виробництва, добрив, кормів, тощо. До таких кооперативів належать також товариства із спільного придбання та використання сільськогосподарської техніки. У цій країні найбільшого розширення набули кооперативні машинні синдикати, що об'єднують від 2 до 20 чол. Синдикати одержують кредити у розмірі 80 % вартості машин, який необхідно повернути протягом 4 років. Витрати на придбання сільськогосподарської техніки та машин розподіляються між членами кооперативу пропорційно розмірам їх ферм та оброблюваних площ. Аналогічно розподіляються витрати на зберігання, ремонт і страхування техніки.

У кооперативному секторі Данії зосереджено 91 % виробництва та переробки молока, 92 % – масла, 86 % – сиру. 93 % – свинини, 65 % – яловичини, 61 % – фруктів та овочів, 60 % – насіння сільськогосподарських культур, а також 20 % – поставок на ферми сільськогосподарської техніки і 48 % – добрив. Для датських кооперативів характерною є вузька спеціалізація. Якщо фермер не користується послугами кооперативу протягом 6 місяців, то він позбавляється членства та виключається з кооперативної організації через 1 рік після прийняття Радою директорів відповідного рішення. Перевагою кооперативних організацій є те, що вони обкладаються меншим податком на прибуток. Так, якщо річний податок на прибуток приватної фірми – 50 %, то кооперативного підприємства – 20 %.

Вагому роль відіграють кооперативи в аграрному секторі Нідерландів. У постачанні фермерам інвентарю їх частка сягає 75 %, комбікормів – 53 %, мінеральних добрив та засобів захисту рослин – 60 %. У секторі збуту на них припадає: по молочних продуктах – 87 %, по цукру – 64 %, овочах – 85 %, квітах – 90 % і картоплі – 100 %. Для створення кооперативу та забезпечення його нормального функціонування фермери використовують кредити банку, що надаються їм під фермерські гарантії та страховки. Збут овочів, фруктів і квітів здійснюється через аукціони, які об'єднують 500-800 фермерів [105, с. 17]. В аграрному секторі економіки Франції об'єднаннями ФГ охоплено близько 90 % аграрних товаровиробників. Подальший розвиток фермерства у країні супроводжується створенням та функціонуванням організаційно-правових форм неприбуткового характеру: сільськогосподарських кооперативів, товариств колективних інтересів (СЄКА), об'єднань із спільного ведення господарства (ГАЕК), асоціацій, синдикатів.

Таким чином, домінуючі позиції у структурі сільського господарства ЄС займають індивідуальні господарства та їх виробничі об'єднання (партнерства, корпоративні ферми, товариства із спільного ведення господарства та ін.), які виступають суб'єктами реалізації концепції багатофункціональності сільського господарства. Кооперативні організації фермерів істотно впливають на політичне життя країн ЄС, оскільки їм належить важлива роль у виробленні аграрної політики, встановленні цін на сільськогосподарську продукцію, визначенні розмірів державного субсидування та кредитування, підтримці дрібного виробництва, субсидуванні експорту, тощо. При цьому для несільськогосподарських суб'єктів заборонено оренду землі та право займатися сільськогосподарським виробництвом, а також прямо або опосередковано обмежено землекористування. Слід підкреслити ту обставину, що, як правило, всі ФГ країн ЄС мають високу технічну оснащеність, великий експортний потенціал і активну підтримку держави. Аграрну політику країн ЄС спрямовано на збереження фермерства та сільського способу життя, який доводить свою

стійкість, життєздатність і можливість успішно розвиватися.

Із змінами на користь індивідуального аграрного сектора в Україні почали виявлятися риси аграрної політики, характерні для ЄС. Але адаптація вітчизняних індивідуальних господарств до умов ЄС відбувається вкрай повільно, без урахування організаційно-економічних факторів, покладених в основу створення та функціонування зазначених організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі ЄС. Для абсолютної більшості ФГ України винятково важливою залишається проблема досягнення ними оптимальних розмірів землекористування. За роки реформ у нашій державі так і не було створено концепцію розвитку фермерства, яке не дістало рівних можливостей з корпоративними формами господарювання. Колективні підприємства формувалися керівниками колишніх КСП з використанням землі та майна колишніх їх членів. ФГ могли одержати тільки земельну ділянку, обробіток якої ускладнювався відсутністю коштів і пільгових умов доступу до кредитів та інших ресурсів. Сьогодні, незважаючи на кількісне переважання ФГ у складі підприємницьких господарських одиниць, понад 60 % валової сільськогосподарської продукції виробляється сектором ОСГ з низьким рівнем товарності та примітивною технологією виробництва.

Для приватних підприємств, виробничих кооперативів і господарських товариств головна проблема полягає у тому, що переважну більшість використовуваних ними земель вони орендують у власників земельних паїв. Недоліком організаційно-правових форм корпоративних підприємств є відокремлення відносин власності та трудових відносин. Укладання договору оренди земельних ділянок і майнових паїв з їх власниками може (або не може) супроводжуватися їх наймом на роботу. Власники підприємства теж не зобов'язані працювати на цьому підприємстві. Не є винятком і більшість сільськогосподарських виробничих кооперативів, які, як правило, зареєстровані невеликою кількістю колишніх членів КСП, що призводить до масового вивільнення працівників з сільськогосподарських підприємств і переорієнтації їх на працю в ОСГ. При цьому середня заробітна плата

найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах є майже у 2 рази нижчою від середньої по країні.

Сьогодні, згідно з чинним законодавством, яким передбачено створення різних видів сільськогосподарських кооперативів, виробничі кооперативи як юридичні структури підпадають під загальні засади функціонування, а отже – оподатковуються на однакових умовах з іншими формами комерційних виробничих сільськогосподарських структур. У відношенні до сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів не сформовано державну політику підтримки за аналогією з ЄС, де вони виступають базовою основою для функціонування аграрної політики. На нашу думку, нині кооперативи є найбільш прийнятною організаційною формою ринкової інтеграції малого аграрного бізнесу, оскільки саме вони здатні сприяти освоєнню передових технологій; підвищенню якості товарів і послуг для розвитку підприємництва; залученню кваліфікованих менеджерів; обмеженню негативних тенденцій монополізму на продовольчому ринку як з боку великих вітчизняних, так і зарубіжних сільськогосподарських товаровиробників до ринків збуту; закріпленню жителів на сільських територіях; зниженню рівня бідності селян.

В останні роки у ході інституціональних перетворень в аграрному секторі економіки України набувають поширення нові господарські структури, засновані на приватній власності. За цих умов відбувається передання сільськогосподарськими підприємствами консолідованих орендних ділянок у суборенду агрохолдингам, тобто великим промисловим, торговим і фінансовим компаніям, у яких діяльність спрямовано переважно на експорт, а розміри землекористування досягають 100 тис. га.

Незважаючи на зрозумілі переваги великого агропромислового виробництва, вони завжди мають певну межу, за якою починаються такі негативні явища, як недооцінка сільськогосподарських земель, низька вартість робочої сили, важке фінансове становище сільськогосподарських підприємств, декапіталізація у сільському господарстві. Найпоширенішими

формами залучення агрохолдингів в аграрну галузь стали оренда землі та майна; видача кредитів сільськогосподарському підприємству з наступною процедурою його банкрутства; скуповування акцій або додатковий випуск акцій сільськогосподарським підприємством та їх скуповування (на випадок акціонерного товариства). На фоні зростання агропромислових холдингів для невеликих господарств цілком очевидною є перспектива втратити конкурентоспроможність. Крім того, якщо головній організації агрохолдингу належить контрольний пакет акцій, то вона, маючи право вирішального голосу, централізує управління всім об'єднанням. У багатьох випадках окремі сільськогосподарські підприємства, кооперативи, що входять до складу компанії, позбавляються права юридичної особи, а селяни – земельних паїв. Досвід діяльності агрохолдингових компаній в окремих областях Росії, де вони набули найбільшого поширення, показує, що нерідко такі корпоративні структури на чолі з інвестором-інтегратором не мають відношення до сільського господарства і прагнуть вилучити максимальні прибутки для себе у збиток сільськогосподарським товаровиробникам. У зв'язку з цим, необхідно обережно і виважено підходити до визначення механізму договірних відносин, зменшувати державну підтримку агрохолдингів, зокрема – щодо бюджетних дотацій і податкових преференцій. Водночас треба забезпечити фінансування ФГ, які не мають високоліквідної застави для його підтримання, а також позбавлені можливості капіталізації свого бізнесу, яка є в економічно потужніших агрохолдингів.

Окремо слід сказати про масове поширення оренди земель усіма формами господарювання, яка сягає в Україні понад 90 %. Наслідком такого явища стало уособлення процесу землекористування та землеволодіння: земля належить одному суб'єкту, а використовується іншим. Подібну ситуацію не можна оцінити позитивно навіть з тих позицій, що приватизація землі не привела до створення високотоварних ФГ або товарних господарств як фізичних осіб. Незважаючи на поширення оренди в усьому світі та,

зокрема, у країнах ЄС (частка орендованої землі значно коливається: у Бельгії вона найвища – 67,4 %, у Франції – 63,1 %, у Німеччині – 61,5 %, у Люксембургу – 52,6 %, у Швеції – 45,2 % , у Великобританії – 35,5 %) [163], в аграрному секторі України оренда у зазначеному розмірі не відповідає практиці більшості країн ЄС. Причому строки оренди порівняно з ЄС короткі (в середньому в Україні – до 5 років, у європейських державах – до 10 років), що не дозволяє вітчизняним аграрним підприємствам забезпечувати собі у перспективі гарантовану економічну та фінансову стабільність. Також очевидним є той факт, що в Україні розмір орендної плати є приблизно нижчим удвічі, ніж у державах ЄС, де він становить приблизно 20 % врожаю [145, с. 17]. Як правило, орендовані землі перебувають у власності великих підприємств – уже згаданих агропромислових холдингів, які не опікуються збереженням родючості земель, досить часто порушують умови орендної угоди та єдність земельних масивів. Широкомасштабне використання оренди сільськогосподарських земель може бути відрегульоване лише за рахунок функціонування вільного ринку землі, забезпечення у господарюючих суб'єктів оптимального співвідношення орендованих і власних земель, створення організаційно-економічних і правових засад, які б максимально забезпечували позитиви оренди.

Таким чином, частковий порівняльний аналіз функціонування багатоукладної структури сільського господарства в Україні та в ЄС свідчить, що у вітчизняному аграрному секторі за роки його реформування не знайшли свого місця організаційно-правові форми партнерських об'єднань; не забезпечено державне стимулювання ФГ до об'єднання для спільного виробництва сільськогосподарської продукції. При цьому розподіл землі та майна призвів, з одного боку, до створення великих агрохолдингових структур, а з іншого – до значної деконцентрації земель, які використовуються окремими господарствами, що, у свою чергу, зумовило формування багатомільйонного сектора сільських парцелянських домогосподарств з низькими рівнем товарності. Зрозуміло, що не можна

абсолютно копіювати наведені приклади по країнах ЄС, але є всі підстави вважати: подальший розвиток ринково-підприємницького середовища в аграрному секторі економіки повинен формуватись у контексті врахування як переваг великих господарств, так і підвищення конкурентоспроможності приватних підприємств, ФГ, сільськогосподарських кооперативів.

Для цього необхідно:

- створити сприятливе інституціональне середовище для повноцінного розвитку всіх організаційно-правових форм сільськогосподарського землекористування;
- набути досвіду професійного менеджменту при формуванні підприємницького сектора у сільському господарстві;
- підвищити рівень концентрації земель у межах окремих господарських одиниць і вдосконалити існуючий механізм оренди земель;
- стимулювати розвиток багатопрофільних кооперативів і повніше використовувати потенціал кооперації за активної державної підтримки;
- визначити правовий статус ОСГ.

Ефективність окремих організаційно-правових форм господарювання певною мірою залежить і від запровадження прогресивних ринкових методів біржової торгівлі, які б забезпечували прискорені темпи розвитку реалізації сільськогосподарської продукції. Такі види біржових угод, як форвардні, ф'ючерсні, опціони, торги, взагалі не набули належного поширення, хоча Закон України “Про товарну біржу”, де передбачено механізм укладання та здійснення відповідних контрактів, набув чинності ще у 1991 р., що ще раз свідчить про нереалізований потенціал аграрного сектора. Як правило, прямі контракти безпосередньо між товаровиробниками сільськогосподарської продукції та переробними підприємствами укладаються нецивілізованим шляхом, із застосуванням методів тиску з боку місцевих підприємств-монополістів. Водночас частка сільськогосподарської продукції, що реалізується через біржові торги у країнах ЄС складає понад 10 %.

Отже, для аграрної політики України досягнення “європейськості” є

складною комбінацією історичних, економічних, соціальних, екологічних та культурних факторів, кожний з яких робить свій вклад в ідентичність аграрного та земельного законодавств. Не може бути єдиних рецептів здійснення аграрної політики в усіх державах ЄС, але існує так званий “економічний поріг”, який повинна подолати кожна з країн у доінтеграційному періоді. Він оцінюється середньодушовою вагою ВВП не меншою від 25-35 % показника найрозвинутіших країн ЄС – таких, як Німеччина та Франція. При щорічних темпах зростання економіки на рівні 8 % Україні для досягнення необхідного рівня потрібно 25-27 років [124, с. 105]. Фактори, що визначали та продовжуватимуть визначати аграрні реформи в Україні, можуть бути найоптимальнішими індикаторами того, як досягти зазначеного порогу і наскільки схожою з САП ЄС або відмінною від неї має бути вітчизняна аграрна політика.

4.2. Суспільні блага як фактор зростання добробуту сільського населення

У ЄС аграрії розглядаються не тільки як виробники сільськогосподарської продукції, але й як творці певних суспільних благ, що, у свою чергу, підтверджує багатофункціональну роль сільського господарства. У ряді пріоритетів, закладених у стратегії розвитку сільських територій ЄС на 2007-2013 рр. і реформах САП ЄС, надання суспільних благ дістало найбільше поширення, а їх спектр значно зріс, що сприяло поліпшенню якості та умов життя сільського населення. У результаті національний характер суспільних благ поступово змінюється на загальноєвропейський, удосконалюються та змінюються інституціональні функції ЄС, виникають нові механізми прийняття рішень щодо надання суспільних благ. Як приклад можна навести розглянуті зміни у підходах до формування та фінансування європейської моделі сільського розвитку, реалізація якої сприятиме поліпшенню забезпечення суспільними благами

населення країн ЄС.

За теоретико-економічною сутністю благо як категорія – це матеріальні та нематеріальні цінності, що приносять людям користь, задоволення, радість, задовольняють певні потреби [47, с. 65; 251, с. 111]. Дефініція суспільних благ є більш конкретною, оскільки їх надання реалізується у вигляді послуг і товарів для задоволення конкретних потреб, які неможливо визначити у грошовій формі (їх не може забезпечити ринок), але які не можна вилучити із споживання [69, с. 576]. Суспільне благо, є “об’єктом державної активності” [201, с. 98] та споживаються колективно всім населенням, незалежно від того, платить воно за нього чи ні. Враховуючи той факт, що за своєю економічною природою суспільні блага є вільно доступними, необхідними та корисними для споживання, їх наукове пізнання здійснюється за допомогою виявлення окремих, типових, найдоступніших благ, які використовуються необмежено в часі та у конкретному середовищі.

Широкий погляд на існуючі підходи до способів досягнення суспільних благ передбачає їх дефініцію та виділення основних критеріїв відповідності. Серед цих критеріїв слід відзначити компліментарність, субституційність, сучасність, неподільність (як правило), тривалість використання тощо. На відміну від особистих благ, суспільні блага є неконкурентоспроможними (споживання такого блага однією людиною не зменшує кількість таких благ, доступних для інших) і мають невинятковий характер (неможливо будь-кого виключити з процесу користування цими благами). Теоретично обґрунтовуючи та аналізуючи функції суспільних благ, відомий англійський економіст М. Блауг підкреслює їх особливу природу та, зокрема, зазначає, що споживання суспільних благ може бути тільки спільним і рівним: чим більше дістається одному домогосподарству, тим більше, а не менше, дістається іншому [19, с. 549].

З врахуванням того, що в Україні на сільських територіях сконцентровано 14,9 млн. чол. (або 32,5 % усього населення), виробляється 94,9 млрд. грн. валової продукції (або 12,1 % сукупного ВВП), у сільському

господарстві зайнято 17,6 % загальної кількості працюючих у всіх сферах економічної діяльності [215, с. 29-30, 44], важливо визначити коло суспільних благ, які є найбільш соціально необхідними у цих умовах і надання яких повинно забезпечуватися шляхом державного регулювання. Як доводить світовий та європейський досвід, до таких благ слід віднести продовольчу безпеку та забезпечення високих стандартів якості агропродовольчої продукції; охорону навколишнього природного середовища; збереження і розвиток сільського способу життя та культури, соціальний контроль над територією; поліпшення сільських ландшафтів, рекреацію та агротуризм; тощо.

Основним критерієм забезпечення сільських жителів суспільними благами і задоволення їх потреб у цих благах виступає добробут населення, через який відображається розвиток людських потреб відносно основних сфер життєдіяльності –праці, споживання, культури, поведінки, суспільно-політичного життя. Наша точка зору збігається з найпоширенішою, згідно з якою добробут населення є синтезом понять рівня життя, способу життя та якості життя [75, с. 15].

Сучасні умови соціально-економічного розвитку села змушують зупинитися на характеристиці кожного із зазначених суспільних благ, оскільки потреба в таких утилітарних життєвих засобах, якими є суспільні блага, – постійна та безперервна.

Продовольча безпека та задоволення купівельної спроможності населення якісним продовольством. Загальновідомим є підхід, який розглядає продовольчу безпеку крізь призму її ролі у збереженні суверенітету та незалежності, економічної стабільності та соціальної стійкості держави. Інакшими словами, це здатність держави гарантувати надійне, якісне та достатнє за медичними нормами постачання населенню продовольства для задоволення його постійно зростаючих потреб [211, с. 64; 167, с. 43; 254, с. 276-278]. Дійсно, до середини ХХ ст. продовольча політика держав світу зосереджувалася на двох факторах: по-перше, на збільшенні обсягів

виробництва продовольства і гарантуванні високого рівня самозабезпечення держави власними продуктами виробництва, та по-друге – на забезпеченні адекватного розподілу продовольчих продуктів. Ці принципи були прийняті та схвалені як ВООЗ, так і ФАО, а також передбачали збільшення і здешевлення виробництва продуктів харчування з метою забезпечення їх нестачі у післявоєнний період і доступ до них малозабезпечених верств населення [174, с. 204-205].

В останні роки почали переглядатись окремі аспекти окреслених підходів, що пов'язано із збільшенням і достатком агропродовольчої продукції у світі, які дозволяють задовольнити потреби населення будь якої країни завдяки лібералізації торгівлі та відкритості економіки. Таким чином, нове бачення продовольчої безпеки є відображенням процесів лібералізації світової торгівлі, і, за визначенням Світового саміту з харчових продуктів, продовольча безпека має місце тоді, коли всі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних і поживних продуктів, які відповідають їхнім харчовим потребам та уподобанням, забезпечують активне і здорове життя кожного.

З огляду на це, стає очевидним, що не можна характеризувати продовольчу безпеку спрощено, зводячи її виключно до нарощування обсягів виробництва і гарантування тим самим самозабезпечення населення продукцією власного виробництва. Подібний висновок підтверджується і даними про рівень самозабезпечення України основними видами продовольства у 2006 р. Так, по зерну відповідний показник становив 133,7 %, овочах – 109,4, молоку та молочних продуктах – 107,9, яйцях – 104,2, картоплі – 99,6, м'ясу та м'ясних продуктах – 87,9, плодах, ягодах і винограду – 70,2 % [215, с. 141]. За цих умов особливого значення набувають такі критерії продовольчої безпеки, як рівень задоволення фізіологічних потреб людини у компонентах та енергетичному вмісті харчового раціону; залежність між виробництвом сільськогосподарської продукції та його впливом на навколишнє природне середовище; можливість споживати якісну

та відповідно біологічно рекомендованим нормам агропродовольчу продукцію; рівень економічної доступності продовольства для різних верств населення; тощо. Виходячи із зазначених критеріїв продовольчої безпеки, проведені дослідження засвідчили, що за 2001-2006 рр. у споживанні сільським населенням найбільш цінних продуктів харчування відбувається позитивне зрушення, хоча за окремими групами агропродовольчої продукції невідповідність науково обґрунтованим медичним нормам споживання продовжує зберігатися (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Середньорічне споживання основних продуктів харчування
у розрахунку на 1 особу сільського населення, кг**

Види продуктів харчування	Рекомендована норма споживання (2000 р.)	Роки					
		2001	2002	2003	2004	2005	2006
М'ясо та м'ясні продукти	80	38,4	33,6	38,4	38,4	42	45,6
Молоко та молочні продукти	380	246	254,4	241,2	250,8	270	279,6
Яйця, штук	280	192	204	180	192	204	204
Хлібні продукти	104	134,4	135,6	135,6	141,6	141,6	136,8
Картопля	123	157,2	164,4	158,4	157,2	147,6	136,8
Овочі та баштанні продовольчі культури	154	111,6	118,8	106,8	103,2	108	111,6
Плоди, ягоди та виноград	84	22,8	21,6	21,6	21,6	22,8	21,6
Риба та рибні продукти	20,1	13,2	14,4	13,2	16,8	20,4	20,4
Цукор	38	42	37,2	38,4	45,6	44,4	39,6
Олія	12,6	19,2	21,6	21,6	22,8	22,8	20,4

Джерело: Тут і далі складено та розраховано за даними статистичних збірників України [30-34] за відповідні роки, якщо не вказане інше джерело.

Це говорить про відсутність у селян можливості забезпечити себе повноцінним харчовим раціоном, що спонукає їх надолужувати “прогалини” дешевими та енергетично менш цінними видами продовольства, найбільш доступними для селян, адже вони одержують їх переважно з особистих господарств. Система харчування, незбалансована за основними елементами, несе в собі приховану загрозу для здоров'я населення України нашої держави, а порівняно з ЄС українські селяни споживають на 20 % менше основних видів продуктів харчування високої енергетичної цінності [199, с. 223-224; с. 215, 310]. Особливо значна кількість низькокалорійного

продовольства виробляється та споживається у власних господарствах.

Значущість суспільних благ виявляється при формуванні структури споживання, яка повинна для кожного члена суспільства забезпечити можливість розширеного відтворення його соціальних якостей і сприяти формуванню такого працівника економічної сфери, який би відповідав вимогам сучасного виробництва. Зазначимо, що в міру стабілізації економіки та підвищення життєвого рівня населення частка його самозабезпечення продовольством зменшуватиметься. Одним з критеріїв забезпечення оптимальної структури споживання продуктів харчування виступає їх вартість (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Вартість спожитих сільським населенням продуктів харчування у середньому на місяць у розрахунку на 1 домогосподарство, грн.

Види продуктів харчування	Вартість спожитих продуктів харчування, всього					Вартість спожитих продуктів харчування, одержаних з ОСГ, всього				
	Роки					Роки				
	2002	2003	2004	2005	2006	2002	2003	2004	2005	2006
Витрати на споживання	547,41	583,96	732,21	965,41	1109,36	177,60	190,92	184,88	241,22	271,87
Продукти харчування та безалкогольні напої: у тому числі:	400,76	428,63	518,23	674,51	746,08	177,32	190,44	184,45	240,09	271,29
Хліб та хлібопродукти	63,31	72,71	97,94	97,73	104,60	2,58	2,83	2,44	1,99	2,11
М'ясо та м'ясопродукти у тому числі:	61,17	65,57	82,17	127,06	142,78	33,46	36,73	34,31	48,42	52,71
М'ясо ВРХ	2,36	2,10	2,79	4,20	4,47	0,27	0,18	0,23	0,13	0,25
М'ясо свинини	18,54	19,89	23,22	29,15	34,64	11,33	11,54	11,42	14,55	17,35
М'ясо птиці	18,96	21,27	22,33	37,29	35,87	16,45	18,96	17,59	27,03	26,92
М'ясні консерви	4,80	5,71	8,43	14,92	18,13	2,65	3,66	3,03	3,49	4,04
Риба	18,03	18,19	26,90	41,68	47,50	0,90	0,91	0,55	0,62	0,66
Молоко та молочні продукти	44,22	43,41	48,95	62,96	68,73	30,10	29,73	31,11	37,37	40,06
Яйця	12,90	12,48	15,54	19,44	16,70	10,53	9,70	11,45	13,89	11,65
Масло	4,42	5,42	7,84	10,91	12,62	0,86	0,71	0,43	0,47	0,57
Олія рослинна	16,51	14,83	19,88	24,96	22,00	0,60	0,40	0,31	0,28	0,16
Картопля	36,82	39,33	33,58	48,36	69,72	34,18	36,17	31,69	46,26	65,78
Овочі	50,21	56,73	59,82	79,50	89,62	40,11	45,93	46,96	60,68	67,91
Фрукти	12,83	11,53	13,15	19,59	24,09	6,33	5,40	4,70	5,81	5,22
Цукор та кондитерські вироби з нього	40,36	45,47	54,42	67,40	73,52	7,09	11,03	10,52	11,56	12,69

Результати аналізу показують, що за останні 5 років вартість спожитих продуктів харчування має тенденцію до зростання. Водночас підвищилась

вартість основних видів продуктів харчування, вироблених в ОСГ населення. Дослідження витрат дозволяє охарактеризувати споживчі можливості домогосподарств. У даному випадку одним з найбільш містких показників є середньомісячний розмір сукупних витрат у розрахунку на 1 домогосподарство. За 2002-2006 рр. цей показник має стійку тенденцію до зростання (табл. 4.3), що є передумовою для оптимізації структури споживання селян. Проведені дослідження засвідчили, що витрати сільського населення на продовольство у загальній структурі грошових витрат домогосподарств селян мають позитивну тенденцію до зменшення: з 65,08 у 2002 р. до 58,6 % у 2006 р. Частково це відбувається за рахунок збільшення частки витрат на інші види товарів і послуг.

Таблиця 4.3

Середньомісячні грошові витрати домогосподарств сільського населення у розрахунку на 1 домогосподарство, грн.

Показники	Роки					2006 р. до 2002 р., раз
	2002	2003	2004	2005	2006	
Сукупні витрати, всього, грн.	615,75	653,50	845,70	1098,21	1274,00	2,07
з них:						
неспоживчі витрати	59,18	61,16	75,30	123,93	153,97	2,60
споживчі витрати, у т.ч. витрати на:	556,57	592,34	740,40	974,28	1120,03	2,01
харчування	400,77	428,64	518,22	674,51	746,80	1,86
одяг і взуття	30,45	30,48	46,65	61,62	71,89	2,36
медикаменти та медичні послуги	17,05	16,41	21,35	28,65	30,18	1,77
побутові послуги	49,45	53,39	61,98	75,09	100,04	2,02
відпочинок і розваги	5,13	5,96	9,07	13,69	17,28	3,37
освіта	3,91	4,11	6,27	8,03	10,95	2,80
інші	49,81	53,35	76,86	112,69	142,89	2,87

Водночас треба зауважити, що збільшення обсягів неспоживчих грошових витрат, насамперед, відбувається за рахунок високої частки (43 %) у їх структурі витрат на ОСГ, хоча й цей показник має тенденцію до зниження [199, с. 222], що, у свою чергу, свідчить про певне послаблення залежності сільських домогосподарств від ведення підсобного господарства.

Тим часом, як відомо, частка витрат на харчування у споживчому

бюджеті населення – один з найважливіших індикаторів добробуту життя, диференціації доходів і споживання. Зниження цього показника говорить про піднесення рівня матеріального добробуту населення, і навпаки.

Адже, за законом Енгеля, чим біднішою є країна, тим більшу частину свого бюджету витрачають сім'ї на продовольство і тим меншу – на все інше. Дані обстеження Держкомстату України показали, що у структурі споживчих витрат домогосподарств у цілому по Україні усереднена частка харчування на одного члена домогосподарства за місяць склала у 2007 р. 58,8 %. Водночас досвід країн ЄС підтверджує, що у Німеччині продукти харчування займають у споживчому кошику – до 10 %, у Словаччині – 20, в Угорщині – 26, у Польщі – майже 30, у Литві – 40 %. Важливо, що ця частка залишається дуже значною порівняно з розвинутими країнами ЄС, що є свідченням низького рівня добробуту сільського населення, з одного боку, та зростання цін на основні продукти харчування – з другого. Виходячи з досвіду ЄС, можна констатувати, що доступність продовольства за ціною необхідного суспільного блага слід забезпечувати підтриманням рівноваги між рівнем цін на продукти харчування та доходами – з тим, щоб витрати на продовольство не перевищували 50 %, а в перспективі 30-35%.

Світовий та європейський досвід говорить, що зростання добробуту можливе за рахунок підвищення доходів сільського населення, механізм формування яких закладається на базі прожиткового мінімуму [18, 81, 116]. Узагальнений показник прожиткового мінімуму визначається однаково як для міського, так і для сільського населення і використовується державою для оцінки рівня життя; визначення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком; надання адресної соціальної допомоги з метою підтримки низькодохідних верств населення; визначення державних соціальних гарантій та стандартів забезпечення та обслуговування у галузях охорони здоров'я, освіти та соціального обслуговування; розрахунку величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Критерії встановлення прожиткового мінімуму включено до

законодавств усіх країн–членів ЄС, причому мінімальний розмір оплати праці завжди перевищує прожитковий мінімум: наприклад, у Франції – на 56,2 %, у Великобританії – на 53,1 %, у Нідерландах – на 50 % [285]. У Франції у 2006 р. мінімальна заробітна плата становила 1218 євро (при прожитковому мінімумі 350 євро) [114], в Іспанії, Португалії, Угорщині, Польщі та Чехії – відповідно, 513, 437, 232, 205, 167 євро. В Австрії, Італії та Німеччині мінімальна заробітна плата не встановлюється, за винятком окремих галузей, де вона визначається на державному рівні. У країнах ЄС мінімальну заробітну плату одержують не більш як 9-10 % працівників, які одночасно охоплені різними програмами соціальної допомоги. Як результат, у Європі категорія бідних складає лише 1-2 %, що дає підстави припустити: при розробці системи мінімальної заробітної плати законодавці мають на меті забезпечення і захист мінімальної купівельної спроможності незахищених верств населення.

З огляду на це, доречно вказати на істотне відставання України від держав ЄС. Адже заробітну плату, меншу від прожиткового мінімуму, одержують 60 % населення нашої країни. Також не варто забувати, що в Україні прожитковий мінімум – це абсолютний критерій бідності, а відносний – це 75 % сукупних витрат у розрахунку на умовно дорослого [241, с. 10]. За визначенням Економічної та Соціальної Ради ООН, до бідних належать особи, сім'ї та групи осіб, ресурси яких настільки обмежені, що не дозволяють їм вести мінімально прийнятний спосіб життя у тих державах, де вони проживають. Для України, як і для країн СНД, а також для країн ЦСЄ, ООН запропонувала встановити до 2013 р. показник абсолютної бідності на рівні 4,30 дол. США на людину на добу за паритетом купівельної спроможності, а для розвинутих країн – 14,76 дол. США. Нинішня ситуація у нашій державі свідчить, що рівень прожиткового мінімуму є нижчим від встановленої світової межі бідності. Існує ще один важливий висновок вітчизняних вчених відносно фантастичного зростання межі бідності: сьогодні приблизно половина населення визначає рівнем середньої заробітної

плати, а близько 20 % – рівнем двох з половиною середніх заробітних плат [169, с. 381; 286].

У цьому зв'язку з цим слід зазначити, що фактично оплата праці в аграрному секторі економіки залишається набагато нижчою, ніж у зайнятих іншими видами діяльності (табл. 4.4), а робоча сила працівника села оцінюється майже удвічі нижче, ніж у цілому по економіці, та значно відстає від аналогічного європейського показника.

Таблиця 4.4

Рівні та співвідношення заробітної плати працівників у сільському господарстві та в цілому по економіці

Роки	Середньомісячна заробітна плата, грн.		Відношення заробітної плати в аграрному секторі до середньої по економіці, %
	в аграрному секторі	у середньому по економіці	
1996	68	126	53,9
1997	84	143	58,7
1998	89	153	58,2
1999	102	178	57,3
2000	111	230	48,3
2001	151	311	48,6
2002	178	376	47,3
2003	219	462	47,4
2004	295	590	50,0
2005	415	806	51,5
2006	581	1041	55,8

Джерело: [199, с. 217; 215, с. 34].

Наприклад, у травні 2006 р. на кожного штатного працівника сільського господарства за відпрацьовану годину було нараховано 3,63 грн., тоді як в середньому по економіці – 6,75 грн. [199, с. 217]. Для порівняння зауважимо, що в окремих країнах ЄС рівень заробітної плати зайнятих у сільському господарстві становить: у Німеччині – 25 дол. США за годину, у Франції – 16, у Польщі – 1,6 дол. США. Особливість такої ситуації полягає у надмірній частці у структурі фонду оплати праці селян надходжень від натурального господарства (близько 30 %). Але, як відомо, “ефективність” натуральних надходжень значно поступається грошовим.

На базі оцінки рівня доходів працівників сільського господарства, проведеної вченими Інституту економіки та прогнозування НАНУ, у відношенні навіть до існуючого, заниженого, прожиткового мінімуму (табл. 4.5), встановлено: незважаючи на позитивні тенденції, що намітилися за

останні три роки у напрямі зменшення чисельності сільського населення з рівнем доходів, нижчим за прожитковий мінімум, частка його ще досить значна.

Таблиця 4.5

Групування сільського населення за рівнем середньомісячного загального доходу у відношенні до прожиткового мінімуму за 2004-2006 рр.

Розміри прожиткового мінімуму (ПМ), грн.	Роки					
	2004		2005.		2006	
	Частка групи у всьому населенні (%)	Середньо місячний загальний дохід на 1 члена сім'ї у групі, грн.	Частка групи у всьому населенні (%)	Середньо місячний загальний дохід на 1 члена сім'ї у групі, грн.	Частка групи у всьому населенні (%)	Середньо місячний загальний дохід на 1 члена сім'ї у групі, грн.
ПМ	362, 23		423, 00		464,00	
До 0,5 ПМ	17,27	148,10	7,87	180,06	5,98	190,85
Від 0,5 ПМ до 1 ПМ	57,61	278,60	44,41	333,42	39,78	357,01
Від 1,0 ПМ до 1,5 ПМ	19,62	445,48	34,80	530,74	36,56	563,51
Від 1,5 ПМ до 2,0 ПМ	3,81	648,95	9,04	754,74	11,98	783,84
Понад 2 ПМ	1,68	933,65	3,88	1124,57	5,69	1183,41
У середньому	100,00	313,95	100,00	458,78	100,00	520,73

У 2006 р. майже 6 % сільського населення мали рівень доходів нижче половини прожиткового мінімуму, у 39,56 % сільських жителів розмір доходу відповідає 1 прожитковому мінімуму, і це, до речі, найбільша за чисельністю група. Лише 5,69 % сільського населення одержують дохід, який перевищує 2 прожиткових мінімуми. Характерною є тенденція до подальшого розшарування доходів сільських жителів. За найпоширенішою методикою G. Standing, бідне населення диференціюється за чотирма умовними категоріями: 1) пауперизм – дохід є нижчим від мінімальної заробітної плати; 2) злиденність – дохід є нижчим від вартості соціального мінімуму (споживчого кошика); 3) нестаток – дохід нижчим від офіційного прожиткового мінімуму; 4) малозабезпеченість – дохід є вищим від прожиткового мінімуму, але нижчим за соціальну норму, що забезпечує адекватний для країни стандарт життя [337, с. 23-43]. Застосовуючи цю методику до аналізу отриманих даних, представлених у таблиці, доходимо висновку, що найбільша кількість сільських жителів належить до 3-ї та 4-ї

груп. Інакше кажучи, у країні формується розподіл сільського населення, характерний не для ЄС, а для малорозвинутих країн світу, де основна частина населення концентрується у групі з низькими доходами, при цьому розрив між багатими та бідними зростає. Ми також підтримуємо погляди тих науковців, які вважають, що визначення межі бідності лише за розмірами доходів не дає про неї повного уявлення [43, с. 27]. Для визначення справжньої межі бідності доцільно враховувати ще цілий перелік ознак, які свідчать про рівень бідності сільського населення: відсутність житла за санітарно-гігієнічними нормами; неповноцінність сім'ї; неможливість отримати вчасну медичну допомогу та відповідну освіту; незадовільне забезпечення побутовими та комунальними послугами; недоступність умов для всебічного розвитку; тощо.

Отже, в умовах європейського вибору політика зростання добробуту сільського населення шляхом забезпечення, розподілу й перерозподілу доходів повинна базуватися: по-перше, на досягненні логічного зв'язку між прожитковим мінімумом і розміром заробітної плати; по-друге, на підтримці як соціально незахищених, так і відносно забезпечених сільських жителів; по-третє, на активних мотивах і стимулах до праці, створенні умов для якнайповнішого їх виявлення.

Наступним суспільним благом, яке впливає на благоустрій сільських територій, рівень життя сільського населення та забезпечується через державну політику підтримки, є *збереження і розвиток сільського способу життя*. У цьому контексті надання суспільних благ розглядається не просто крізь призму підвищення темпів економічного зростання, а як умова забезпечення високої якості життя сільського населення, тобто “досягнення рівня добробуту в тому сенсі, який повинен підтримувати і збагачувати життя людини, забезпечувати гармонійне існування людини і природи, задовольняти соціальні, економічні та інші потреби сучасних і майбутніх поколінь” [26, с. 104].

Соціальні та економічні зміни ХХ ст. об'єктивно призвели до

поступової втрати сільського способу життя в Україні. Однією з причин такого стану справ є низька якість соціальних послуг та недостатній рівень доступу селян до об'єктів соціокультурної сфери. За останні роки мережа соціально-культурних закладів на селі поступово втратила свої функції. Сьогодні рівень забезпеченості об'єктами інфраструктури* становить у середньому 42,5 %, і в останні 5 років він практично не змінився. Існуюча інфраструктура не враховує специфіку сільського життя та відмінності його від міського і не сприяє створенню необхідних умов для всебічного розвитку сільських жителів.

Проте функції суспільних благ не повинні обмежуватися лише сукупністю об'єктів, які використовуються для обслуговування сільського населення. Відомі вчені у галузі соціального розвитку села І. Прокопа, Д. Мотруніч, Л. Шепотько зазначали, що “при визначенні відповідних завдань на рівні сільського сектора (розвитку сільськогосподарського виробництва, соціальної інфраструктури села чи, наприклад, сільських населених пунктів) протягом минулого десятиліття ці цілі нерідко формувалися як створення належного життєвого середовища на селі”. Останнє пропонується розглядати як “певний зріз соціально-економічного потенціалу села та сукупність сфер життєдіяльності населення” [187, с. 30-31]. Важливою характеристикою життєвого середовища є комфортність проживання людини в тому чи іншому населеному пункті, яка значною мірою залежить від наявності потрібного людині кола спілкування, ефективності функціонування сільської громади та органів самоврядування, морально-етичної атмосфери та інших факторів. Не можна не погодитися з таким висновком дослідників. Адже це найцінніші суспільні блага, які не вимірюються кількісно, але рівень надання та використання яких

*До об'єктів соціальної інфраструктури належать: житловий фонд; дитячі дошкільні заклади, школи та інші заклади освіти, табори для відпочинку та оздоровлення дітей; об'єкти культури і аматорського спорту; приміщення будинків-інтернатів для престарілих та інвалідів; об'єкти побуту і охорони здоров'я; заклади середньої та середньої професійно-технічної освіти, дитячі музичні та художні школи, школи мистецтв; мережі електро- тепло-, газо- і водопостачання та водовідведення, а також інженерні будівлі та споруди, призначені для обслуговування житлового фонду і соціальної сфери. На ці об'єкти складається окремий перелік майна [197, с. 214-215].

безпосередньо залежить від здатності держави створювати як найсприятливіші умови для їх реалізації.

Враховуючи європейську практику забезпечення якості життя, треба здійснювати комплекс заходів щодо дедалі активнішого залучення сільського населення до процесів розробки стратегій розвитку сільських територій. Спираючись на досвід ЄС, необхідно виділити два важливих моменти.

1. Стратегія сільського розвитку повинна передбачати реальну можливість участі всього сільського населення відповідної території у процесах розробки та ухвалення рішень, які стосуються усіх важливих питань її життєдіяльності. Слід виходити з нової парадигми сільського розвитку: людина повинна сама формувати навколо себе середовище, яке б забезпечувало якість її життя, а держава як суб'єкт управління повинна лише створювати для цього необхідні умови у вигляді суспільних благ.

2. Формування механізму соціальної згоди, соціального партнерства, постійного моніторингу, звітності та прозорості у відносинах між державними органами влади та сільським населенням.

Досягнення високого рівня добробуту значною мірою залежить від якості надання медичних та освітніх послуг (потреба в яких на сільських територіях неухильно зростає) і, безумовно, впливає на формування способу життя сільського населення.

Національний масштаб популяризації здорового способу життя відіграє належну роль в усіх країнах ЄС. Їх уряди стабільно зберігають участь держави у фінансуванні цієї життєво необхідної сфери. У ЄС сформувались дві базові моделі фінансування та організації сфери охорони здоров'я: 1) переважно безплатне медичне обслуговування (Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Португалія); 2) бюджетно-страхова медицина (Італія, Німеччина, Франція та ін.). Системи страхування на випадок хвороби можуть бути державними, приватними, комерційними. Проте в більшості країн існують змішані системи медичного страхування.

Як правило, управління системою медичного страхування покладено на державу, а фінансування ж забезпечується з трьох джерел: цільових внесків роботодавців, субсидій держави, внесків самих працівників. У 2004 р. частка державного фінансування на охорону здоров'я становила у Великобританії, Данії та Швеції близько 85 %, у Чехії, Словаччині – майже 90 % [177]. У Німеччині бюджетні витрати на охорону здоров'я у розрахунку на 1 чол. сягають 1285 дол. США, а у Великобританії – 909 дол. США.

Разом з тим, не можна не зазначити, що в Україні однією з гострих проблем сільської сфери охорони здоров'я є неукомплектованість медичним персоналом. Більшість сільських жителів не проходять медичного обслуговування та не спроможні дозволити собі повноцінне лікування. Як наслідок, у сільській місцевості залишається високим рівень смертності та захворюваності. Для вирішення пов'язаних з цим проблем потрібні не тільки оновлення бази сільських закладів охорони здоров'я та залучення кваліфікованих медичних працівників для роботи на селі, але й абсолютно нова ідеологія сільської медицини та організації медичного обслуговування. Безумовно, основними настановами при формуванні державної політики в галузі охорони здоров'я повинні стати раціональне співвідношення платності та безплатності медичних послуг для сільського населення, а також перехід від моделі рівнодоступності до моделі відносної рівності. У країнах ЄС частка особистих витрат населення в сукупному обсягу витрат на охорону здоров'я складає 24 %, тоді як у країнах із середнім рівнем доходів – 43 %, а з низьким – 53 % [75, с. 191]. В Україні частка витрат сільських жителів на медичні послуги в сукупному обсягу витрат на медичне обслуговування відповідає рівню країн із середнім доходом, але при цьому до найбільш значущих обмежень для селян залишається “недоспоживання у сфері охорони здоров'я та освіти”.

Нині однією з найгостріших проблем українського села є його нездатність адекватно вирішувати завдання кадрового забезпечення. За останні 10 років вітчизняне сільське господарство перетворилося на галузь

національної економіки з найнижчим рівнем професійності та кваліфікації працівників, що стало наслідком абсолютного скорочення основних категорій працівників аграрного виробництва; погіршення професійно-кваліфікаційного складу працівників, зайнятих у галузях рослинництва і тваринництва; ліквідації системи навчання та перенавчання працівників сільського господарства вищої та середньої ланок у професійних освітньо-навчальних закладах; різкого погіршення якісного складу керівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств (особливо – середньої ланки); тощо.

Підготовка кваліфікованих спеціалістів та управлінців для аграрного сектора набуває ключового значення в умовах євроінтеграційної перспективи, оскільки досвід ЄС показує, що фермери з вищим рівнем освіти добиваються кращих результатів виробничої діяльності та вищих врожаїв за рахунок того, що використовують ефективніші способи ведення сільськогосподарського виробництва. Більше того, надання державою можливостей для працевлаштування і перепідготовки, проведення освітніх тренінгів, а також розробка та надання бізнес-тренінгових програм керівним кадрам сприяють скороченню бідності на селі. Як справедливо вказує У. Садова, що одним з перспективних напрямів розвитку сфери освіти є налагодження взаємозв'язку “освіта–виробництво” [208, с. 112].

Ці заходи слід розглядати у контексті запровадження європейських стандартів освіти, значення яких особливо важливо враховувати при реформуванні системи загальної середньої освіти з акцентом на сільські території, де продовжує скорочуватися мережа сільських загальноосвітніх закладів. З одного боку, розпочатий процес модернізації освітньої галузі та перехід учнів до сучасних шкіл, укомплектованих матеріально-технічними засобами та професійними педагогами, є позитивними, але більш характерними для жителів міст. З іншого боку, слід враховувати, що в умовах існуючого незадовільного транспортного обслуговування сільських жителів,

дефіциту доріг з твердим покриттям, неукомплектованості шкіл автобусами знижуються доступність освітніх послуг для сільських учнів.

Складається парадоксальна ситуація: є нормативи забезпеченості інфраструктурними об'єктами населення (у розрахунку на 1 тис. чол.) і населених пунктів залежно від їх людності, але відсутні стандарти їх якості. У країнах ЄС діють прийняті стандарти доступності шкіл для сільських учнів. Так, у Великобританії безплатний транспорт завжди забезпечується для учнів шкільного віку (5-16 років), які відвідують школу, що знаходиться на відстані понад дві милі і т.д. Щодо доступності об'єктів сфери охорони здоров'я, то в цій країні професійна первинна медична допомога забезпечується протягом 24 годин, а лікарське обслуговування – протягом 48 годин. У випадку недотримання зазначених стандартів кожен англієць має право звернутися до суду із скаргою та одержати компенсацію [171, с. 11-12]. За даними Світового банку, у ЄС пріоритетними залишаються державні витрати на обов'язкову шкільну освіту. У структурі загальної вартості навчання частка витрат на загальну середню освіту становить у Великобританії 74 %, Італії 76 і у Франції – 73 % [75, с. 225]. Отже, задля збереження сільського способу життя такі стандарти забезпечення добробуту сільського населення повинні розроблятися також в Україні. Хоча, відповідно до Закону України “Про освіту” і передбачено фінансування освітніх установ з розрахунку на 1 учня, все ж норматив фінансування для малокомплектних сільських загальноосвітніх шкіл повинен враховувати витрати, що не залежать від кількості учнів.

Особливим різновидом суспільних благ є *спільні природні ресурси*, які, згідно з теорією суспільних благ, характеризуються невинятковістю і використання яких регулюється урядом, оскільки ринок не може забезпечувати споживачів цими благами через те, що неможливо визначити обсяг попиту на них. До таких благ належать тваринний та рослинний світ, водні, рекреаційні та агротуристичні ресурси. Як правило, держава бере на себе функцію не тільки забезпечення громадян “чистими” благами, але й

контролю за дотриманням міжнародних вимог і стандартів щодо екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів. Споживання цих благ позитивно впливає на добробут сільського населення, оскільки історично спосіб життя селян, рівень розвитку виробничої та соціальної сфер сільської місцевості тісно пов'язані і навколишнім природним середовищем.

Доцільно сказати про місце, яке займають ці види суспільних благ у зв'язку з новою хвилею реформи САП ЄС. Зокрема, сьогодні виплата субсидій сільськогосподарським товаровиробникам не залежить від обсягів виробництва. Фермери одержують суспільні кошти на основі попередньо встановленої суми, а також при дотриманні норм з охорони навколишнього природного середовища, здоров'я людини та утримання тварин у бездоганному стані. Якщо на ділянці фермера знайдено залишки хімічних засобів, заборонених для використання, або дозволених, але незаконно використаних, то він позбавляється права отримувати компенсаційні платежі протягом року з моменту виявлення порушення. Відповідно, нова САП ЄС повною мірою задовольняє очікування населення. Як платник податків, воно вкладає свої гроші у сільське господарство і бажає одержувати від цього певну суспільну користь.

Для населення важливою є увага до сільського розвитку і стану сільського господарства. Люди мають бути впевнені в тому, що тварини на фермах утримуються в належному стані та сприятливих умовах, а населенню гарантовано високі стандарти якості та безпеки продовольства. З огляду на це відбувається стимулювання агровиробників до виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, а споживачів – до її споживання.

Характеризуючи процес надання суспільних благ природноресурсного спрямування, підкреслимо, що упродовж останніх років в Україні нагромадилася значна кількість проблем в сфері природокористування, природоохоронної та рекреаційно-туристичної діяльності. Незважаючи на те, що прийнято ряд законів, які встановлюють режим використання природних ресурсів та екосистем у цілому, а також певні правові механізми

забезпечення екологічної безпеки і спрямовані на підтримання належної якості навколишнього природного середовища, механізм реалізації цих законів ще не забезпечується повною мірою (зокрема, це стосується Законів України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки” та “Про екологічну мережу”). Основними проблемами формування екомережі* залишаються недостатність обсягів відповідного фінансування з місцевих бюджетів; недосконалість організаційного забезпечення та контролю за виконанням програми на місцевому рівні; невизначеність фінансування на галузевому рівні; відсутність належного кадрового забезпечення на місцевому рівні; недостатня обізнаність і поінформованість сільського населення у питаннях формування, збереження та використання цієї мережі.

Як свідчить досвід країн ЄС, екологічна мережа раціонально розвивається та самоокуповується за рахунок туристичної та рекреаційної галузей. Це ще одна, не менш важлива сфера забезпечення суспільними благами, де нагромаджено багато проблем. Порівнюючи вітчизняний ринок сільських туристичних послуг з європейським, зазначимо, що він залишається недостатньо розвинутим, а сучасний агротуристичний продукт – недостатньо конкурентоспроможним, не гармонізованим до західноєвропейських норм і стандартів, а також незатребуваним з боку споживачів.

Таким чином, в умовах проголошення Україною своєї готовності вступити до ЄС необхідними перспективними заходами з боку держави щодо забезпечення населення суспільними благами у сфері навколишнього природного середовища слід вважати формування та узгодження нормативно-правової бази з відповідними стандартами ЄС; прискорення

*Екомережа – єдина територіальна система, що утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природноресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного та рослинного світу, генетичного фонду, а також інших територій та об’єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і, відповідно до законів і міжнародних зобов’язань України підлягають особливій охороні (Закон України “Про екологічну мережу України”).

реалізації загальнодержавної програми національної екологічної мережі; удосконалення державної підтримки невиробничих функцій сільської економіки з метою збереження біорізноманіття, охорони рослинного і тваринного світу, водних ресурсів; збереження продуктивності сільськогосподарських земель і встановлення такого рівня інтенсивності їх використання, який би не загрожував стабільності екологічної ситуації на сільських територіях і забезпечував охорону усіх функцій ґрунту. Для цього важливим є контроль за додержанням у сільськогосподарській практиці заходів щодо підтримки родючості ґрунтів, регулювання водних стоків і водного режиму сільськогосподарських земель, охорони ґрунтів від ерозії та від інших негативних змін.

До сучасних тенденцій сільського розвитку у країнах ЄС, які впливають на рівень забезпечення суспільними благами та їх якість, належить агротуристична діяльність. Взагалі доцільно підкреслити стабільно зростаюче значення туризму в усьому світі. Сьогодні для 83 % країн він використовується як одне з п'яти основних джерел доходу, одночасно для 38 % країн – це головне джерело їх отримання. За кількістю робочих місць туризм займає перше місце у світі серед інших секторів економіки, а в індустрії туризму виробляється 10,5 % світового ВВП. Важливою складовою галузі туризму є сільський туризм, який динамічно розвивається. Агротуристичні сільські території набули великого поширення у більшості країн ЄС у зв'язку з диверсифікацією сільськогосподарського виробництва і розвитком несільськогосподарських галузей. Показовим є той факт, що в 2003 р. у ЄС тільки з бюджету САП на розвиток агротуризму виділено 79,8 тис. євро [335, с. 327].

На відміну від ЄС, в Україні сучасне трактування терміна “агротуризм” остаточно ще не сформувалося, і в науковій літературі зустрічаються розходження в твердженнях з приводу ототожнення двох понять “агротуризм” і „туризм на селі”. З огляду на це, доцільно погодитися з думкою одного з польських вчених, що туризм на селі означає просто

проведення часу в сільській місцевості. Разом з тим, хоча агротуризм і виступає різновидом сільського туризму, його визначальною рисою є відпочинок туриста, а також одночасно та в міру його можливостей і бажань – сільськогосподарська діяльність у господарстві селянина (зокрема – допомога у збиранні врожаю, праця на сіножатях, у садку, догляд за тваринами та ін. Якщо турист бере участь у такій діяльності, то він за це перебування і харчування сплачує символічну плату або цілком звільняється від неї [325, с. 85]. Категоричних тверджень у різниці між поняттями “туризм на селі”, “агротуризм”, “зелений туризм” у вітчизняних науково-методологічних дослідженнях не спостерігається.

Агротуризм як вид несільськогосподарської діяльності сільського населення, виконуючи соціально-економічну функцію, забезпечує робочими місцями незайнятих сільських жителів. За умови дотримання відповідних законодавчих вимог і встановлених критеріїв особи, що одержують дохід від агротуристичної діяльності, звільняються від сплати податку з нього, незалежно від величини доходу, одержаного з інших джерел. Оскільки в ЄС сфера сільського туризму не належить до підприємницької діяльності, то грошові винагороди за такі послуги також не підлягають обкладанню податком на додану вартість. Ці заходи є важливим напрямом державної підтримки сільського туризму в західноєвропейських країнах, що впливає на рівень забезпечення та якості надання суспільних благ населенню.

Незважаючи на значний потенціал, наявний в Україні для розвитку агротуризму як однієї із сфер сільськогосподарської економічної діяльності, тут ще не створено відповідних умов, хоча такий можна вважати одним з перспективних євроінтеграційних пріоритетів країни. Нині цей процес стримується, насамперед, відсутністю законодавчої бази та державної підтримки; нерозвиненістю транспортної та технологічної інфраструктури сільських туристичних центрів; недостатньо активним просування агротуристичних послуг на вітчизняному та світовому ринках. Тому розвиток туризму на сільських територіях повинен здійснюватися паралельно із

стратегічними напрямами соціально-економічного розвитку конкретної області (регіону). Більш конкретними шляхами подальшого реформування сфери агротуризму, яка має потенціальні шанси стати європейським феноменом, є:

- забезпечення сприятливого правового та економічного середовища;
- проведення уніфікованої типізації агротуристичних сільських територій;
- створення для власників агроосель належної організаційно-матеріальної мотивації надання ними послуг у сфері агротуризму;
- розвиток інформаційно-маркетингової мережі, яка б забезпечувала просування агротуристичного продукту;
- значне поширення оздоровчих і пізнавальних форм агротуристичної діяльності;
- налагодження обміну досвідом з країнами ЦСЄ, зокрема – з Польщею, Угорщиною, Чехією, де нагромаджено найбільший практично-господарський досвід розвитку сільського зеленого туризму.

Розв'язання усього комплексу завдань із забезпечення сільського населення якісними суспільними благами залежить також від налагодження та функціонування на сільських територіях *системи інформування та консультування*, важливим інструментом якої є організація діяльності дорадчих служб. Для потенціальних членів ЄС це своєрідна перепустка до цього об'єднання, оскільки основні субсидії на розвиток економіки країн проходять саме через органи самоврядування. Наприклад, у Німеччині загальним принципом для всіх земель є надання безплатної консультаційної допомоги селянам і членам їх сімей з боку державних установ або компенсація витрат на отримання таких послуг від приватних консультаційних фірм, якщо йдеться про перспективи розвитку ферми, які в майбутньому набудуть вагомого суспільного та соціального значення.

У період масштабних господарських і суспільних реформ виникає

необхідність функціонування дорадчих служб з метою пояснення і розповсюдження нових статей законів, а також принципів, які регулюють зміни в господарській та суспільній системах. Важливою також є підтримка трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки методом дорадництва. Широка інформатизація селянства через систему дорадчих служб прискорює суспільні зміни на селі.

Потреба у розвитку дорадчої діяльності на селі пов'язана із змінами, що відбуваються в сільському господарстві та в укладі життя сільського населення України. Законодавчі основи для роботи сільськогосподарських дорадчих організацій дістали своє відображення у Законі України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”, яким передбачено її правові основи, регулювання відносин у цій сфері та розвиток сільської території, спрямований на поліпшення добробуту сільського населення [86]. Оскільки Україна має істотні відмінності у соціально-економічному розвитку села порівняно з державами ЄС, то з огляду на це, дещо специфічні функції виконують і дорадчі служби. Йдеться про позицію ОСГ, частка яких у виробництві сільськогосподарської продукції є вагомою і кількість яких досягла 5,6 млн. Тому дорадча діяльність повинна орієнтуватися на задоволення саме потреб цих господарств шляхом надання їм допомоги в оволодінні сучасними формами господарювання, логістики, агробізнесу.

Досвід діяльності дорадчих служб в Україні засвідчує нерівномірність їх розвитку по регіонах. В окремих областях вони не налаштовані на вирішення завдань за ринковими принципами, діють епізодично, без урахування селянської ініціативи, майже не впливаючи на забезпечення потреб господарств і впровадження як найефективніших методів господарювання. При цьому не забезпечується належний рівень взаємодії з місцевою владою, а мотивація до взаємовигідного партнерства взагалі відсутня. Отже, така функція дорадчих служб, як підвищення добробуту сільського населення, залишається нереалізованою.

Узагальнення досвіду країн ЄС доводить, що, хоча, головне призначення дорадчих служб полягає у забезпеченні ефективності господарювання аграрного сектора економіки, все ж значення і завдання дорадництва слід розглядати з двох позицій: 1) для сільськогосподарського товаровиробника та власника ОСГ, які практично позбавлені можливості отримувати фахову допомогу спеціалістів сільського господарства (зоотехніка, агронома) та постійно зустрічаються з проблемами доступу до фінансових і матеріально-технічних ресурсів; 2) для селянина як жителя сільської території.

Підсумовуючи досліджене, зазначимо, що забезпечення суспільними благами є важливим фактором добробуту сільського населення. Водночас оцінка реальної ситуації свідчить, що існує істотна різниця між умовами їх одержання у державах ЄС та в Україні. Сьогодні підвищенню рівня надання суспільних благ не сприяє соціально-економічна ситуація ні в сільському господарстві як галузі матеріального виробництва, ні на сільських територіях. Державна аграрна політика спрямовується не на розвиток людини та забезпечення суспільних благ, а на підтримку, в основному, аграрного виробництва. Бажаний рівень добробуту для сільського населення зумовлює необхідність підтримки та захисту з боку держави, особливо – щодо реалізації програм сільського розвитку, з одночасним урахуванням національних рис, культури, звичаїв, самобутності українського селянства.

4.3. Забезпечення стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в Україні у зв'язку з поступовою інтеграцією аграрного сектора національної економіки у європейські структури, вимагають принципово нових, нетрадиційних підходів до виробництва якісної готової продукції та сільськогосподарської сировини. Тому важливим доповненням до розглянутих заходів аграрного

курсу нашої держави слід вважати дослідження процесів стандартизації, сертифікації, випробування вітчизняної продукції, які безпосередньо впливають на формування сучасної системи управління якістю та забезпечення конкурентних переваг певних груп агропродовольчої продукції.

Вирішення проблем поліпшення якості та конкурентоспроможності агропродовольчої продукції набуло в Україні загальнодержавної ваги, про що свідчать зміст Концепції державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт та послуг) [117] і План заходів щодо реалізації цієї Концепції, в яких визначено пріоритетні напрями і стратегію вирішення проблем якості. Державна політика у сфері управління якістю* спрямована на створення необхідних правових, економічних, організаційних умов для виробництва якісної продукції, конкурентоспроможної на внутрішньому та зовнішньому ринках, задоволення попиту на безпечну та якісну продукцію, збереження і відновлення безпеки навколишнього природного середовища.

Зазначена Концепція ґрунтується на загально визначених принципах всеохоплюючого управління якістю (Total Quality Management), дотримання яких є обов'язковою умовою досягнення ділової досконалості у сфері управління якістю та навколишнім природним середовищем в країнах-членах ЄС. Використання системи Total Quality Management передбачає стимулювання виробників до поліпшення якості продукції шляхом підтримання інновацій, популяризації досвіду підприємств, які досягли високого рівня досконалості, налагодження взаємодії та обміну інформацією між товаровиробниками сільськогосподарської продукції, тощо. У зв'язку з цим, у ЄС застосовуються сучасні методи управління якістю навколишнім природним середовищем відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO серії 9000 та 14000, що дозволяє створювати умови для повного розкриття потенціалу аграрних підприємств. У контексті Концепції, а також світового

*Управління якістю відповідно до стандарту ISO 9000-2000 – це методи та види діяльності оперативного характеру, які використовуються для виконання вимог щодо якості, тобто методи та види оперативного характеру, спрямовані як на управління процесом, так і на подолання причин незадовільного функціонування виробництва на всіх стадіях забезпечення якості з метою досягнення економічної ефективності.

та європейського досвіду до принципів всеохоплюючого управління якістю належать: – орієнтація на споживача; – провідна роль керівництва підприємств та організацій в управлінні якістю; – залучення працівників підприємств та організацій до процесів управління якістю; – ринковий підхід до управління ресурсами і діяльністю підприємств та організацій; – системний підхід до управління діяльністю підприємств та організацій; – постійне навчання працівників, впровадження інновацій та вдосконалення виробничих процесів; – прийняття рішень з урахуванням конкретних фактів.

Разом з тим, як свідчить аналіз, у політиці якості остаточно невизначеними залишаються підходи до стратегічного управління нею і до забезпечення відповідними методиками процесів підвищення безпеки агропродовольчої продукції, а також умови заохочення вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників за дотримання ними відповідних стандартів якості та виконання екологічних вимог. Більше того, найважливішою причиною низького рівня системи управління якістю є існування бар'єрів технічного характеру, до яких належать закони, стандарти, технічні регламенти, процедури підтвердження відповідності, акредитація центрів з оцінки відповідності та випробувальних лабораторій, контроль і нагляд за виконанням обов'язкових вимог.

Зазначені причини є істотним гальмом для повноцінного членства України у СОТ і поступового входження її до європейських структур. За умовами Угоди СОТ про технічні бар'єри в торгівлі, країни-члени СОТ повинні привести свої національні стандарти у відповідність до міжнародних. Адже саме стандарти* відіграють важливу економічну та соціальну роль, забезпечуючи потенціальний вклад у навколишнє природне середовище, охорону здоров'я та інші сфери якості життя суспільства. Згідно із ст. 51 і 52 УПС [237], Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації

*За визначенням ISO та UN-ECE *стандарт* – це технічні вимоги або вільний для громадського ознайомлення документ, вироблений спільними зусиллями та на основі принципу консенсусу або загальним схваленням усіх зацікавлених сторін, заснований на консолідованих результатах діяльності у сфері науки, технології та людського досвіду, спрямований на розвиток оптимальних суспільних вигод, і ухвалений органом, визначеним на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

власного законодавства, чинних технічних правил і стандартів, а також взаємного визнання результатів оцінювання відповідності. З огляду на це, є всі підстави погодитися із загальноприйнятою думкою, що використання можливостей гармонізації стандартів вітчизняної продукції із світовими та європейськими ISO/IEC – це єдиний шлях для українського сільськогосподарського товаровиробника витримати конкуренцію на європейському ринку.

Водночас, високий рівень конкуренції на внутрішньому та світовому ринках певною мірою стимулює до необхідності підвищити конкурентоспроможність власного виробництва шляхом стандартизації продукції. Світовий досвід переконливо доводить, що в середньому на третій рік після впровадження стандартів якості продукції підприємства досягають: по-перше, збільшення реалізації продукції на 25-30 %; по-друге, розширення ринків збуту на 10-11 %; по-третє, зменшення витрат на невідповідну продукцію на 45-55 %; по-четверте, збільшення ринкової вартості підприємства на 30 % [74, с. 52]. За інформацією CEN, 40 % глобального товарообороту провідних компаній світу залежить від стандартів. За висновками міжнародних експертів впровадження гармонізованих стандартів дозволило країнам–членам ЄС збільшити ВВП на 1 %, що становить мільярди євро.

В основу гармонізованих європейських стандартів* покладено триєдиний механізм технічного регулювання, який дає можливість обмежити втручання держави в економіку, а виробникові – реалізувати своє призначення, задовольняючи потреби споживача у різноманітній безпечній продукції. Складовими цього механізму є: 1) добровільність використання стандартів; 2) обов'язковість дотримання вимог технічних регламентів; 3) виконання процедури оцінки відповідності.

*Гармонізований європейський стандарт – це стандарт, розроблений та прийнятий на Загальних керівних принципах співробітництва між європейськими органами стандартизації та Комісією на основі відповідних директив “Нового підходу”, який пов'язаний з вимогами безпеки та, у зв'язку з чим, набуває статусу обов'язкового для виконання на території ЄС.

Сучасна європейська практика стандартизації базується переважно на Директивах ЄС, зміст яких формулюється за принципами “Нового підходу” (Резолюція Ради Європи від 7 травня 1985 р., 85/С 136/01). Вважається, що “Новий підхід” став поворотним моментом у визначенні вимог до безпеки продукції, яким повинні відповідати товари, що виходять на ринок, і тим самим здобувати право вільного руху всередині ЄС. Фундаментальними принципами “Нового підходу” є відповідність товарів основним вимогам щодо безпеки з метою їх допущення до вільного руху всередині ЄС; покладання функцій з створення технічних норм, яким повинні відповідати товари, на європейські органи стандартизації, а саме – на CEN та CENELEC; добровільність застосування стандартів за своєю природою (виробник має свободу вибору, залишаючи за собою право виробляти чи не виробляти продукцію за гармонізованими європейськими стандартами, але він зобов’язаний довести, що його продукція відповідає необхідним умовам відповідної директиви); визнання національними органами виконавчої влади продукції, виробленої за гармонізованими європейськими стандартами [142, с. 25-26].

Стосовно до галузі харчової промисловості та інших сфер, пов’язаних з питаннями охорони здоров’я, використовується традиційний підхід, який тісно переплітається з “Новим підходом”. Водночас міждержавна політика ЄС у сфері розроблення та прийняття стандартів, які гарантують якість і безпеку продукції на ринковому просторі, постійно вдосконалюється. Дійовим інструментом компетентності та прозорості серед товаровиробників і споживачів продукції стало створення концепції “Глобального підходу” (Резолюція Ради Європи від 21 грудня 1989 р., 90 С 10/01), яким передбачено застосування 8 модулів з метою забезпечення гнучкості оцінки всього виробничого процесу і його адаптації до цілей кожної операції (модуля). Таким чином, виконується процедура оцінювання відповідності директивам ЄС “Нового підходу”.

Викладене підтверджує актуальність реалізації запропонованих стратегій в умовах насиченості світового ринку продовольчою та харчовою продукцією, коли стандарти стають тим зразком і еталоном якості, яких повинні прагнути товаровиробники, щоб протистояти експансії більш досвідчених конкурентів і гравців ринку.

Впровадження європейських моделей стандартизації, спрямованих на підвищення якості та конкурентоспроможності продукції, процесів та послуг, спонукає до створення в Україні системи стандартизації, адекватної економічним змінам, і, відповідно, до прискорення позитивних змін у системі технічного регулювання та захисту прав споживачів. Формування національної системи стандартизації за аналогією з ЄС вимагає розуміння нової ролі та місця стандартів у системі державного регулювання економіки. За оцінкою Всесвітнього економічного форуму у 2006 р., Україна посідала 86-те місце за рівнем конкурентоспроможності економіки. Залишитися на узбіччі глобальної економіки є реальною загрозою для України, якщо й надалі вітчизняна продукція вироблятиметься за застарілими стандартами, продовжуватиметься застосування процедури оцінювання відповідності та вимірювання, результати яких не визнаються у світі [272, с. 4].

Необхідність розробки і впровадження стандартів зумовлена певними суспільними вигодами, оскільки суспільство має потребу в такій агропродовольчій продукції, яка б гарантувала високий рівень виробництва і відсутність ризику для життя та здоров'я людини, а також навколишнього природного середовища. Для досягнення цієї мети і розробляються стандарти, що містять вимоги до безпеки і якості продукції, методів випробувань, певних систем класифікації, термінів і визначень, управління якістю та навколишнім природним середовищем (рис. 4.2).

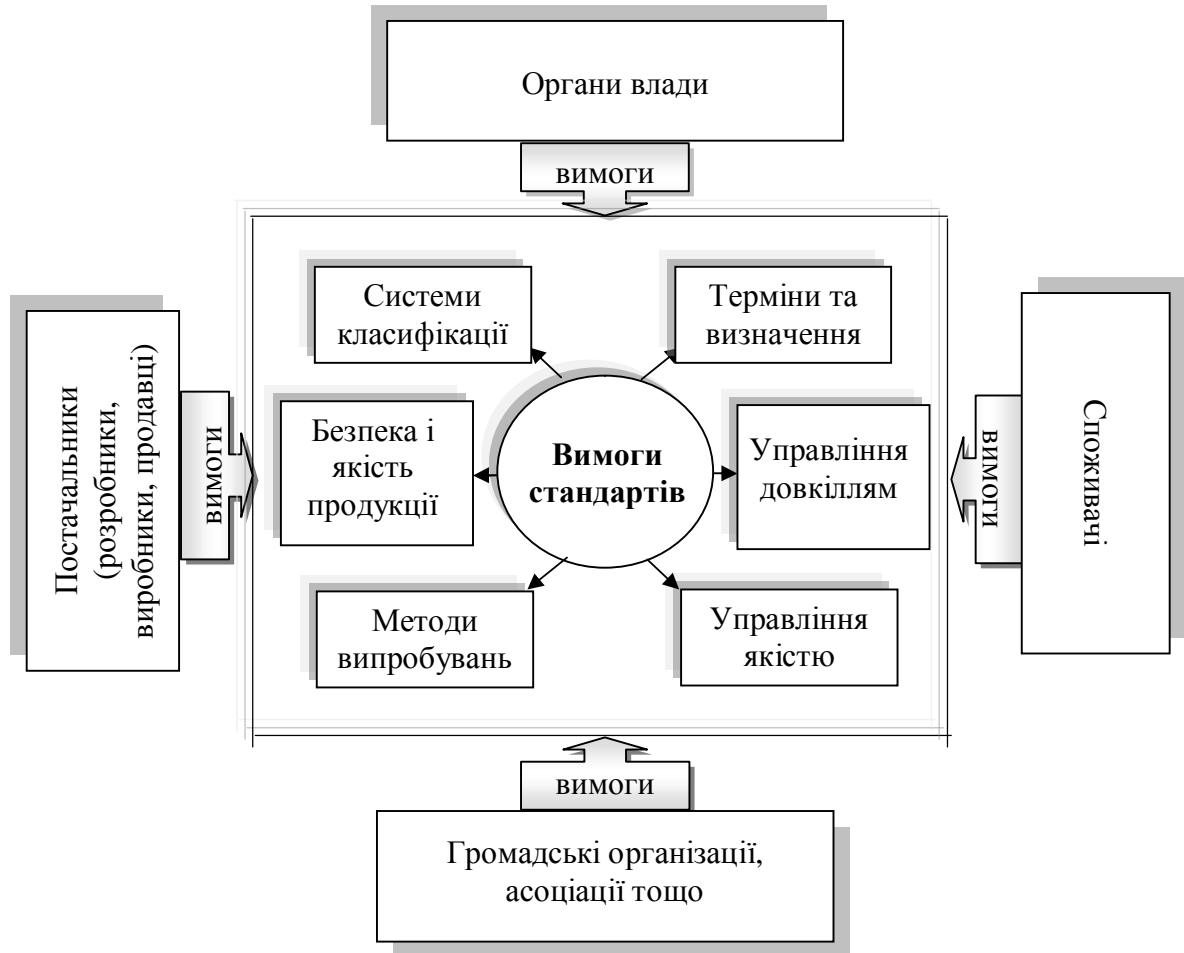

Рис. 4.2. Вимоги до застосування стандартів в умовах адаптації України до ЄС

Стандарти встановлюють однозначну термінологію, системи одиниць, правила маркування, пакування і транспортування, порядок розробки експлуатаційної документації та інформації для споживачів, необхідної для оцінювання та вибору ними продукції. Відповідно до вимог стандартів, формується нормативно-законодавча база, плануються обсяги та напрями надходження бюджетних коштів, здійснюється підготовка фахівців і науковців. Доречно наголосити, що новітній підхід до трактування ролі стандартів, який пропонується ЄС, полягає у переміщенні акцентів щодо забезпечення конкурентоспроможності та якості продукції із загальнодержавного рівня (при якому найхарактернішим є застосування принципів обов'язковості та надмірної деталізації вимог стандартизації продукції та її відповідності виключно встановленим критеріям) на рівень безпосереднього товаровиробника. Перехід від обов'язковості стандартів до

їх добровільного застосування сприяє розвитку ініціативи та відповідальності виробника, що, у свою чергу, впливає на попит і збут продукції та, врешті-решт, на економічний стан виробництва. В цьому випадку мета створення стандарту на агропродовольчу продукцію полягає у встановленні допустимих норм і правил для виготовлення якісної і безпечної продукції з урахуванням інноваційного розвитку, технічного і технологічного оновлення виробництва, підготовки висококваліфікованих кадрів, тощо.

В умовах зростання індивідуального сектора виробництва у сільському господарстві та формування регіональних аграрних ринків з вищими вимогами, відповідність міжнародному стандарту ще не є фактом досягнення конкурентоспроможності, хоча і становить необхідну умову для цього. Імовірніше за все, це перепустка на європейський чи світовий ринки як аванс у рахунок потенціальної конкурентоспроможності, оскільки стандарти розвивають добродійну торгівлю і справедливе ціноутворення.

Реальність умов доступу на ринки залежатиме від стабільності позиціонування на них продукції, від оцінювання споживачем встановлених споживчих характеристик товару за критеріями якості та вартості. Водночас дійовим стимулом до прискорення процесу гармонізації національних стандартів на агропродовольчу продукцію з європейськими і світовими є державна політика у сфері стандартизації. Темпи гармонізації стандартів, які визначено нормативними документами [88, 87, 80], можна характеризувати як позитивні. На 2006-2010 рр. заплановано розроблення і прийняття 8570 гармонізованих національних стандартів, з яких 1200 впроваджено у 2006 р. і 2070 буде впроваджено у 2010 р. На початок 2007 р. кількість державних стандартів на агропромислову продукцію за нормативами становить усього 1256, у тому числі 433 на продукцію сільського господарства і на харчові продукти – 833 [107]. Водночас аналіз сучасного рівня гармонізації національних стандартів на агропромислову продукцію (табл. 4.6) свідчить, що в сільському господарстві до ISO та EN ідентифіковано 50 % діючих стандартів, а у харчовій та переробній галузях – лише 29 %.

Таблиця 4.6

**Рівень впровадження міжнародних та європейських стандартів
на вітчизняну агропромислову продукцію станом
на 01.01.2007 р.**

Коди та назви продукції за ДК 004-2003	Кількість державних стандартів за нормативами	
	всього	у тому числі гармонізованих до ISO/EN
65. Сільське господарство, за галузями:	433	160/57
65.020.01 Землеробство та лісівництво взагалі	56	0/0
65.020.20 Рослинництво	48	0/0
65.020.30 Тваринництво та селекція тварин	18	0/0
65.020.40 Озеленювання та лісівництво	8	0/0
65.040 Сільськогосподарські будівлі, споруди та устаткування	9	2/1
65.060 Сільськогосподарські машини, інвентар та устаткування	177	111/45
65.080 Добрива	30	14/11
65.100 Пестициди та інші агрохімікати	2	0/0
65.120 Корми для тварин	54	29/0
65.140 Бджільництво	18	0/0
65.150 Рибальство та рибицтво	10	3/0
65.160 Тютюн, тютюнові вироби і відповідне устаткування	3	1/0
67. Технологія виробництва харчових продуктів, з них:	823	190/52
67.020 Технологічні процеси у харчовій промисловості	20	0/0
67.040 Харчові продукти взагалі	11	1/7
67.050 Загальні методи перевіряння та аналізування харчових продуктів	16	6/9
67.060 Зернобобові, бобові культури та продукти їх переробки	83	22/2
67.080 Фрукти. Овочі	165	61/2
67.100 Молоко та молочні продукти	88	23/0
67.120.10 М'ясо та м'ясні продукти	108	16/2
67.120.20 Свійська птиця та яйця	14	0/0
67.120.30 Риба та рибні продукти	13	0/0
67.120.99 Інша тваринницька продукція	8	0/0
67.140 Чай, кава, какао	16	110/0
67.160 Напої	98	0/12
67.180 Цукор. Цукристі продукти. Крохмаль	46	9/2
67.190 Шоколад	1	0/0
67.200. Харчові олії та жири. Насіння олійних культур	74	31/0
67.220 Прянощі та приправи	28	4/0
67.250 Матеріали та предмети в контактi з харчовими продуктами	18	6/12
67.260 Установки та устаткування для харчової промисловості	16	0/4
Разом (65+67)	1256	350/109

Джерело: Розроблено та розраховано за даними [107, с. 229-272].

Взагалі не гармонізовано до вимог ЄС стандарти у землеробстві, лісівництві, бджільництві, а також на рибу та рибні продукти, на продукцію птахівництва, тютюн і тютюнові вироби, пестициди та інші агрохімікати. Рівень гармонізації із світовими стандартами на харчові олії та жири і насіння олійних культур становить 42 %, на цукор, цукристі продукти та

крохмаль – 20 %, на фрукти та овочі – 37 %, на зернобобові та продукти їх переробки – 27 %.

Якщо відстежити тенденцію до гармонізації стандартів за окремими групами сільськогосподарської продукції, то, наприклад, з групи молокопродуктів не відповідають міжнародним вимогам до якості молоко коров'яче питне при його закупівлі, сиркові вироби, кефір, сметана, консерви молочні та ін. Відсутні гармонізовані стандарти щодо строків зберігання, технічних умов заготівлі молокопродуктів (у тому числі – для дитячого харчування), методів визначення їх жирності, чистоти, вмісту води, мікробіологічного аналізу, тощо. Найчастіше якість молочної продукції визначається за старими ГОСТами, більшість яких не переглядалися останні 10 років, і регулюється ними ж, але в українській редакції (тобто ДСТУ на основі ГОСТ 13264-70 і ГОСТ 13264-88). Вимоги цих стандартів до якості молока та молочної продукції є значно нижчими за європейські, хоча з 1 січня 1998 р. введено в дію ДСТУ 3662-97 “Молоко коров'яче незбиране. Вимоги при закупівлі”, який поширюється на сире коров'яче молоко під час закупівлі з молочних ферм підприємств, незалежно від форми власності та видів діяльності. Цими вимогами передбачено новий підхід до якості молока – за аналогією з високорозвинутими країнами ЄС.

Аналогічна несприятлива ситуація спостерігається по групі м'ясних продуктів. Як і раніше не гармонізовано із законодавством ЄС вимоги до якості всього асортименту українських ковбас, м'ясних консервів, напівфабрикатів, субпродуктів, м'яса диких тварин, що поставляється на експорт, тощо. У зв'язку з цим за даними департаменту Держспоживстандарту України, 20 % вітчизняної м'ясної продукції не відповідає умовам, встановлених у нормативних документах. Також потребують перегляду національні стандарти на корми для тварин: з існуючого 41 тільки 24 адаптовано до міжнародних стандартів.

Перелік міжнародних та європейських стандартів, впроваджених через національні стандарти України, по інших групах агропродовольчої продукції

є також незначним. Так, відповідно за новими стандартами якості пшениці, прийнятими 24.05.2004 р. (ДСТУ 3768:2004 “Пшениця. Технічні умови”), передбачено визначення її якості за вмістом білка (11-14 %), а не клейковини, як раніше. Крім того, впровадження нових стандартів на пшеницю, гармонізованих з міжнародними вимогами, передбачає скасування її поділу на класи. Проте всього 191 підприємство (або тільки 33 % від їх загальної кількості) мають прилади для визначення якості зерна за вмістом білка експрес-методом. Як наслідок, така ситуація позначається на якості хлібобулочних виробів, борошна і крупів, які виробляються у харчовій промисловості з давальницької сировини. Наприклад, за результатами державного нагляду ДП “Житомирстандартметрологія” за додержанням стандартів на зазначені види продукції, тільки за період з 15.06. по 16.11. 2007 р. забраковано 171,6 т. продукції на загальну суму 134,7 тис. грн. При цьому розмір штрафів за серйозні порушення у технології виготовлення, відсутність випробувань на окремих підприємствах, порушення фізико-хімічних показників і відхилення від маси доволі є дуже символічним і становить всього 26,3 тис. грн. Зауважимо, що в ЄС взагалі вважається помилковим оцінювання контролюючими органами якості та безпеки продукції за кількістю перевірок і системою штрафів. Державний нагляд за таким методом не сприяє розвитку малого й середнього бізнесу. Більш прогресивним методом контролю, який в Україні законодавчо ще не закріплено, є ринковий нагляд і відповідальність за постачання на ринок небезпечної продукції,

Державна політика у сфері стандартизації реалізується шляхом використання національних стандартів (ДСТУ), міждержавних стандартів, успадкованих від СРСР (ГОСТ), а також стандартів, гармонізованих до стандартів ЄС (ДСТУ EN) і до міжнародних стандартів (ДСТУ ISO). Тим самим утворилася складна, непрозора, трирівнева система вимог до якості агропродовольчої продукції та її технічного регулювання, яка не сприяє впровадженню нових технологій, внаслідок чого, для України виникає

загроза можливої втрати ринків сільськогосподарської продукції країн ЄС. Зокрема, впровадження новими членами ЄС європейських стандартів та норм технічного, санітарного, фітосанітарного і ветеринарного контролю дало для України негативний ефект, який оцінюється у 60 млн. дол. США, і загальні збитки від можливої втрати ринків сільськогосподарської продукції країн ЄС – на рівні 300-400 млн. дол. США. Усе це призводить до того, що навіть на етапі створення нового виду продукту продукції харчової галузі при орієнтації на чинні, але практично застарілі стандарти і технічні умови на сировину та інші складники, на законних підставах закладається невідповідність харчових продуктів вітчизняного виробництва вимогам нормативних документів щодо агропродовольчої продукції, якими керуються у ЄС і СОТ.

Крім того, велику кількість методик визначення конкретних показників безпеки для здоров'я людей (особливо – у галузі харчових добавок) ще не стандартизовано. Водночас слід враховувати, що європейські стандарти якості стають дедалі жорсткішими, створюючи серйозний бар'єр у торговельних відносин між Україною та ЄС. За досвіду країн ЦСЄ, які склали останню хвилю розширення ЄС, велику кількість фермерських господарств і переробних підприємств було ліквідовано внаслідок правової незахищеності та відсутності правових інструментів захисту власного виробництва, а не через виробництво неякісної продукції.

За допомогою наведеного аналізу виявляється не тільки суто технічний аспект стандартизації, але й другий, не менш важливий, – соціальний. Йдеться про задоволення потреб населення у якісних та безпечних продуктах харчування залежно від рівня доходів і витрат на їх придбання. Соціальна роль стандартів полягає у забезпеченні на загальнодержавному рівні можливостей споживати якісну та безпечну для здоров'я продукцію. Разом з тим категорія споживачів, чий рівень доходів помітно обмежує можливості вибору високоякісної стандартизованої продукції, постійно перебуває в зоні ризику. При цьому вирішальним фактором стає ціна товару або послуги,

оскільки саме в ціні закладено найвищі або найнижчі показники якості агропродовольчої продукції та необхідних видів послуг. Соціальна небезпека криється в тому, що для окремих малоїмущих категорій населення (насамперед сільського) чим нижчою є ціна на вказані товари, тим краще.

Важливим механізмом гарантії якості агропродовольчої продукції виступає сертифікація, тобто процедура підтвердження відповідності, за допомогою якої незалежна від виробника та споживача організація (акредитований орган із сертифікації) засвідчує у письмовій формі відповідність якості продукції вимогам, встановленим законодавством. Сертифікація може мати як обов'язковий (у випадках, передбачених законодавчими актами України), так і добровільний (за ініціативи виробника або продавця сільськогосподарської продукції) характер.

Відповідно до наказу Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики “Про затвердження переліку продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації в Україні”, до цього переліку увійшли 36 видів харчових продуктів та продовольчої сировини, а також 7 видів сільськогосподарської техніки. Разом з тим, до нього не увійшло жодного виду сільськогосподарської продукції. Нормативні документи (стандарти), на відповідність яким проводиться сертифікація вказаної продукції, не адаптовано до міжнародних та європейських. Більше того, у ряді випадків застарілі технічні умови та стандарти гальмують впровадження передових процесів і стримують виробництво нової продукції. Існуюча в Україні система технічного регулювання не визнається більшістю торгових партнерів, що дозволяє відповідним органам надавати сертифікаційну підтримку продукції на зовнішніх ринках і змушує експортерів проводити повторні випробування. Це, у свою чергу, істотно збільшує собівартість продукції, нерідко знижуючи її конкурентоспроможність.

Треба зауважити, що з початку 90-х років стрімко розвивається європейське законодавство у галузі безпеки продовольства, що в таких

умовах може істотно загальмувати інтеграційні процеси в Україні. Базовим документом в державах ЄС, який визначає стандарти продуктів харчування та їх безпеку, є Продовольчий кодекс (Codex Alimentarius) – продукт спільної праці двох організацій: ФАО і ВООЗ. Сучасний зміст цього документа містить стандарти харчування, гігієнічні та технологічні правила, нормативи для окремих продуктів (рибних, м'ясних, молочних, соків тощо), допустимі значення залишків пестицидів і ветеринарних препаратів у продуктах харчування, тощо. Кодекс охоплює серію загальних і специфічних стандартів безпеки, спрямованих на захист здоров'я споживача та забезпечення прозорості у торгівлі. Окремими положеннями Кодексу визначаються норми для продуктів дієтичного (у тому числі – дитячого) харчування, а також встановлюються методи оцінки різних видів агропродовольчої продукції. Окремим у Кодексі є загальний стандарт на маркування харчових продуктів, у якому досить чітко визначено принципи опису харчового продукту, порядок маркування, переліку його інгредієнтів, харчових добавок тощо [78, с. 119-124].

Відповідно до вимог цього базового документа європейське законодавство вимагає здійснення контролю і безпосередньо самими фірмами – за допомогою системи НАССР, основна ідея якої полягає в оцінці причини небезпек, які можуть впливати на харчовий продукт на всіх ланках його виробництва, зберігання, реалізації та використання. За допомогою НАССР виробники беруть на себе відповідальність за безпеку процесу виробництва, тоді як компетентні органи влади (уряд) перевіряють, чи здійснюється виробництво відповідно до санітарних правил і чи не зіпсований кінцевий продукт внаслідок регулярних перевірок. Сьогодні, згідно із законодавством ЄС, для первинного сектора (фермерів) офіційного припису щодо впровадження системи НАССР не існує, але їх заохочують застосовувати її поряд з Кодексом добросовісної практики, заснованим на національному рівні професійними асоціаціями виробників.

Взагалі слід зазначити, що всі вимоги щодо якості та безпеки сільськогосподарської сировини та харчової продукції у країнах ЄС закладено у відповідних законах, з обов'язковим посиланням на стандарт. Закони мають характер прямої дії та передбачають суттєву систему штрафних санкцій у разі їх порушення. Якість і безпеку продукції контролює безпосередньо ринок, а система якості за принципом “від поля до столу” є достатньо прозорою та керованою. Основним принципом усунення технічних бар'єрів у торгівлі між країнами ЄС є довіра до якості та надійності продукції, якості та компетентності виробника, якості й компетентності органів, які здійснюють нагляд, сертифікацію та акредитацію випробувальних лабораторій у кожній країні.

Характеризуючи сучасну систему стандартизації та контролю за забезпеченням якості та безпеки сільськогосподарської продукції, що успішно функціонує у ЄС, можна узагальнити, що відносини між державами та виробниками складаються на принципах партнерства, спрямованого на постійну адаптацію до нововведень і вільного переміщення продукції на агропродовольчому ринку.

У контексті забезпечення якості та безпеки агропродовольчої продукції інтеграційні процеси у вітчизняному аграрному секторі припускають створення ефективної системи контролю за якістю на основі впровадження НАССР за аналогією з ЄС. Внаслідок недостатнього фінансування, застарілих технологій, відсутності науково обґрунтованих правил поведінки персоналу на вітчизняних підприємствах система НАССР впроваджується низькими темпами. Лише шість підприємств харчової галузі освоїли методику та активно використовують поки що її окремі елементи.

У зв'язку з невідповідністю стандартів унеможлиблюється прийняття Директив ЄС. Фінансування робіт з наукового забезпечення стандартизації здійснюється в обмежених обсягах і за залишковим принципом, що, за підрахунками фахівців, становить лише 10 % потреби. До зони критики європейських експертів потрапив Закон України “Про якість і безпечність

харчових продуктів і продовольчої сировини”, який було розроблено МОЗ України без участі спеціалістів і науковців у галузі сільського господарства та харчової промисловості. Окремі позиції цього Закону суперечать як чинним угодам СОТ “Про технічні бар’єри в торгівлі” та “Про санітарні та фітосанітарні норми”, так і системі продовольчого права, що діє у ЄС [260].

Посилення акценту на якості та безпеці агропродовольчої продукції пояснюється зростанням споживчих ризиків у зв’язку з використанням досягнень у галузі біотехнології та, як наслідок, масовим поширенням відносно нового товару – генетично модифікованої продукції. Аналіз засвідчує, що протягом останніх 10 років 8,5 млн. фермерів вирощували трансгенні модифіковані сільськогосподарські культури на площах близько 405 млн. га у 17 країнах світу [259, с. 37]. Трансгенна продукція набуває дедалі більшого використання у виробництві продуктів харчування та кормовиробництві. Найбільше комерційне поширення дістали такі генетично модифіковані рослини – соя, рапс, кукурудза, томати, картопля, тютюн та ін. У структурі їх посівів лідирує соя (62 %), далі йдуть кукурудза (23 %), бавовна (12 %) і ріпак (7 %). Серед промислово вирощених ГМ-рослин частка стійких до гербіцидів становить 75 %, до шкідників – 17 %, до гербіцидів і шкідників – 8 %. Щорічний приріст посівних площ під генетично модифіковані культури перевищує 10 %.

Ці обставини доводиться враховувати при формуванні регіональної політики якості у сфері продовольства. Відомо, що до 1988 р. європейський ринок чинив опір усім продуктам, які містили або походили з генетично модифікованих організмів. Це пов’язувалося з принципом обережності. У зв’язку з постійним тиском країн третього світу і СОТ, ЄС зобов’язаний частково відкрити свій ринок для цих продуктів. В основу такої політики відкритості покладено визнання права споживачів на інформацію і на забезпечення етикетками із зазначенням якості продукту як інструменту здійснення усвідомленого вибору. Своєрідність процесу формування суспільної думки споживачів відносно вживання або невживання ГМ-

продукції полягає в їх особистому виборі. Для цього європейським законодавством (Основний регламент на маркування GMO: Регламент ЄС 1830/2003 і поправка до Директиви 2001/18/ЄС) передбачено, що продукти, які містять понад 0,9 % генетично модифікованих складових, повинні мати спеціальну позначку на упаковці та напис відповідного змісту, а саме – що даний продукт виготовлено з генетично модифікованих матеріалів. Правилами ЄС передбачено зняття семирічного мораторію на розробку нових трансгенних продуктів, а також посилення контролю з боку виробників цієї продукції на всіх стадіях виробництва. Вільний продаж таких продуктів у ЄС здійснюється виключно з дозволу Європейської комісії у випадку, коли їх внесено до переліку дозволених до реалізації у країнах ЄС [52].

Аналіз наведеного свідчить, що в ЄС уже визначились із ставленням до трансгенів. Подальший розвиток європейської політики на ринку трансгенних культур посилюється певним переліком переваг, які виявляються при впровадженні новітніх агротехнологій. Серед них – послаблення залежності врожаїв від використання хімікатів у землеробстві; збільшення світових продовольчих ресурсів; підвищення виходу сільськогосподарської продукції з одиниці площі при мінімальних витратах; скорочення обсягів використання пестицидів; зменшення залежності фермерів і споживачів агропродовольчої продукції від системи її розподілу; оздоровлення екологічної ситуації, збереження ґрунтів та біорізномаття; тощо [259, с. 36]. Водночас не виключається також фактор непередбачуваності наслідків щодо рівня безпеки біотехнологій і нешкідливості продуктів харчування з трансгенних культур.

З включенням до процесу розвитку світового ринку ГМ-продукції Україна могла б відігравати більш активну роль у формуванні політики в цій сфері та відстоювати власні інтереси у форматі євроінтеграційного курсу. Для цього необхідно на законодавчому рівні унормувати дане питання. Певні кроки з адаптації законодавства України до законодавства ЄС і вимог СОТ

уже зроблено. Законом України “Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів”, який набрав чинності 15.06.2007р., визначаються правові та організаційні основи регулювання громадського ставлення до споживання ГМО з метою їх безпечного вивільнення до навколишнього природного середовища та попередження можливого негативного впливу на здоров'я людини. Чинним державним правовим актом визначено принципи державної політики у сфері обігу ГМО, встановлено принципи обмеження їх використання, вписано вимоги до ввезення та транзиту ГМО, а також встановлено відповідальність за порушення законодавства у сфері їх використання.

Разом з тим у чинній нормативно-правовій базі України не відображено можливі шляхи вирішення питання про запобіжні заходи у разі виходу трансгенів до навколишнього природного середовища. Законом не передбачено обмеження на використання ГМО, а відповідно, – і пов'язані з ним ризики для здоров'я населення та навколишнього природного середовища. На відміну від законодавства ЄС, у вітчизняних нормативних актах немає системи оцінки ризиків та управління ними. Відсутність офіційної методики досліджень продукції на вміст трансгенів спричиняє неконтрольований її імпорт. Маркування трансгенної продукції планується лише у вигляді спеціальних символів (це вимога СОТ), а не детальним текстовим рядом, як того вимагає європейське законодавство. На сьогодні правила маркування агропродовольчої продукції не адаптовано до міжнародних норм, і введення їх лише планується урядом. Донині чинним законодавством України не передбачено відповідальність за ігнорування правил маркування.

Якщо виходити з того, що новітні біотехнології набуватимуть подальшого розвитку та розповсюдження, то необхідно вдосконалити законодавчу базу у сфері контролю за вирощуванням генетично модифікованої продукції у рослинництві, сформованої на проведенні

комплексних медико-біологічних, медико-генетичних і технологічних досліджень. Для полегшення виявлення генетично модифікованої продукції при ввезенні її на територію України необхідно своєчасно і доцільно встановити повний контроль за імпортом харчової продукції, насіння та кормів. Оскільки у засобах масової інформації зустрічаються лише епізодичні повідомлення про негативний вплив ГМО на людину та навколишнє природне середовище, то потребує вдосконалення система інформації відносно наукових, біологічних або медичних наслідків їх споживання.

Підсумовуючи результати викладених досліджень щодо необхідності подальшої адаптації національної системи стандартизації до міжнародної та європейської, поступовості переходу від обов'язкової сертифікації до оцінки відповідності за вимогами технічних регламентів, узагальнимо основні проблеми, що гальмують цей процес:

- існуючий порядок державного контролю та нагляду за виробництвом агропродовольчої продукції на підтвердження її відповідності встановленим вимогам діє за старою схемою, залишається складним та обтяжливим для товаровиробника і не сприяє впровадженню прогресивних технологій в аграрному секторі;
- оновлення нормативних документів відбувається повільно (на рівні однієї сотні стандартів на рік), через що застарілі технічні умови та стандарти стримують виробництво якісної та екологічно безпечної продукції;
- більшість діючих національних стандартів на сільськогосподарську продукцію не гармонізовано з вимогами міжнародних нормативних документів, що не забезпечує вітчизняній продукції вільний доступ на світові ринки, стримує участь українських товаровиробників у виробничій кооперації та залученні іноземних інвестицій;
- велику кількість методик визначення конкретних показників безпеки не стандартизовано, внаслідок чого існує їх істотна невідповідність з вимогами до сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів на

зовнішньому ринку;

- неузгодженість дій і підходів до сертифікації агропродовольчої та харчової продукції між Держспоживстандартом, МОЗ і Мінагрополітики України веде до порушення законодавства щодо наявної системи контролю, яка на сьогодні убезпечує споживача від неякісної та небезпечної продукції;
- у чинному законодавстві відсутня система контролю за використанням ГМО;
- структура фінансування робіт з гармонізації національної системи стандартів є недосконалою, зорієнтованою тільки на державний бюджет, без урахування інших джерел фінансування.

Розв'язання окреслених проблем ускладнюється тим, що, як правило, в системі забезпечення якості, відсутні власна ініціатива підприємств аграрного сектора, професійний менеджмент, стабільне фінансове становище, що, врешті-решт максимізує ризик недоотримання запланованого результату. Для забезпечення ефективності процесу гармонізації вітчизняних стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції до європейських необхідними є державний контроль за якістю продукції, інтеграція та координація дій усіх відповідальних і заінтересованих сторін: МОЗ, Мінагрополітики та Держспоживстандарту України. Було б доцільно, з метою посилення державного нагляду за забезпеченням якості та безпеки харчових продуктів по всьому продовольчому ланцюгу створити єдиний незалежний державний орган з покладанням на нього відповідальності за приєднання України до Угоди СОТ “Про санітарні та фітосанітарні норми”, а також адаптувати національне законодавство до вимог цієї Угоди, включаючи й створення єдиної національної інформаційної служби. На цей самий державний орган необхідно покласти відповідальність за прискорення адаптації до відповідних європейських і світових аналогів вітчизняних ветеринарних, санітарно-епідеміологічних, санітарно-гігієнічних, технологічних, агроекологічних, зоотехнічних та інших норм, правил і вимог щодо виробництва продовольчої сировини і харчових продуктів.

При приведенні національних стандартів якості у відповідність до вимог Продовольчого кодексу (Codex Alimentarius) обов'язковим заходом повинна стати робота з упорядкування та систематизації вітчизняної законодавчої системи, що складається із законів, технічних регламентів, стандартів та інших нормативно-правових актів у цій галузі, з наступним визначенням пріоритетів, обсягів робіт та основних виконавців. Це сприятиме мінімізації ризиків, які імовірно виникатимуть в процесі адаптації до законодавчої бази (Директив та Регламентів) ЄС.

Посиленню ролі безпосередніх виробників агропродовольчої та харчової продукції у забезпеченні її якості та безпеки сприятиме обов'язкове запровадження НАССР. Використання сучасних систем управління якістю на підприємствах стане можливим шляхом запровадження методів державного стимулювання (через надання пільгових кредитів на запровадження НАССР і цільових субсидій, встановлення податкових пільг, тощо). Великі витрати на створення і функціонування систем управління якістю на підприємствах, що є складною перешкодою для тих суб'єктів господарювання, які стали на цей шлях, упереджуються модернізацією виробництва, навчанням персоналу нових методів роботи і самоконтролю, впровадженням інноваційно-технологічних моделей випуску високоякісної та безпечної продукції.

Переліком запропонованих заходів дослідження поставленого питання не вичерпується. Євроінтеграційні наміри України спонукають її не тільки до прийняття серйозних зобов'язань щодо стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції у рамках правил і норм, які діють у ЄС та СОТ, але й до обов'язкового їх виконання, що закріплюється підписанням угод з цими організаціями.

4.4. Екологізація аграрного виробництва

Одним з найактуальніших аспектів функціонування аграрного сектора економіки в умовах євроінтеграційних перспектив є виробництво екологічно

чистої сільськогосподарської продукції. На сучасному етапі глобалізації ринкової економіки спостерігається стабільне зростання попиту на таку продукцію. Однак в Україні реформи, що здійснювалися в останнє десятиріччя в аграрній економіці, зосереджувалися, як уже зазначалося, в основному на правах власності, земельних відносинах, інституціональних перетвореннях. При цьому майже не зверталася увага на агроекологічний стан земельних ресурсів і жорстке дотримання агротехнічних вимог при вирощуванні сільськогосподарських культур. В умовах формування ринкових відносин домінуючу позицію зайняв принцип одержання максимального прибутку та вирішення економічної проблеми попиту та пропозиції. Водночас екологічний фактор ігнорувався, що спричинило погіршення агроекологічного стану земель і якості агропродовольчої продукції.

Не зважаючи на те, що, за оцінками експертів, перехід до екологічно чистого агровиробництва (екологічного землеробства) веде до істотного скорочення виробництва продукції в розрахунку на одиницю площі земель, підвищення цін на продовольство (на 15 %), скорочення доходів фермерів (приблизно на 10 %), а також зниження врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності сільськогосподарських тварин і фактично означає зміну системи господарювання, все ж кількість ФГ альтернативних систем землеробства у ЄС неухильно зростає. Так, наприклад, Данія добилася зростання кількості зайнятих у сільському господарстві на 50 тис. чол., поліпшення торгового балансу, зниження витрат енергії у сільському господарстві у 2 рази, скорочення використання нітратів на 10-40 %. Як результат, продовольство стає екологічно чистим, а стан здоров'я людей і тварин поліпшується [113, с. 26].

Зростання ролі екологізації аграрного виробництва відзначається не тільки у ЄС, але й в усіх кранах світу. Загальна площа угідь, зайнятих під екологічне агровиробництво, сягає 17 млн. га, при темпах зростання світового ринку екологічних продуктів до 20 % щороку. Продаж органічних

товарів у світі становить 35-40 млрд. дол. США [268, с. 80]. При цьому вектор екологічного виробництва поступово переміщується у бік країн, які розвиваються, насамперед – Латинської Америки та Азії. Значні екологічні площі зосереджено в Австралії та Аргентині (відповідно 11,8 та 3,3 млн. га), що зумовлено наявністю у цих країнах великих пасовищ, сертифікованих як екологічні. Названі країни – найбільші у світі постачальники екологічного м'яса на світовий ринок. Відмітимо також, що Китай, проводячи масштабну та активну політику екологізації сільського господарства, майже за 2 роки більш як в 11 разів розширив землі, відведені під органічне сільське господарство. За висновками вчених, у перспективі ця країна може стати світовим лідером у виробництві органічних продуктів харчування [106, с. 25]. Усе це свідчить, що сьогодні недостатньо декларувати “якість” та “безпеку”, треба мати їх об'єктивні докази.

Результати досліджень сучасних тенденцій стосовно екологічного розвитку сільського господарства дозволяють зробити висновки про те, що екологічний метод господарювання закріплює свої позиції у світі. Позитивна динаміка подальшого великомасштабного переходу країн на органічне землеробство мотивується двома основними факторами: по-перше, бурхливим розвитком новітніх технологій в аграрній сфері (зокрема – в агроекології та біології) та, по-друге, об'єктивно існуючою потребою суспільства у споживанні екологічно чистих продуктів харчування, зниженні матеріальних та енергетичних затрат, раціональному використанні ресурсного потенціалу сільського господарства. Сьогодні попит населення країн ЄС на екологічну чисту продукцію задовольняється лише на третину.

Оскільки Україна має широкий спектр можливостей для екологізації сільського господарства, то це дає їй право претендувати на частину європейського ринку екологічно чистих продуктів. Водночас слід зазначити основні об'єктивні передумови, що спонукають її до необхідності стати активним учасником цього процесу, незважаючи на мінімальні розміри екологічного сільського господарства:

- світове зростання цін на нафту, внаслідок чого відбувається подорожчання мінеральних добрив, хімікатів, пального та мастил (зниження витрат на паливо у 5-7 разів дозволить знизити енергетичну залежність України від його імпорту);
- погіршення екологічної ситуації у світі через забруднення хімічними добривами річок і ґрунтових вод, і як наслідок – питної води (при цьому одним з основних забруднювачів навколишнього природного середовища виступає сільське господарство);
- поширення небезпечних хвороб у тваринництві;
- надмірна розораність і екстенсивний характер використання чорноземних ґрунтів, що спричинило їх деградацію та порушення природних процесів ґрунтоутворення.

Екологічно чисте виробництво виступає своєрідною умовою створення біотехнологічної бази для медицини та поліпшення здоров'я сільського населення в результаті зменшення забруднення земельних і водних ресурсів, повітряного басейну, збереження лісів та біологічного різноманіття. Паритет економічних, соціальних і екологічних інтересів покладено в основу стратегії сталого розвитку. У цьому контексті, зазначає В. Мунтіян, “необхідно здійснювати і екологізацію виробничої та невиробничої діяльності” [154, с. 258].

За оцінками IFOAM*, в Україні налічується 69 сертифікованих органічних господарств, з площею сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом 239,5 тис. га, що дозволило зайняти за цими показниками 16-те місце серед 100 країн світу [23]. Розвиток екологічного сільського господарства ще не набув в Україні такої популяризації, як в ЄС і в основному має епізодичний характер. Перспективи вітчизняного виробництва екологічно чистої продукції, конкурентоспроможної на

*IFOAM з 1971 р. на некомерційних засадах здійснює управління екологічним виробництвом на міжнародному рівні. та об'єднує 750 організацій з більш як 100 країн світу. Основні завдання IFOAM – координація та контроль дотримання положень екологічного сільського господарства у різних країнах; підтримка організацій органічного землеробства в усьому світі; встановлення та перегляд міжнародних стандартів виробництва, переробки та реалізації екологічних продуктів харчування, .

зовнішніх ринках, також не можна назвати оптимістичними. Причини, які сьогодні перешкоджають формуванню в Україні ринку екологічно чистої продукції, можна умовно поділити на три групи: 1) організаційно-правові; 2) виробничо-технологічні; 3) ринкові.

Організаційно-правові причини пов'язані з відсутністю чіткого визначення поняття “екологічно чиста продукція” та розробки загальнозрозумілих критеріїв визначення поняття “екологічно чистого продукту”, а також недосконалістю законодавства, що регулює окремі питання. Невирішеними залишаються окремі методичні проблеми організації виробництва на екологічній основі. Теоретична база даного напрямку вітчизняної науки перебуває лише на початковій стадії формування, що зумовлює деякі розбіжності у розумінні поняття “екологічно чиста продукція” в Україні та в ЄС. У проекті Закону “Про органічне сільське господарство” викладено декілька варіантів основних термінів для визначення характеристик сільськогосподарської продукції, зокрема – пропонується розуміти під органічним землеробством систему ведення сільського господарства з використанням мінімальної обробки ґрунту та недопущенням використання мінеральних добрив та отрутохімікатів. Зміст терміна “екологічно чиста продукція” сформульовано так: “Продукція, отримана внаслідок органічного землеробства, споживання якої не призводить до порушень фізіологічного стану здоров'я людини”. З наведених тлумачень зрозуміло, що у принципі ці два терміни ототожнюються.

У ЄС під терміном “екологічно чиста продукція”, що виробляється за органічними технологіями, найчастіше розуміють „продукти, які вирощуються: по-перше, без застосування пестицидів, синтетичних мінеральних добрив; по-друге, у ґрунті із вмістом гумусу, збільшення якого досягається шляхом введення органічних речовин; по-третє, у ґрунті, де збільшення вмісту мінералів досягається за рахунок використання природних мінеральних добрив; по-четверте, без обробки консервантами, антибіотиками та гормонами” [296]. Саме поняття “органічне” відображає

процес екологічно безпечного ведення сільського господарства, який сприяє розвитку і підтриманню біорізноманіття, біологічних циклів і біодинамічного стану ґрунту. При цьому базовим компонентом, який використовується у виробництві сільськогосподарської продукції, виступають органічна речовина, живі організми або їх продукти.

Аналогічні теоретико-методологічні підходи використовуються і російськими вченими – зокрема, під органічним сільським господарством розуміють виробництво екологічно чистих сільськогосподарських продуктів” [132, с. 64]. Екологічне сільське господарство ототожнюється з органічним (або біологічним), яке ще називається “альтернативним” і вважається одним з напрямів сільського господарства, де застосовуються такі способи (методи) ведення агровиробництва, при яких не використовуються синтетичні хімічні добрива й засоби захисту, а всі виробничі процеси забезпечують замкнутий цикл, в результаті чого досягається природо- та ресурсозберігаючий ефект [268, с. 80]. Як правило, загальні риси у підходах до джерел виникнення та здійснення екологічно чистого виробництва знаходяться більше у соціальній, ніж в економічній площині. Зокрема, відмічається, що органічне землеробство – це “технологічне зрушення, модифікація розвитку продуктивних сил в умовах глобалізації та посилення диференціації суспільства. Поляризація у доходах веде до поляризації споживання продовольства, одні споживають високоякісні продукти органічного землеробства, а інші – відносно дешеві сільськогосподарські товари масового виробництва” [113, с. 24-25]. Цим самим підкреслюється елітарний характер системи органічного землеробства.

В усіх викладених варіантах дефініції даного питання основною вимогою до екологічно чистого (або органічного землеробства) є вимога не до конкретних властивостей сільськогосподарської продукції, а до умов її вирощування.

Відсутність у вітчизняному законодавстві чітко окресленого трактування поняття “екологічно чиста продукція”, яке б відповідало його

визначенню, прийнятому у країнах ЄС, негативно впливає на процес формування експортного потенціалу аграрного сектора України в умовах СОТ. До цього слід додати також нерозвинутість самої нормативно-правової бази, дуже далекої від вимог ЄС. Наразі у Законі України “Про державну підтримку сільського господарства України” від 24 червня 2004 р. взагалі не передбачено підтримку заходів щодо ведення органічного сільського господарства. У такій ситуації, насамперед, необхідно знайти законодавчі рішення у сфері технічного регулювання й контролю. Вітчизняні вчені вважають (і з цим не можна не погодитися), що суть і зміст екологічних підойм екологізації виробництва продуктів харчування та продовольчої сировини полягають у створенні екологічної мотивації до здійснення заходів щодо розширеного відтворення аграрних ресурсів продовольчого призначення, використання субсидій, пільг, інструментарію екологічного страхування, прогнозування та планування [186, с. 150]. З огляду на можливі перспективи екологізації сільського господарства, як правову основу можна було б використовувати відповідні нормативні документи ЄС, які діють на наднаціональному та національному рівнях.

Виробничо-технологічні причини пов’язані з відсутністю технології виробництва екологічно чистої продукції, внаслідок чого підприємства, які випускають екологічну продукцію, не можуть отримати міжнародну сертифікацію та претендувати на світові ринки. Початковий вітчизняний досвід організації екологічного сільського господарства говорить про роз’єднаність проведених досліджень і прийнятих рішень. За оцінкою спеціалістів, органічне аграрне виробництво розвивається лише в одному напрямі – вирощування зернових у великих господарствах. Переважна більшість органічних господарств в Україні є великомасштабними, з середнім розміром понад 3 тис. га, а ФГ та ОСГ взагалі не беруть участі у вирощуванні екологічно чистої продукції [63, с. 69]. По жодному з 43,1 ФГ, які налічуються в Україні, немає даних щодо виробництва продукції органічного землеробства (хоча площі сільськогосподарських угідь у їх

користуванні є досить значними і становлять 3972,8 тис. га, з яких 3814,9 тис. га припадають на орні землі [215, с. 146].

Складність організації виробництва біопродукції на таких підприємствах цілком зрозуміла і пояснюється, насамперед, відсутністю необхідного середовища, основними факторами якого є створення технічних можливостей та забезпечення комерційної привабливості. Приймаючи рішення про перехід на екологічно чисте сільськогосподарське виробництво, керівники підприємств не можуть втілити його самостійно. Вони не готові до цього ні психологічно, ні технічно і не мають достатньої вигоди від розвитку органічного агровиробництва. Цілком очевидно, що від цього значно більшу вигоду отримують трейдери, які експортують зерно за кордон і є власниками сертифікатів. Відсутня також система навчання виробників органічної продукції, що включала б програми, які висвітлюють нові агротехнічні прийоми, що застосовуються при імплементації системи екологізації сільського господарства.

Враховуючи незначну частку ФГ у структурі продукції всіх категорій господарств, з метою розвитку ринку екологічно чистої продукції було б доцільно створити та організувати спеціалізовані екологічно орієнтовані підрозділи в умовах великих сільськогосподарських підприємств. Це дасть можливість провести більш ефективні дії в напрямі поступового заміщення хімічних препаратів біопрепаратами, агротехнічними прийомами та біотехнологіями, а також поступового переходу від використання хімічних добрив і пестицидів до впровадження органічних добрив і природних меліорантів. Вирішити цю проблему на рівні всіх господарств України не можливо, оскільки за останні роки динаміка використання, наприклад, тільки органічних добрив не поліпшилась. Їх споживання у землеробстві на 1 га посівної площі знизилося з 8,6 т. у 1990 р. до 0,7 т. у 2006 р., у тому числі під зернові – з 6,5 т. до 0,5 т., під картоплю – з 62,8 т. до 13,1 т. Подібні тенденції простежуються і по інших сільськогосподарських культурах (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Динаміка внесення органічних добрив на 1 га посівної площі, т.

Назви культур	Роки							
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Внесено під усі посіви	86,6	1,3	1,3	1,2	1,0	0,8	0,8	0,7
у тому числі під: зернові	6,5	0,8	0,7	0,8	0,7	0,5	0,5	0,5
Технічні культури	17,5	3,1	3,4	2,9	1,5	1,4	1,2	1,0
овочі та баштанні	20,1	2,9	2,8	2,6	2,0	1,9	1,3	1,2
картоплю	62,8	40,1	34,3	34,8	23,7	18,3	17,1	13,1
кормові культури	5,7	1,1	1,1	1,1	1,0	1,1	1,2	1,2

Джерело: [215, с. 94].

Зниження родючості ґрунтів, зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та погіршення її якості за досліджуваний період є наслідками порушення балансу між внесенням органічних і мінеральних добрив. За підрахунками вчених, така диспропорція у співвідношенні між основними елементами живлення при внесенні добрив є екологічно шкідливою та зумовлює нагромадження у продукції рослинництва нітратів у кількості, що перевищує гранично допустимий рівень. Отже, у більшості агроформувань України не ведеться не тільки екологічно чисте, але й екологічно безпечне виробництво, при якому, на відміну від попереднього, допускається використання мінеральних та органічних добрив, засобів хімічного захисту сільськогосподарських культур у нормах, при яких не виникає загроза навколишньому природному середовищу та природним ресурсам. Одна з причин подібної ситуації – відсутність у сільськогосподарських підприємств фінансових можливостей для розвитку як екологічного сільського господарства, так і традиційного, з використанням хімічних добрив.

Екологізовані господарства, поряд з рослинницьким напрямом, повинні включати і тваринницький – з метою поліпшення екосистеми та збереження залежності: ґрунт – рослина, рослина – тварина, тварина – ґрунт. У ЄС вирощування тварин є інтегрованою частиною агрогосподарства. Відповідно до природно-біологічних циклів, екологія, вирощування тварин та ґрунт є тісно взаємозв'язаними. Встановлено, що продукція тваринного походження може бути реалізована як екологічно чиста, коли тварини вирощені за

принципами екологічного господарства. До таких належать: вільний випас та обмеженість їх кількості на 1 м²; забій тварин у встановленому віці (для ВРХ і коней – 12 місяців, для свиней та дрібних тварин – 6 місяців, для молочних тварин – 6 місяців, для різних птахів – 10 тижнів, для курей-несучок – 6 тижнів); поширення тварин місцевих порід, народжених в екологічних господарствах і здорових (стан здоров'я визначається інтенсивністю їх використання); висока якість кормів, які обов'язково вирощені та вироблені в екологічних господарствах, і наявність до певного віку (для ВРХ і коней – 3 місяці, для овець – 45 днів, для свиней – 40 днів) у раціоні тварин натурального молока; обов'язкове максимальне використання луків; заборона на спилування зубів і зрізування рогів, дзьобів; заборона на використання при годівлі тварин генетично модифікованих добавок та антибіотиків; при перевезенні – заспокійливих препаратів; при утриманні – електрики; застосування жорстко регульованої та контрольованої системи ліків і ветеринарних засобів; недопущення штучних методів розмноження; ідентифікація тварин за нормами, прийнятими для кожної породи; реєстрація тварин, тобто проведення перепису у формі реєстру, де міститься повна характеристика стада [327, с. 56-60].

Якщо така система утримання тварин і догляду за ними фермера не влаштовує, то він може вирощувати породи за традиційними технологіями – повільного росту. Тваринницька продукція, одержана за екологічно чистими технологіями, має бути сертифікована до надходження її на ринки. Отже, екологізація сільського господарства повинна здійснюватися на основі комплексного підходу, охоплюючи як рослинницьку, так і тваринницьку галузі. Але в Україні тваринницький напрям виробництва екологічно чистої продукції взагалі відсутній.

Крім того, практика функціонування вітчизняного ринку екологічно чистої продукції є недосконалою. Однією з похідних від цієї проблеми є відсутність стандартів і системи сертифікації екологічно чистої продукції, що створює серйозні бар'єри для її реалізації на ринках країн ЄС. Навіть якщо

припустити можливість одержання значних обсягів виробництва екологічно чистих продуктів, то “пробитися” на швидкозростаючий світовий ринок екологічної продукції без ефективно діючої системи сертифікації неможливо. У європейській практиці екологічний сертифікат вважається своєрідною перепусткою на ринок екологічної продукції та слугує підтвердженням офіційного визнання екологічної якості продукції сільськогосподарського підприємства з боку цільового ринку. Сертифікація у системі органічного землеробства являє собою процес контролю за виробництвом. У більшості країн ЄС (Данії, Фінляндії, Естонії) функції сертифікації покладено на державні організації. В окремих країнах (Голландії, Швеції) такі функції виконують уповноважені державою приватні організації. Приватна система контролю діє у Німеччині, Франції, Швеції та інших країнах. Її особливість полягає в тому, те, що контролюючі організації проходять обов’язкову акредитацію на відповідність державним стандартам. Обов’язковою умовою системи сертифікації, незалежно від форми власності, є наявність екологічного маркування на кожному продукті, який було одержано шляхом органічного виробництва.

Процес запровадження національної системи сертифікації та контролю за виробництвом екологічно чистої продукції у вітчизняних сільськогосподарських підприємствах потрапляє під доволі специфічних факторів: високого ступеня бюрократизації, формального ставлення до проблеми, націленості на отримання сертифіката будь-якою ціною, тощо. Усе це посилює і без того несприятливий імідж України на світових ринках, оскільки зарубіжні споживачі знають її як країну з високим рівнем техногенних та екологічних аварій. З огляду на це, проміжний висновок полягає в тому, що в умовах низької правової дисципліни в нашій державі повністю перекласти функції сертифікації на приватні організації недоцільно. Тим більше, що механізм сертифікації за міжнародними стандартами має певні складності, вимагає переходу виробництва на стандарти ISO і потребує значних фінансових витрат. За висновками експертів, помилковою є думка

про особливу фінансову вигідність органічного сільського господарства. Насправді ж для ведення органічного господарства потрібні не менші (а можливо, і більші) капіталовкладення, ніж для традиційного господарювання. Тільки на сертифікацію землі, що проводиться протягом трьох років, необхідно витратити 3-4 тис. євро [153]. У регіонах, де землі забруднені неорганічними сполуками, або розташовані поблизу зони забруднення, отримати такий сертифікат взагалі неможливо. Це пояснює факт обмеження сертифікації, в основному, виробництвом органічного зерна на великих площах, для яких вона не є настільки затратною.

Наступним проміжним висновком може бути те, що запровадження органічного сільського господарства не застраховане від негативних наслідків, які можуть виникати у випадку, наприклад, заборони на використання хімічних засобів захисту рослин, що, ймовірно, призведе до погіршення фізичних властивостей ґрунту та ерозії. У зв'язку з цим відмова від мінеральних добрив вимагатиме збільшення як обсягів органічних добрив, так і витрат на їх виробництво та внесення. Водночас перехід від інтенсифікації до агроекологічного землеробства без відповідного наукового забезпечення здатний викликати скорочення виробництва продовольства та його різке подорожчання. Отже, незаперечною в організації виробничо-технологічного процесу екологізації сільського господарства є роль держави у вигляді відповідної фінансової підтримки, розробки необхідних технологічних та організаційних регламентів, а також державних програм щодо освоєння цього процесу.

Ринкові причини пов'язані з неготовністю вітчизняних споживачів сприйняти високі ціни на екологічно чисту продукцію та з недооцінкою її переваг над продукцією, вирощеною за традиційними технологіями, навіть незважаючи на те, що за розрахунками міжнародних організацій, протягом 2006 р. (порівняно з 2005 р.) глобальний ринок органічної продукції збільшився на 20 % і досяг 30 млн. євро [338]. Подібна ситуація виступає свідченням слабкої поінформованості споживачів і споживчої

некомпетентності відносно якісних характеристик цього виду продукції. Більшість споживачів не концентрують увагу на екологічності продукції, оскільки основні продукти харчування (овочі, картопля, м'ясо, молоко) вирощуються та виробляються в ОСГ, або на присадибних ділянках, що передбачає натуральність виробленої продукції. Фактично внутрішній ринок не зорієнтований на пропозицію екологічної продукції. Мало того, вона взагалі відсутня як окрема товарна категорія.

За результатами досліджень зарубіжних вчених С. Gurau та А. Ranchhod, якими запропоновано методика визначення стратегічної поведінки екологічних фірм у відношенні до різних типів ринків, український ринок належить до слаборозвинутих [312]. Основними рисами такої ситуації є низький попит і недостатній рівень регулювання екологічних стандартів. При цьому ринок не є доходним, і для його розвитку необхідно використовувати маркетингові заходи щодо формування попиту.

З огляду на такий підхід, неважко припустити, що в умовах переміщення конкуренції на ринку з цінової сфери до сфери якості агропродовольчої продукції в короткостроковій перспективі імпортери органічної продукції займатимуть на ринку лідируючі позиції. Використання ж усього комплексу маркетингу для вітчизняних сільськогосподарських підприємств сьогодні є надзвичайно затратним заходом, у зв'язку з чим важливо визначитися, на який ринок слід орієнтуватися: внутрішній чи зовнішній. За умови орієнтації на світовий (європейський) ринок увесь цикл виробництва повинен відповідати нормам і директивам тих країн, куди продукт експортується. Це, безперечно, викликає необхідність перегляду вітчизняними сільськогосподарськими товаровиробниками всього циклу виробництва, відмови від хімізації, обов'язкового проведення сертифікації продукції тощо.

Якщо ж віддати перевагу розвитку внутрішнього ринку екологічно чистої продукції, то можливим варіантом стало б прийняття і використання перехідних стандартів, за якими оцінювалася, насамперед, якість продукції.

У середньостроковій перспективі це сприяло б нагромадження позитивного досвіду ведення сільського господарства на екологічній основі та дозволило б здійснити поступовий перехід на європейські стандарти, з мінімальними збитками для товаровиробників і одночасним забезпеченням споживачів якісною екологічно чистою продукцією. Відповідно формувалася б система державного управління, яка б сприяла розвитку ринку екологічно чистої продукції шляхом підтримки наукових розробок, узгодження стандартів і навчання специфічних особливостей ведення такого виду господарювання. На наше переконання, це найбільш виправданий вихід ситуації, що склалась. Як довгострокова перспектива з урахуванням особливостей європейської моделі сільського розвитку, в якій сільському господарству відведено багатофункціональну роль, нам бачиться стратегія екологізації аграрного виробництва, наведена на рис. 4.3.

В основу розробки такої стратегії в авторському варіанті покладено принцип забезпечення соціальних та екологічних ефектів у результаті екологізації аграрного виробництва, що виявляється у збереженні стану навколишнього природного середовища, підвищенні потреби у трудових ресурсах на сільських територіях, тощо. Вибір моделі екологізації на основі розробленої стратегії повинен визначатися балансом між економічними та екологічними аргументами. Водночас екологічні обмеження мають бути більш жорсткими.

Таким чином, без створення ринку вітчизняного ринку екологічно чистої продукції, який був би інтегрований у європейський та світовий і гарантував споживачам особливу якість агропродовольчої продукції, а товаровиробникам – її надійний збут, неможливо забезпечити велике широке поширення екологічного сільського господарства в Україні.

Рис. 4.3. Схема формування стратегії екологізації сільського господарства

Першочерговими заходами щодо розвитку внутрішнього ринку екологічно чистої продукції повинні стати:

- створення вітчизняної нормативно-правової бази, гармонізованої з європейськими вимогами та стандартами (прийняття Закону “Про екологічне сільське господарство”), а також системи і органів сертифікації та маркування у сфері екологічного агровиробництва;
- розробка державних програм екологізації сільського господарства з метою залучення інвестицій та заохочення іноземних інвесторів до співпраці у даному напрямі, необхідність чого зумовлена специфікою цього способу господарювання та нешвидкою віддачею вкладених фінансових ресурсів;
- забезпечення надійної та оперативної системи контролю за станом і використанням земель, які відводяться під органічне господарювання, на основі постійно діючого моніторингу виробничого процесу;
- орієнтація вітчизняних виробників продукції органічного сільського господарства, насамперед, на внутрішній ринок та забезпечення доступності екологічно чистої продукції для вітчизняних споживачів;
- поєднання екологічно чистого способу виробництва сільськогосподарської рослинницької та тваринницької продукції з екологічно безпечним, яке здійснюється за традиційними технологіями у межах встановлених науково обґрунтованих норм і вимог;
- проведення подальших наукових досліджень, які б дозволили порівняти витрати на органічне та традиційне землеробство з урахуванням досить надійного досвіду країн ЄС, а також передбачити і вивчити можливі негативні наслідки запровадження першого з них;
- підготовка кадрів для діяльності в нових умовах, пов’язаних з впровадженням інноваційних екологічно чистих агротехнологій у сільському господарстві, а також субсидування участі вітчизняних спеціалістів у міжнародних виставках за рахунок спеціально створених екологічних фондів;

- реалізація на рівні кожного з сільськогосподарських підприємств, які екологічно господарюють, ефективної системи матеріального та морального стимулювання керівників і рядових виконавців, у якій повинні відображатися методи визначення затрат матеріальних і грошових засобів на забезпечення здійснення процесу екологізації виробництва, а також вирішення питання цінового механізму;
- запровадження пільгового кредитування на особливих умовах за рахунок збільшення строків повернення запозичених коштів і видачі кредитів на придбання спеціального природоохоронного устаткування тощо.

Досягнення вагомих результатів при екологізації сільськогосподарського виробництва залежатиме від організації технологічних і трудових процесів на сільських територіях, оснащення господарств передовою, більш продуктивною технікою, якості та рівня сервісного обслуговування.

4.5. Основні вектори аграрного протекціонізму

Перспективи інтеграції нашої держави у ЄС передбачають активізацію використання всієї сукупності факторів, інструментів і механізмів, спрямованих на послідовне формування адекватної соціально орієнтованої системи аграрних відносин. Особлива роль у такій системі відводиться аграрному протекціонізму як інструменту державного регулювання. Досвід цивілізованих країн світу доводить, що альтернативи ефективному державному регулюванню, цілеспрямованому на забезпечення стійкого розвитку сільського господарства не існує. Протекціоністська складова розвитку сільського господарства та сільських територій завжди була й залишається найважливішим фактором соціально-економічної політики держави.

У дійсності, протягом багатьох років у практиці державного

регулювання в Україні були відсутні конкретні механізми регулювання сільського господарства, з виділенням інструментів аграрного протекціонізму. Процес аграрних трансформацій відбувався без урахування реальних (насамперед, макроекономічних) умов і можливостей початкового та наступного етапів перехідного періоду. Характерними рисами системи державного регулювання аграрного сектора економіки стали порушення цінової еквівалентності та паритетних відносин між ним та іншими сферами економіки; малоефективна, обмежена за розмірами та іноді використана не за призначенням бюджетна підтримка сільського господарства; відсутність науково обґрунтованих і ретельно розрахованих цільових програм розвитку аграрного сектора та його галузей.

Слід також підкреслити той факт, що у вітчизняній науковій літературі майже немає обґрунтування принципів, розмірів і пріоритетів протекціоністської підтримки сільського господарства, а отже – і розробки самого механізму аграрного протекціонізму, хоча методологія дослідження цього питання є надзвичайно актуальною.

Як економічна категорія протекціонізм у загальноприйнятому тлумаченні (від франц. *protectionnisme*, англ. *protectionism*, лат. *protectionis* – прикриття, захист) – це економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом введення великих розмірів мита на певні товари, що ввозяться до країни, а також реалізації ряду інших заходів [217, с. 770]. Вихідним моментом цього визначення, з точки зору об'єктивних причин виникнення протекціонізму як складової державної економічної політики, є зовнішні торговельно-економічні відносини, які регулюються шляхом створення певних обмежень або бар'єрів.

Формування системи ринкових відносин передбачає внесення окремих коректив, крізь призму яких розглядалися б прикладні аспекти сучасного аграрного протекціонізму. Це зумовлено тим, що на початку XXI ст. очевиднішими стали зміни у природі конкуренції, джерелах

конкурентоспроможності та, відповідно, у принципах державного регулювання. Раніше економічну політику більшості країн світу було спрямовано на “підтримання порядку в господарстві”, що вимагало застосування таких нерідко непопулярних ринкових заходів – дерегуляції, демонополізації, реструктуризації, скорочення непродуктивних витрат, та ін. Отже політика протекціонізму розглядалася однобоко, з позиції захисту вітчизняного товаровиробника від іноземної конкуренції.

Сучасні процеси глобалізації та регіональної інтеграції, також лібералізації торговельних відносин сприяють відкриттю внутрішніх аграрних ринків для всіх країн світу. Як результат, аграрний протекціонізм має вже помірно захисний характер і сприяє розвитку конкуренції. Його особливістю є пристосування до нової аграрної політики держав світу, і в тому числі – ЄС. Зокрема, за визначенням, запропонованим І. Буздаловим (Росія), аграрний протекціонізм являє собою сукупність науково–обґрунтованих правових, соціально-економічних та організаційних заходів держави, спрямованих на активне сприяння прогресові у розвитку вітчизняного сільського господарства [27, с. 3]. Відповідно, соціально-економічна функція аграрного протекціонізму полягає у забезпеченні господарюючим суб’єктам сільського господарства нормального рівня доходності для підтримання виробництва в обсягах, адекватних суспільному попиту і реальній місткості ринку.

Насамперед, підкреслимо, що процес розвитку протекціонізму поступово вдосконалюється, а тому на сучасному етапі, ствердження про застосування протекціонізму як засобу протистояння вільній дії ринкових сил з метою забезпечення продовольчої безпеки країни, є скоріше обмеженим і безперспективним. З цього приводу варто згадати досвід ЄС, відповідно до якого протекціоністська політика означає оптимальне поєднання ринкової саморегуляції з експортоорієнтованим державним регулюванням, яким передбачено дотримання певних вимог: високого рівня конкурентоспроможності виробленої та експортованої аграрної продукції;

стримування інфляційних процесів; нормального забезпечення населення продовольством (у тому числі – за рахунок його внутрішнього виробництва); створення спеціальних фондів підтримки сільськогосподарського товаровиробника; надання експортерам субсидій і податкових пільг; тощо. З метою недопущення економічних втрат країни ЄС використовують різні заходи (прямі та непрямі) щодо протекціоністського захисту сільськогосподарських вітчизняних товаровиробників. У практиці країн ЄС відповідний механізм аграрного протекціонізму досить добре відпрацьований та ефективно використовується у системі цінового, податкового, кредитно-фінансового та інших інструментів державного регулювання аграрного сектора економіки. Конкретні заходи щодо протекціоністської підтримки перебувають у логічному взаємозв'язку, не дублюючи один одного.

Очевидно, що інтеграція України у ЄС має розпочинатися саме з вирішення окреслених питань. Як зазначає С. Кваша, важливо усвідомити, що у стратегії інтеграції України у ЄС започатковано викривлене і необ'єктивне уявлення про такий напрям діяльності, як ліквідація обмежень розвитку конкуренції та обмеження застосування засобів протекціонізму. Конкуренція і протекціонізм залишаються чи не найбільш конверсійною ділянкою знань у світовій економіці [109, с. 172-173]. Дійсно, протягом ХХ ст. виробництво і продаж сільськогосподарської продукції були “планово-збитковими”, дотувалися та субсидувалися державою. У ринкових умовах (хоча сільське господарство і функціонує в умовах так званих “м'яких” обмежень, коли держава постійно вишукує можливості для виділення цій галузі необхідних коштів) основною метою виділення коштів на підтримку аграрного сектора повинне стати підвищення ефективності їх обороту.

Узагальнюючи теоретичні результати досліджень з цього питання, слід констатувати, що за умови сприяння з боку політики протекціонізму розвитку аграрного сектора економіки та підвищенню його конкурентоспроможності є всі підстави вважати її економічно та соціально

виправданою. З національної точки зору, використання протекціоністських заходів в аграрному секторі може бути обґрунтоване як загальносвітовими, так і внутрішніми причинами.

До перших відносяться:

- нерівність економічних умов виробництва у сільському господарстві порівняно з іншими галузями, що пояснюється його об'єктивною залежністю від сил природи та специфічним характером процесів відтворення в аграрному виробництві;
- нееластичність попиту на сільськогосподарську продукцію, перевищення пропозиції над попитом, що зумовлює нижчий рівень доходів сільськогосподарських товаровиробників порівняно із зайнятими в інших сферах економіки;
- необхідність виконання сільськими господарством значимих для суспільства функцій, які не в змозі виконувати інші галузі економіки.

Серед других виділяються:

- низька інвестиційна привабливість сільського господарства для власників капіталу, його декапіталізація через різкий спад виробництва, зниження рентабельності та зростання збитковості більшості сільськогосподарських підприємств;
- істотна різниця між високими внутрішніми цінами та низькими світовими цінами на окремі види сільськогосподарської продукції;
- імовірність збільшення частки тіньового сектора економіки з появою великої кількості дрібних, низькопродуктивних, але, разом з тим, стабільно функціонуючих господарств;
- погіршення стану природних ресурсів і навколишнього природного середовища, що безпосередньо пов'язано з процесом сільськогосподарського виробництва;
- відсутність ефективної системи контролю якості та безпеки продукції;
- відставання від світових стандартів і вимог до розвитку аграрної

науки та освіти;

- низький рівень економічних знань сільськогосподарських товаровиробників.

Заходи протекціоністської політики у своєму ринковому розумінні передбачають поліпшення умов розвитку сільського господарства та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Тим часом, політика захисту або підтримки вітчизняного аграрного сектора не відзначається послідовністю. З одного боку, сільськогосподарські товаровиробники мають окремі субсидії та податкові пільги, а з іншого – існуюча система непрямого оподаткування шляхом сплати податків на експорт та інші виплати, пов'язані з “контролем” над ринком, є серйозним бар'єром для комплексного розвитку аграрного сектора і не відповідають очікуваним результатам [93, с. 583].

Природно, що в умовах удосконалення ринкових відносин у сільському господарстві та членства України у СОТ буде введено цілий ряд обмежень і заборон на протекціоністські заходи, що вимагає системного підходу до визначення критеріїв розподілу та умов доступу до бюджетних коштів виробників сільськогосподарської продукції. З огляду на зазначене, виділимо і проаналізуємо два основних вектори у політиці аграрного протекціонізму.

Перший – внутрішній, пов'язаний з проблемами ефективного розвитку національної аграрної економіки. Він є першочерговим і найбільш значущим, оскільки в Україні, яка має статус країни з ринковою економікою, механізми здійснення державного протекціонізму повинні відповідати рівню високорозвинутих країн світу і не перешкоджати розвиткові конкуренції на світовому ринку. Така настанова дозволить Україні надалі приєднуватися до різних економічних організацій та поступово набувати членства в ЄС, що у свою чергу, зумовлює необхідність формування наступного вектора аграрного протекціонізму.

Другий – зовнішній (або міжнародний), який передбачає перехід до єдиних норм і правил торговельно-економічних відносин у рамках СОТ.

Внутрішні заходи протекціоністської підтримки забезпечуються у формі прямої та непрямой державної фінансової підтримки розвитку сільського господарства (рис. 4.4).

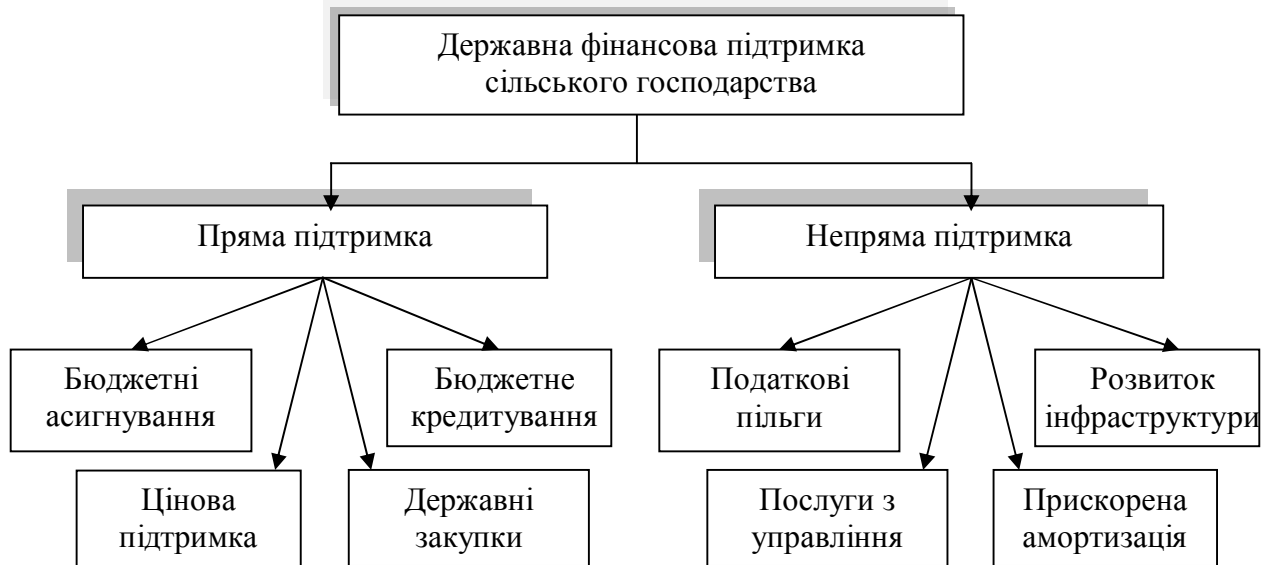

Рис. 4.4. Основні форми державної фінансової підтримки сільського господарства

Використання таких заходів в умовах ринку не повинне виходити за межі основного ринкового принципу, згідно з яким “ринок регулює – держава коригує” [27, с. 7] і забезпечити реалізацію якого можливо лише через упорядкування механізмів аграрного протекціонізму, його адміністративних і правових регуляторів.

Особлива роль у досягненні раціонального поєднання ринкового принципу розвитку аграрного сектора та його державного регулювання належить державному аграрному бюджету, зокрема – його протекціоністській спрямованості. Практично щороку до Закону України “Про Державний бюджет України” закладаються необхідний перелік програм і заходів щодо підтримки сільського господарства та суми грошових надходжень для їх виконання. Бюджетні трансферти за відповідні роки, мають тенденцію до зростання. Зокрема, якщо в середньому за 1993-2003 рр. фінансування сільського господарства не перевищувало 2 % видатків державного бюджету, то у 2007 р. – уже досягло 6 % [150, с. 133].

Основним інструментом ефективного використання засобів державної протекціоністської підтримки сільського господарства є 30 бюджетних програм (додаток И), які регламентують порядок використання бюджетних коштів. Вибірковий аналіз окремих з них показує, що механізм підтримки потребує серйозного поліпшення, з переорієнтацією на раціональніше використання бюджетних коштів, хоч би яким не був їх абсолютний розмір, причому з обов'язковим його збільшенням останнього. І актуальність такої раціональності дедалі зростає.

Бюджетна програма “Бюджетна тваринницька дотація та державна підтримка виробництва продукції рослинництва”. Загальною метою програми є підвищення рентабельності та ефективності сільськогосподарського виробництва, а також стабілізація і зростання доходів сільськогосподарських товаровиробників. Зростання обсягів фінансової підтримки на цю бюджетну програму зумовлено різким погіршенням стану сільського господарства, особливо – протягом 1990-2003 рр. Зокрема, тоді період спостерігалось скорочення показників виробництва основних видів продукції рослинництва, при одночасному зростанні виробництва експортноорієнтованої продукції, а саме – насіння соняшнику. Відбулися також і різке скорочення поголів'я худоби і птиці, зниження показників продуктивності тварин, зменшились обсяги виробництва тваринницької продукції. Причому відносна стабілізація поголів'я худоби відмічається лише з початку 2000-х років (рис. 4.5).

Водночас, відмічаються істотні зрушення у розмірах державної підтримки сільського господарства у 2006 р. Основний обсяг державних надходжень направляється у рослинництві на дотації на 1 га посівів озимих і ярих культур, а у тваринництві – на доплати до закупівельних цін переробних підприємств за здавання ВРХ, свиней і птиці. Тільки у формі прямих дотацій на 1 га посівів озимих, ярих культур, за вирощування сільськогосподарських культур на зрошуваних землях понад 24 тис. сільськогосподарських підприємств одержали 972 млн. грн. З метою

стимулювання селекційної роботи у рослинництві 3,5 тис. сільськогосподарських підприємств одержали державну бюджетну підтримку у розмірі 95 млн. грн. (або майже на третину більше, ніж у 2005 р.

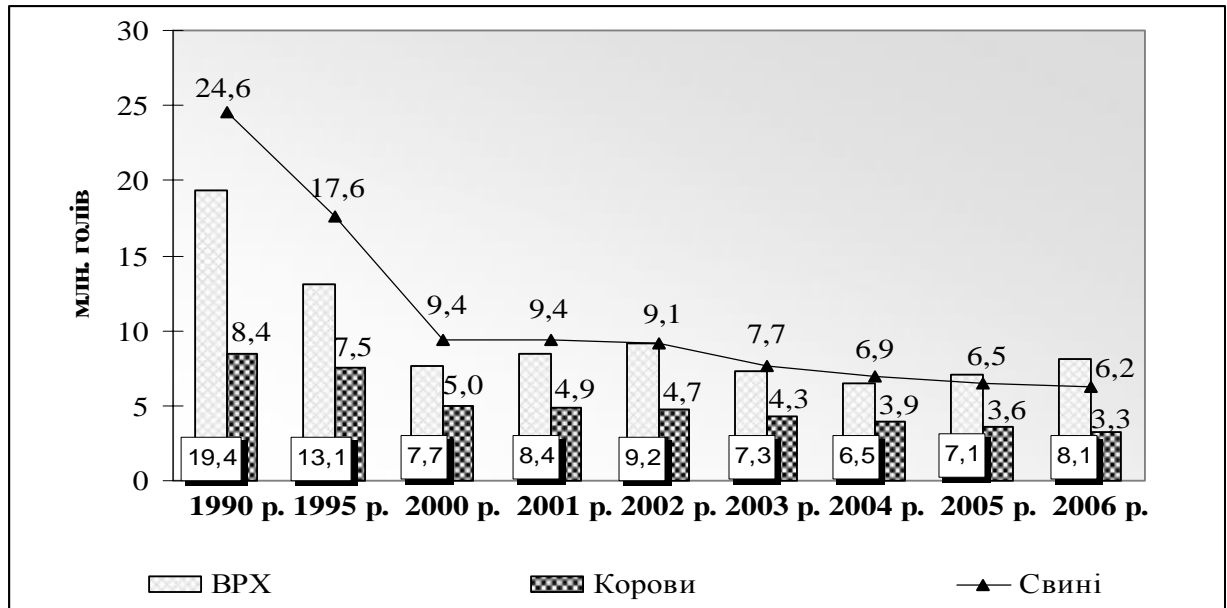

Рис. 4.5. Динаміка поголів'я худоби за 1990-2006 рр.

Суттєво збільшилась і підтримка на розвиток тваринництва. Дотації сільськогосподарським підприємствам та фізичним особам за вирощену та продану худобу і птицю за кілограм прийнятої живої ваги зросли: за молодняк ВРХ – з 1,3 грн. до 1,4 грн., за свиней – з 1 грн. до 1,5 грн., за свійську птицю (для сільськогосподарських підприємств) – з 0,3 грн. до 0,45 грн. Сільськогосподарські підприємства та громадяни одержали у вигляді доплат за реалізовану тваринницьку продукцію 535,9 млн. грн. (або на 10,4 млн. грн. більше, ніж у 2005 р.). Державною підтримкою скористалися 930 сільськогосподарських підприємств, або на 129 більше, ніж у 2005 р.

Збільшення бюджетної підтримки було заплановано і на 2007 р. [183]. Основні статті видатків у межах окреслених напрямів бюджетної підтримки галузей сільського господарства на 2007 р. характеризують дані рис. 4.6.

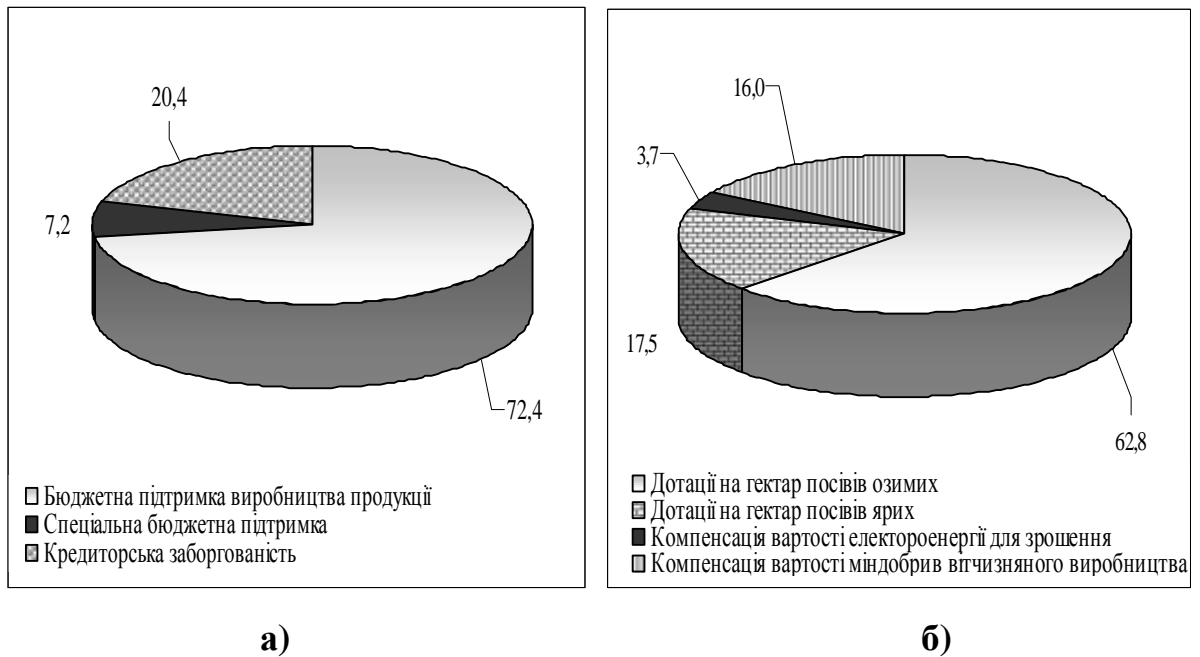

Рис. 4.6. Структура бюджетної підтримки виробництва продукції а) тваринництва та б) рослинництва на 2007 р., %

Джерело: Розраховано за даними Мінагрополітики України щодо розподілу видатків, передбачених Законом України “Про державний бюджет України на 2007 рік”.

Завдяки заходам щодо бюджетної підтримки вдалося частково поліпшити ситуацію в галузях рослинництва і тваринництва, хоча аналіз показників виробництва окремих видів продукції свідчить про продовження скорочення його обсягів (табл. 4.8, 4.9).

Таблиця 4.8

Економічна ефективність основних видів продукції рослинництва за 2004-2006 рр.

Показники	Роки					Зміна показника (+, -)
	2002	2003	2004	2005	2006	
Валовий збір, тис. тонн: зернових	38804,3	20233,9	41808,8	38015,5	34258,3	- 4546,0
соняшнику	3270,5	4254,4	3050,1	4706,1	5321,9	2051,4
цукрових буряків	14452,5	13391,9	16600,4	15467,8	22340,2	7887,7
Урожайність, ц з га: зернових	27,3	18,2	28,3	26,0	24,1	- 3,2
соняшнику	12,7	11,2	8,9	12,8	13,6	0,9
цукрових буряків	189,3	201,2	238,3	248,2	283,1	93,8
Вартість валової продукції, млн. грн.	48113,1	41104,8	55637,9	53975,6	54908,9	6795,8
Рівень рентабельності продукції, %	22,3	41,7	20,3	7,9	11,3	- 11,0
зерна	19,3	45,8	20,1	3,1	7,4	- 11,9
насіяння соняшнику	77,9	64,3	45,2	24,3	20,7	- 57,2
цукрових буряків	- 8,6	6,2	- 0,8	4,8	11,1	19,7

Джерело: За даними [215, с. 72, 76].

Показниками низької віддачі від надання дотацій у рослинництві є

скорочення обсягів виробництва зернових (на 4,5 млн. т.), а також зниження рівня рентабельності зерна та насіння соняшнику.

Таблиця 4.9

Економічна ефективність основних видів продукції тваринництва за 2004-2006 рр.

Показники	Роки					Зміна показника (+, -)
	2002	2003	2004	2005	2006	
Поголів'я, тис. гол. ВРХ	9108,4	7712,1	6902,9	6514,1	6175,4	- 2933,0
корів	4715,6	4283,5	3926,0	3635,1	3346,7	- 1368,9
свиней	9203,7	7321,5	6466,1	7052,2	8055,0	- 1148,7
птиці	147445,4	142373,8	152783,2	161993,5	166531,0	19085,8
Виробництво, тис. т., яловичини та телятини	703,8	722,9	618,0	561,8	567,4	- 136,4
молока	12657,9	13661,4	13709,5	13700,0	13300,0	- 642,1
свинини	599,3	630,9	558,8	493,7	526,1	- 73,2
м'яса птиці	299,7	324,0	375,5	496,6	589,3	289,6
Вартість валової продукції, млн. грн.	38671,2	36166,3	36892,8	36610,0	39985,7	1314,5
Рівень рентабельності продукції галузі, %	- 19,8	- 18,8	- 11,3	5,0	- 11,0	8,8
м'яса ВРХ	- 40,5	- 44,3	- 33,8	- 25,0	- 38,4	2,1
молока	- 13,8	9,9	- 0,4	12,2	- 3,7	10,1
м'яса птиці	- 1,1	11,0	3,8	24,9	12,1	13,2

Джерело: за даними [215, с. 100, 109].

Заходами щодо бюджетної підтримки за аналізований період не вдалося подолати кризові явища у тваринництві (крім птахівництва). Неefективним залишається виробництво м'яса ВРХ і свиней, що є причиною продовження процесу скорочення поголів'я тварин. Незважаючи на те, що у 2006 р. намітилася тенденція до збільшення виробництва м'яса усіх видів порівняно з 2005 р., воно залишається збитковим, як і виробництво молока. Початково заходи щодо на фінансової підтримки тваринництва, повинні мати на меті хоча б часткову компенсацію збитковості виробництва продукції та стимулювання мотивації товаровиробників усіх форм господарювання до поновлення процесу виробництва.

Якщо судити про економічну ефективність засобів бюджетної підтримки у рамках зазначеної програми за рівнем рентабельності виробництва основних видів рослинницької, і насамперед – тваринницької продукції, то сьогодні складно робити однозначний висновок. З одного боку, специфіка функціонування сільського господарства і зазначений аналіз

практики дотування у країнах ЄС говорять на користь цієї форми підтримки, а з іншого – низька віддача від дотацій свідчить про порушення у використанні бюджетних коштів і нерівність доступу до них для вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників.

Бюджетні програми часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, заходи по операціях фінансового лізингу вітчизняної сільськогосподарської техніки і часткова компенсація вартості коротко-та середньострокових кредитів. Необхідність активізації заходів щодо державної підтримки у межах цих програм пояснюється істотним погіршенням стану технічного забезпечення аграрного сектора економіки. Фізичне спрацювання та моральне старіння техніки призвели до того, що 70 % машин є старшими за нормативний строк експлуатації та підлягають заміні. Технічний рівень сільськогосподарської техніки не відповідає вимогам сучасного виробництва та набагато відстає від досягнень країн ЄС. За даними Міністерства фінансів України, для оновлення машинно-тракторного парку аграрних підприємств на рівні технологічної потреби слід щороку виділяти понад 15 млрд. грн., а необхідний обсяг закупівель запасних частин і ремонтних засобів для забезпечення його роботоздатного стану щороку повинен становити 2-2,5 млрд. грн. Зауважимо, що державні видатки на окреслені цілі є значними, хоча й відстають від потреби (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Стан оновлення машинно-тракторного парку за програмами державної підтримки у 2006 р.

Вид техніки	Всього		З частковою компенсацією вартості		На умовах лізингу		За пільговими кредитами		Ввезено іноземної техніки	
	од.	тис. грн.	од.	тис. грн.	од.	тис. грн.	од.	тис. грн.	од.	тис. грн.
Трактори	8086	946939	409	45385	46	6300	628	126152	7631	895254
Зернозбиральні комбайни	1224	689867	84	43535	6	3002	341	200979	1134	643330
Інша техніка	222	20860	136	13055	86	7805	1129	210212	–	–
Разом	9532	1657666	629	101975	148	27634	2098	537343	8765	1538584

Джерело: За даними Мінагрополітики України станом на 20.12. 2006 р.

Слід підкреслити високий рівень оснащеності сільського господарства

імпортною технікою: тільки за 2006 р. її було придбано на суму понад 1,5 млрд. грн. Проте для України переходити на нарощування темпів її закупівель економічно недоцільно, оскільки в такому випадку втрачаються конкурентні позиції вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської техніки.

Найбільш прийнятною для бюджету формою оновлення машинно-тракторного парку з трьох зазначених напрямів підтримки є пільговий кредит. У той же час, лізинговий ринок ще не став тим ефективним інвестиційним інструментом для технологічного та інноваційного оновлення виробництва сільськогосподарських машин, яким би могли скористатися сільськогосподарські підприємства, особливо – малі та середні.

Селекція у рослинництві. Програма має на меті підтримку виведення нових сортів сільськогосподарських рослин, з використанням коштів для компенсації витрат, пов'язаних з конкурсним, екологічним і виробничим сортовипробуванням, а також вирощуванням насіння (придбанням оригінального насінневого матеріалу, мінеральних добрив, палива і мастил). Планові бюджетні витрати на реалізацію таких заходів мають тенденцію до зростання. При аналізі ефективності використання бюджетних коштів спостерігається активізація діяльності сільськогосподарських підприємств у напрямі закупівель елітного насіння та сортовипробувань. За 2001-2006 рр. у 2 рази збільшилися площі під кукурудзою, цукровими буряками, ярим ячменем, що засіяні новими сортами.

Тим часом це невелика частка порівняно з наявними старими сортами названих культур (понад половину всіх площ), що призводить до втрати близько 25 % потенціально можливого врожаю. Державні бюджетні витрати, головним чином, направляються на виробничі цілі: 65 % з них йде на здешевлення придбання насіння, мінеральних добрив, палива і мастил. Отже, у 2006 р. з виділених 87 млн. грн. близько 55 млн. грн. витрачалося на компенсацію витрат селекціонерам. В останні роки за рахунок стрімкого підвищення цін на нафтопродукти та мінеральні добрива порівняно з цінами

на рослинницьку і тваринницьку продукцію, бюджетні кошти осідають на промислових підприємствах.

Селекція у тваринництві та птахівництві. Державна підтримка реалізації цієї програми здійснюється відповідно до Закону України “Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року” від 19 лютого 2004 р. Метою Програми є реалізація державної політики, спрямованої на створення, збереження, відтворення та раціональне використання племінних ресурсів, створення високопродуктивного поголів'я худоби у господарствах населення, поліпшення генетичної якості тварин та інші заходи.

У 2006 р. за рахунок державного бюджету профінансовано заходи в рамках зазначеної програми на суму 56,9 млн. грн. До 2010 р. планується збільшення державних виплат до 57,9 млн. грн. Серйозним недоліком у використанні бюджетних коштів є те, що основна їх частина використовується для здешевлення продукції окремих підприємств, а решта показників програми не використовується. Результати досліджень свідчать про низьку ефективність фінансування селекційних заходів у тваринництві, оскільки більш як 65 % бюджетних коштів направляється на утримання і збереження наявного поголів'я породних тварин, а не на іноваційний розвиток галузі.

Фінансова підтримка ФГ. Вона здійснюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки фермерським господарствам” від 01.03.2007 р. № 349 та регламентується Законом України “Про фермерське господарство”. Правом на підтримку користуються новостворені ФГ у період становлення (перші 3 роки після державної реєстрації, а у трудонедостатніх населених пунктах – 5 років) і ФГ з відокремленими садибами на безповоротній основі за бюджетною програмою “Фінансова підтримка фермерських господарств” і на конкурсних засадах на поворотній основі за бюджетною програмою “Надання кредитів

фермерським господарствам”.

Незважаючи на постійно зростаючий захист ФГ у вигляді грошової підтримки, процес розвитку фермерства відбувається досить повільно. За підрахунками експертів про ефективне фінансування можна стверджувати, коли сума виділених з державного бюджету коштів сягатиме 300-500 млн. грн. Для цього необхідні заходи, спрямовані на перегляд програм підтримки, запровадження нових програм, розвиток системи дорадництва, посилення та підтримку фермерської кооперації, відновлення виробничої та соціальної інфраструктури села, як це відбувається в умовах ЄС.

У загальному висновку, слід окреслити основні недоліки, які послаблюють протекціоністську спрямованість щодо використання бюджетних коштів.

1. При фактичній відсутності усебічно налагодженого механізму селективної протекціоністської підтримки сільського господарства та непрозорості схем бюджетних потоків значна частина бюджетних коштів осідає у великих за розмірами сільськогосподарських підприємствах. Для більшості сільськогосподарських підприємств, дрібнотоварних господарств населення, ФГ (*які ефективно та стабільно працюють*) бюджетні кошти залишаються недоступними.

2. Додаткові бюджетні кошти, в основному, одержують високорентабельні галузі та сільськогосподарські підприємства (зокрема, це стосується галузі птахівництва).

3. Фактично підвищення доплат з бюджету на тваринницьку продукцію призвело до акумулювання державних коштів не у сільськогосподарських товаровиробників, а на переробних заводах і в цехах, що свідчить про їх нецільове використання.

4. Лізингова форма підтримки матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, через значні фінансові витрати та інституційні бар'єри, не стала ефективною, а механізм здешевлення за рахунок бюджетних коштів техніки для сільського господарства свідчить, що

підтримку фактично одержують не виробники сільськогосподарської продукції, а вітчизняні виробники сільськогосподарської техніки.

5. Ефективність підтримки селекційних заходів у тваринництві та рослинництві є низькою внаслідок направлення лівової частки бюджетних коштів на утримання і збереження наявного поголів'я тварин, а не на розвиток, тоді, як у рослинництві – поглинається диспаритетом цін на промислову продукцію. Компенсація відповідних витрат забезпечує лише покриття щорічного зростання цін на споживані ресурси.

6. Низька віддача від вкладених бюджетних коштів остаточно визначається неадекватними кінцевими результатами діяльності сільськогосподарських підприємств.

Подолання вказаних недоліків вбачається, насамперед, у формуванні критеріїв (рис. 4.7), яким повинна відповідати державна бюджетна підтримка – з тим, щоб її механізми сприяли одержанню необхідного економічного та соціального ефекту [7, с. 271-272]. Критерій (від. грец. *kritērion*) означає мірило оцінки, засіб судження. Стосовно використання аграрного бюджету – це зовнішнє поняття, через яке оцінюється результат. При розробці критеріїв методологічно важливо розрізняти науково обґрунтовані та фактично досягнуті цілі державного аграрного протекціонізму. По суті, на практиці виявляється невідповідність між ними. Результати використання коштів аграрного бюджету не стали вражаючими з точки зору ефективності сільського господарства. Це характерно для країн, які знаходяться на початковому етапі ринкових умов, тільки адаптуються до них. І хоча необхідність цільової протекціоністської підтримки за рахунок державного бюджету доведено досвідом інших країн, сьогодні і там розпочався процес істотні змін у ставленні до цілей державної підтримки.

В удосконаленні механізму використання внутрігалузевої протекціоністської державної підтримки важливою є оцінка зовнішнього її вектора.

Рис. 4.7. Критерії соціально-економічної ефективності державної підтримки аграрного сектора

До зовнішнього вектора аграрного протекціонізму слід віднести забезпечення переходу аграрного сектора національної економіки на єдині норми та правила підтримки з урахуванням вимог СОТ. За Угодою про сільське господарство, країни зобов'язані класифікувати внутрішні заходи щодо підтримки умовно за трьома “скриньками” (жовта, блакитна та зелена) [238, с. 62-67]. Отже, існує велика кількість заходів підтримки сільського господарства, які відповідають вимогам СОТ.

Так, до “жовтої скриньки” належать заходи щодо протекціоністської підтримки, яка стимулює виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції. Такі заходи спотворюють торгівлю, порушуючи основний

принцип справедливої конкуренції на зовнішніх і внутрішніх ринках. При підвищенні витрат на “жовту скриньку” понад торговий рівень вони підлягають скороченню протягом перехідного періоду. У відношенні до “жовтої скриньки” держава повинна взяти на себе зобов’язання із скорочення бюджетного фінансування, що для України стало дискусійним питанням.

“Блакитна скринька” включає заходи щодо підтримки, які ґрунтуються на фіксованих площах, валових зборах, поголів’ї. Що до них, то їх виділення є своєрідним компромісом між США та ЄС, досягнутим під час Уругвайського раунду переговорів у рамках СОТ. Вони мають перехідний характер і в Україні не використовуються.

До “зеленої скриньки” віднесені заходи, які не завдають прямого впливу на збільшення обсягів виробництва та торгівлі (підтримка консалтингу, страхування врожаю, боротьба з шкідниками і хворобами у рослинництві та тваринництві, забезпечення соціального розвитку села, охорона навколишнього природного середовища, а також програми регіонального розвитку, тощо). Витрати за цим напрямом не підлягають обов’язковому скороченню при вступі країни до СОТ. Використання заходів “зеленої скриньки” є необхідною умовою функціонування аграрного сектора економіки, оскільки основна частина програм державної протекціоністської підтримки має регулюючий, стабілізаційний, консультативний, інноваційний і соціально значущий характер. Країни ЄС поступово надають переваги заходам підтримки “зеленої скриньки” порівняно з “традиційними” заходами підтримки. Зокрема, в Чехії, Польщі, Словенії протягом перехідного періоду частка заходів “зеленої скриньки” поступово зростала і становила, відповідно, 86,2 %, 73,8 %, 60,8 % [164, с. 46]. Фактично це ще раз підтверджує переорієнтацію САП ЄС на розвиток сільської місцевості.

Класифікація бюджетних видатків в Україні не відповідає вимогам Угоди про сільське господарство СОТ. Тому розподілити всі видатки на сільське господарство по “скриньках” можливо лише з певною часткою умовності (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Класифікація видатків на розвиток аграрного сектора і села
відповідно до вимог СОТ, тис. грн.**

Статті видатків бюджету	2006 р.
Усього видатків та надання кредитів із загального фонду державного бюджету	10004943,0
Заходи “жовтої скриньки”, усього	4 418 928,8
%	44,2
з них: фінансова підтримка виробництва продукції рослинництва і тваринництва	639500,0
підтримка системи кредитування сільськогосподарських товаровиробників	500000,0
забезпечення діяльності аграрного фонду	20000,0
формування продовольчого резерву аграрним фондом	1065000,0
підтримка забезпечення підприємств АПК сільськогосподарською технікою вітчизняного виробництва	285000,0
підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства	185000,0
підтримка фермерства та надання кредитів ФГ	48000,0
компенсація Пенсійному фонду втрат від застосування спеціальної ставки фіксованого сільськогосподарського податку по сплаті збору на обов’язкове пенсійне страхування	1576428,8
створення державних запасів цукру	100000,0
Заходи “зеленої скриньки”, усього	5 586 014,2
%	55,8
з них: державна підтримка рослинництва (докорінне поліпшення земель, агрохімічна паспортизація земель, заходи щодо боротьби із шкідниками та хворобами, селекція у рослинництві, фінансова підтримка підприємств, які знаходяться в особливо складних кліматичних умовах, тощо)	175403,1
державна підтримка тваринництва (селекція у тваринництві та птахівництві на підприємствах і науково-дослідних господарствах, протиепізоотичні заходи, тощо)	244560,9
комплексна програма меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь	585870,2
довгострокове кредитування впровадження новітніх технологій в АПК	500000,0
заходи щодо соціально-культурного розвитку села та соціального захисту сільського населення	1045740,4
інші видатки на соціальний розвиток села (будівництво водогонів, газифікація сільських населених пунктів)	580000,0
державна підтримка аграрної науки та освіти	1377310,5
утримання підвідомчих структур (організація і регулювання діяльності установ у системі ветеринарної медицини, тощо)	731387,2
інші бюджетні видатки на розвиток аграрного сектора і села	345741,9

Джерело: Складено та розраховано за даними Державного бюджету за 2006 р.

В Україні намітилася позитивна тенденція до зростання обсягів підтримки на заходи “зеленої скриньки”, частка яких у 2006 р. складала за плановими показниками 55,8 % в загальних витратах бюджету. При цьому планові витрати, які можна віднести до заходів “жовтої скриньки” становили 44,2 %. Вартість запланованих заходів “жовтої скриньки” є нижчою, ніж сума дозволеної підтримки. Це дозволяє зробити висновок, що у найближчі роки проблема обмеження підтримки сільського господарства заходами “жовтої скриньки” СОТ в нашій країні не виникне.

Витрати держави в рамках критеріїв “жовтої скриньки” дістають своє узагальнене вираження у спеціальному показнику – сукупному вимірі

підтримки (СВП)*. Країни-члени СОТ беруть зобов'язання щодо скорочення протягом певного часу СВП порівняно з вихідним рівнем підтримки на певних умовах. Нагадаємо, що згідно з Регламентом ЄС № 2117/2005 23.12. 2005 р., Україну вилучено з переліку країн з перехідною економікою у рамках антидемпінгового законодавства. Інакше кажучи, наша держава входить до СОТ у статусі країни з ринковою економікою, тому вона може не брати на себе зобов'язання із скорочення заходів “жовтої” скриньки, якщо зобов'язується забезпечити бюджетне фінансування розміром, що не перевищує 5 % вартості сільськогосподарської продукції, виробленої протягом року.

Нові орієнтири в політиці міжнародної торгівлі сільськогосподарськими товарами підштовхнули розвинуті країни та міжнародні економічні організації до необхідності обґрунтування статусу і параметрів підтримки сільськогосподарських товаровиробників. В результаті країнами ОЕСР на основі методики Т. Джозлінга (1973 р.) було прийнято рішення оцінювати державну підтримку у формі еквівалента субсидування виробника (PSE), який був рекомендований як головний інструмент моніторингу аграрної політики у країнах-членах цієї організації, та еквівалента субсидування споживача (CSE) [41, с. 13]. Починаючи з 1986 р., за цією методикою ОЕСР щорічно розраховує PSE по 24 країнах-членах у розрізі 12 найважливіших груп товарів і публікує дані про сумарну підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Його відносна величина розраховується як відношення вже згаданого показника СВП (куди входять підтримка ринкових цін, прямі дотації, компенсації виробничих витрат, сума податкових та інших пільг) до загальної вартості сільськогосподарської продукції.

*Угодою про сільське господарство в рамках СОТ встановлюється верхня межа сукупної внутрішньої підтримки (розрахованої як сукупний вимір підтримки – СВП, або англ. AMS – aggregate measurement support), яку уряд може надавати внутрішнім виробникам. СВП розраховується як різниця між фіксованою зовнішньою довідковою та застосованою регульованою ціною, помножена на обсяг виробництва продукції. Для того, щоб отримати значення СВП, усі внутрішні субсидії, не пов'язані з конкретним товаром, додаються до загальної суми субсидій, розрахованій на індивідуальній основі для кожного товару. Субсидії “зеленої” та “блакитної” скриньок до СВП не включаються.[238, с. 50, 67].

Тривалі реформи аграрної політики привели до зниження рівня державної протекціоністської допомоги виробникам, який вимірюється через вищезазначений показник. У 2004-2006 рр. у країнах ОЕСР на державну підтримку сільського господарства витрачалось у середньому менш як 1 % ВВП, тоді як у 1986-1988 рр. ця цифра дорівнювала 2,5 %. Втім, таке зниження можна пояснити не стільки більш гнучкішою протекціоністською політикою окремих країн, скільки скороченням частки сільського господарства в економіці розвинутих країн світу. Як зазначається у доповіді “Сільськогосподарська політика в країнах ОЕСР: моніторинг і оцінка 2007 р.” за 2003-2005 рр., державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників складала таку частку валових надходжень у сільське господарство (% PSE): Україна – 3 %, Бразилія – 5 %, Болгарія – 8 %, Росія – 17 %, Румунія – 27 % порівняно із середньою величиною по ОЕСР – 30 % [210]. Наведені на рис. 4.8 дані доводять, що за останні роки майже в усіх розвинутих країнах світу окреслилася тенденція до скорочення рівня підтримки, що є певним прогресом у послабленні зв'язку між наданням державних коштів сільськогосподарським товаровиробникам та обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, а також досягненням більшої гнучкості та свободи аграріїв у виборі напрямів її виробництва. Тим часом розбіжності у рівні державної підтримки аграрних товаровиробників у розрізі країн є дуже істотними. Серед країн-лідерів виділяються Швейцарія, Норвегія, Ісландія, Корея, де у доходах фермерів державна підтримка складає понад 60 %.

Сучасні аграрні реформи позитивно вплинули на процес зниження рівні підтримки в країнах ЄС, її переорієнтації у бік більшого сприяння сільському розвитку. Нині рівень державної підтримки у доходах фермерів ЄС складає 33 %, що не набагато більше, ніж у середньому по країнах ОЕСР (30 %). Всього ж у 2006 р. на підтримку сільського господарства країн ОЕСР спрямовано майже 268 млрд. дол. [266].

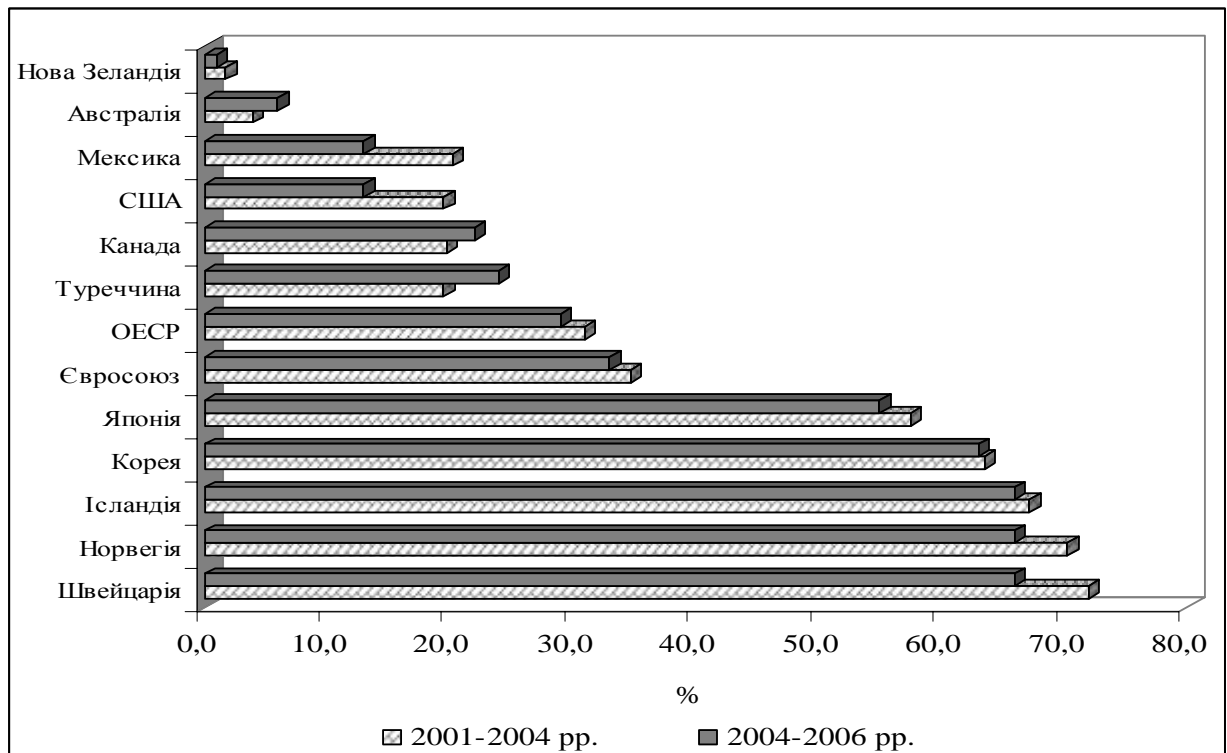

Рис. 4.8. Державна підтримка сільського господарства в країнах світу, % від загального доходу товаровиробників

Джерело: За даними та методикою ОЕСР

Зазначимо, що в рамках членства у СОТ посилили свою роль інструменти впливу на розвиток сільського господарства, закладені в Угоді про сільське господарство: зниження митних бар'єрів, скорочення підтримки виробників, які створюють умови конкуренції на ринках, ліквідація квотування імпорту та субсидування експорту. Тенденції до лібералізації торгових режимів впливатимуть на інтеграцію аграрних ринків у межах Україна–ЄС, що вимагає певного часу для адаптації до нових умов. Щодо перспектив розвитку сільського господарства необхідна виважена політика протекціонізму, для реалізації якої на державному рівні у післяінтеграційному періоді основними проблемами методологічного та практичного значення стають такі.

Перша з них – проблема ризику втрат від імовірного зниження конкурентоспроможності галузі у зовнішній торгівлі (особливо – на поточному етапі членства у СОТ). Сьогодні важко визначити, наскільки інтенсивною буде експансія імпортової продукції. Але навіть якщо

проаналізувати ситуацію за такими показниками, як знос вітчизняної сільськогосподарської техніки, невідповідність національних стандартів якості та безпеки агропродовольчої продукції світовим та європейським, то, як правило, конкурентне регулятивне середовище поступово витіснить таких товаровиробників, а відповідно – і їх продукцію з ринку, пропонуючи споживачеві більш конкурентоспроможну, якісну та безпечну. На думку експертів, сільськогосподарські товаровиробники із вступом України до СОТ втратять значну частину внутрішнього ринку, зокрема – присутність вітчизняного товаровиробника на власному агропродовольчому ринку може зменшитися до 60-70 % [221, с. 67].

Друга проблема пов'язана з відстоюванням Україною права для виділення підтримки вітчизняного аграрного сектора. В процесі переговорів базовим періодом для прийняття зобов'язань щодо узгодження граничного рівня сукупного виміру підтримки сільського господарства визначено 2004-2006 рр. Відповідно до Угоди про сільське господарство СОТ, внутрішня цінова підтримка сільського господарства, або заходи “жовтої скриньки”, що вимірюється СВП, встановлюється на рівні 3,043 млрд. грн. плюс 5 % від річної вартості виробництва сільськогосподарської продукції в рамках умови *de minimis*. Розмір цієї підтримки повинен бути скорочений протягом 5 років на 20 % порівняно з базовим періодом.

Щоправда, з огляду на попередні результати досліджень, маємо зауважити, що найближчим часом державний бюджет України нездатний виділити навіть таку суму для підтримки аграрного сектора і села. Діюча система державної підтримки, незалежно від нашого членства у СОТ, потребуватиме докорінних змін. У перспективі, з одного боку, Україні доведеться обмежувати рівень використання субсидій відповідно до вимог СОТ, а з другого, у неї з'явиться можливість розширювати використання субсидій на заходи “зеленої скриньки”.

Третя проблема – із вступом України до СОТ зниження імпорتنих тарифів. Наголосимо, що наслідками непрозорої протекціоністської політики

є завищені внутрішні ціни на продовольчі товари, різкі стрибки цін на окремі види сільськогосподарської продукції (цукрова і м'ясна кризи 2005 р., зернова криза 2003 р.), які, у свою чергу, позначаються на добробуті населення. Тому, всупереч існуючим міркуванням з приводу негативного впливу зниження імпорتنих тарифів на загальний стан економічної системи держави, можна передбачити, що цей процес буде позитивним як для населення (здешевлення продукції), так і для виробників (підвищення ефективності виробництва), але у перспективі та з урахуванням деяких моментів.

У межах СОТ передбачено єдині правила встановлення митних тарифів: перехід від тарифів на обсяг товарів до тарифів на вартість імпортованої продукції, які було введено до кінця 2006 р. Відповідно до прийнятих Україною тарифних зобов'язань, середньоарифметична ставка ввізного мита на сільськогосподарську продукцію погоджена на рівні 11,16 %. Встановлено, що максимальний рівень тарифів не повинен перевищувати 20 %, за винятком цукру (50 %), соняшникової олії (30 %) і ряду підакцизних товарів (вина, горілки, тютюнових виробів).

Однак, не зважаючи на необхідність зниження тарифів згідно із Законом України “Про внесення змін у деякі закони України (відносно митних тарифів)”, на окремі види сільськогосподарської продукції вони залишилися на попередньому рівні. Наприклад, на соняшкову олію митний тариф перебуває на рівні 0,8 євро/кг, що складає близько 130 %, тобто для імпорту діє мито, заборонене СОТ. Аналогічною є ситуація з цукром і курятиною [157, с. 4].

Створення зазначених тарифних умов є рівнозначним повному відкриттю вітчизняного ринку для експорту агропродовольчої продукції з окремих держав світу (у тому числі – і з країн ЄС), а також для великих міжнародних фірм. Важливо нагадати, що у реальності деякі країни, (особливо – ті, що, як правило, наполягають на необхідності скорочення розмірів підтримки) самі не дотримуються цього правила, завдяки чому в

умовах низьких тарифних мит імпортна продукція матиме безперечні конкурентні переваги порівняно з продукцією вітчизняного виробництва. Зазначимо, що тарифний захист аграрного ринку ЄС становить 19,5 %. Дослідження спеціалістів Світового банку Т. Резерфорда і Д. Тарра доводять, що стале економічне зростання держави після приєднання її до СОТ відбувається за умови поступової (це означає неспішної) лібералізації імпорту [193, с. 2].

Відповідно до такої оцінки, Україна має право відстоювати імпортні тарифи, прийняті у ЄС. Більше того, можливим для наслідування є й приклад країн-нових членів ЄС. Адже відомо, що Польща після довгих дебатів і суперечок здобула право на тариф по сільському господарству на рівні 52 %, Угорщина – 22 %, Румунія – 98 %. Окремі ж країни (Естонія, Латвія та Литва) при вступі до СОТ здобули право на використання вигіднішого базового періоду, на основі якого розраховується рівень підтримки. Це дозволяє Україні добиватися права на вищий (до 25-30 %) імпортний тариф, з поступовим його зниженням до погодженої остаточної норми. Такий протекціоністський захід не суперечить світовій практиці та є найдоцільнішим на початковому етапі членства України у ЄС.

Четверта проблема, що може виникнути в імплементаційному періоді, пов'язана із збільшенням товарообороту України з державами ЄС у результаті розширення цього об'єднання. Уявімо собі, що необхідність скорочення виробничих та експортних субсидій за вимогою СОТ спричинить обмеження експорту з країн ЄС, і, як наслідок, зростання світових цін. З одного боку, це повинне стимулювати збільшення вітчизняного агровиробництва та торгівлі. З іншого боку, окремі вимоги СОТ можуть бути проігноровані державами ЄС у торгівлі з Україною, що, у свою чергу, може послабити ефект від можливого розширення торгівлі з іншими країнами, (зокрема – СНД). Обмеження європейської конкуренції могло б об'єктивно сприяти розширенню торгівлі агропродовольчою продукцією з країнами СНД та іншими державами світу, що не суперечить євроінтеграційному

курсу України.

Отже, сам факт членства у СОТ не гарантує Україні автоматичного здобування вигод. Навіть, не зважаючи на дозвіл застосовувати без обмежень відповідні заходи аграрного протекціонізму, рішенням Уругвайського раунду переговорів введено в дію режим нотифікації, який зобов'язує усі країни щороку подавати відомості про розміри підтримки ними конкретних програм. При цьому кожна з них повинна довести, зокрема, що та чи інша програма відповідає вимогам “зеленої скриньки”. У такий спосіб досягаються прозорість сільськогосподарської політики та реалізація основного принципу СОТ – справедливої конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції.

На закінчення слід підкреслити, що на складному перехідному етапі розвитку аграрного сектора економіки у зв'язку з непослідовним і, можливо непродуманим характером реформ, погіршилося становище сільськогосподарських товаровиробників. За таких умов політика аграрного протекціонізму стає більш затребуваною з боку аграріїв. Важливим об'єктом активної протекціоністської підтримки повинен стати механізм, здатний розв'язати проблему цінового тиску на сільськогосподарського товаровиробника з боку організованих партнерів з суміжних галузей аграрного сектора. У разі нездатності держави забезпечити та проконтролювати такий захист необхідно хоча б гарантувати певні виплати, джерелом яких може стати оподаткування переробних підприємств, які знижують закупівельні ціни нижче встановлених державою мінімальних цін.

Наступним об'єктом державної протекціоністської політики повинні стати заходи у рамках “зеленої скриньки” СОТ, спрямовані на наукові розробки у тваринництві та рослинництві, які б забезпечували підвищення якості та безпеки відповідних видів сільськогосподарської продукції. З національної точки зору, доцільно оцінювати не тільки економічну ефективність державної підтримки, але й соціально-економічну та еколого-економічну, що відповідає сучасній європейській концепції багатофункціональності розвитку сільського господарства. З огляду на

узагальнений європейський досвід щодо основних напрямів бюджетного протекціонізму, для аграрного сектора економіки України найпрогресивнішим буде перехід на збалансовану систему державної підтримки, яка б включала прямі виплати товаровиробникам сільськогосподарської продукції, а також витрати на підтримку формування ринкової інфраструктури, стимулювання попиту та сільський розвиток. У довгостроковій перспективі Україні взагалі слід орієнтуватися на зниження рівня державного втручання в аграрну економіку, із застосуванням відкоригованого ринкового механізму державного регулювання. Це завдання вирішується через сприяння формуванню ринкових інституцій, що опікувалися б інтересами сільськогосподарських товаровиробників.

ПІСЛЯМОВА

Європейська інтеграція – магістральний шлях розвитку України, досвід якої демонструє зростаючу цілісність регіону Європи, зміцнення економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами, посилення конкуренції на світовому ринку та формування високого рівня нової суспільної свідомості. Процес розвитку європейської економічної інтеграції поширюється на всі сфери матеріального виробництва, зокрема – і на аграрний сектор економіки, де він виявляється найбільш складним, суперечливим, але, водночас, має свої позитивні ефекти. У контексті трансформаційних змін у вітчизняному аграрному секторі використання досвіду соціально-економічних досягнень ЄС набуває надзвичайно важливого значення і дозволяє зробити ряд висновків.

Адаптація аграрного сектора економіки України до норм, умов і вимог ЄС повинна здійснюватися з урахуванням вихідних теоретичних моделей європейської інтеграції, оскільки загальним для існуючих теорій та наукових шкіл є визнання об'єктивного характеру регіональної інтеграції, зумовленого поглибленням міжнародного поділу праці, яке досягається лише у рамках ринково орієнтованої економіки. Це, у свою чергу, посилює інтеграційні процеси у сфері матеріального (а саме – аграрного) виробництва, приводить до дедалі ширшої взаємодії суб'єктів агропродовольчого ринку та спонукає до одержання гарантованого результату через євроінтеграційні заходи. У неінтеграційних об'єднаннях такого результату досягти неможливо, або ж він є економічно неефективним.

Стрімкий розвиток глобалізаційних тенденцій в усьому світі дає підстави вважати, що перспективи процесу економічної інтеграції не можна розглядати відокремлено від шансів і ризиків глобалізації. Узагальнюючи існуючі підходи, зазначимо, що формування та поглиблення інтеграційних процесів здійснюються під відчутним впливом зовнішніх факторів глобального характеру, тому факт розширення ЄС є своєрідною реакцією на виклики глобалізації. До ряду таких викликів щодо аграрного сектора слід

віднести динаміку світових цін на агропродовольчу продукцію та їх вплив на національні економіки, політику лібералізації торгівлі на світовому аграрному ринку, посилення конкуренції, тощо.

Виявлені специфічні ознаки та закономірності сільського господарства, які притаманні лише цій галузі матеріального виробництва і свідчать про її суттєві відмінності від інших, істотно впливають на якісну визначеність генези інтеграції та спонукають до виокремлення із загальної теорії регіональної інтеграції категорії аграрної європейської інтеграції. У категоріальному контексті сутність європейської інтеграції в аграрному секторі визначено як об'єднання аграрних потенціалів країн-членів угруповання, їх аграрних ринків і господарюючих суб'єктів з метою використання спільних умов і ресурсів, які гарантують одержання як найвищої економічної вигоди завдяки солідарній відповідальності за кінцеві результати на всіх стадіях аграрного співробітництва та спільній матеріальній заінтересованості усіх учасників інтеграційного процесу. Для аграрного сектора національної економіки – це досягнення такого соціально-економічного рівня організації та ведення сільськогосподарського виробництва, який би відповідав сучасним світовим та європейським вимогам при одночасному збереженні та посиленні власної ідентифікації з урахуванням національних традицій, звичаїв, культурних та історичних особливостей населення України, що відповідним чином відображалось б і на формуванні іміджу її сільського господарства.

Узагальнення теоретичного та практичного досвіду європейської інтеграції дозволило виявити основні шляхи адаптації аграрного сектора економіки України до умов і вимог ЄС у доступній для огляду перспективі, здатні забезпечувати синергетичний і кумулятивний ефекти в економічній та соціальній сферах, а також спрямовувати процес європейської інтеграції у потрібне русло. Обов'язковими серед них є:

- подальше вдосконалення цільових програм державної підтримки сільського господарства; використання двох основних векторів державної політики аграрного протекціонізму (внутрішнього, пов'язаного з удосконаленням форм прямої та непрямой державної підтримки і зовнішнього, зорієнтованого на перехід до єдиних норм і правил торговельно-економічних відносин у рамках членства України в СОТ) повинне забезпечити цілеспрямоване надходження преференцій безпосередньо до сільськогосподарських товаровиробників, гарантуючи їм рівний та прозорий доступ до бюджетних коштів;
- усунення факторів, які стримують розвиток фермерства, виробничих об'єднань і кооперативного руху в Україні та підвищення рівня їх конкурентоспроможності, оскільки підтримка функціонування цих організаційних структур відповідає сучасній моделі САП ЄС;
- підвищення добробуту сільського населення та забезпечення його суспільними благами шляхом посилення багатофункціональної ролі сільського господарства;
- поступовий перехід на принципи політики сільського розвитку, що діють в ЄС, для чого необхідно оцінити власні фінансові можливості та можливості доступу до фінансових ресурсів структурних фондів ЄС, провести типологію сільських територій відповідно до стандартів ЄС, розробити альтернативні схеми організації сільського розвитку, уточнити критерії депресивності сільських територій, подолати дефіцит інформації серед селян щодо сільської політики;
- гармонізація діючих національних стандартів на агропродовольчу продукцію з європейськими та світовими вимогами, що вимагає оновлення застарілої нормативної бази та створення системи ефективного ринкового нагляду за якістю та безпекою сільськогосподарської продукції;
- розробка стратегії екологізації аграрного виробництва шляхом запровадження й використання екологічних методів господарювання,

визначення балансу між економічними та екологічними аргументами, а також за рахунок більш жорстких екологічних обмежень.

Для України як держави, що набагато пізніше, ніж більшість країн Європи, усвідомила позитивний досвід європейської інтеграції, проблеми аграрного сектора були та залишаються найбільш багатоаспектними. Запропонована одновекторна європейська модель розвитку сільського господарства передбачає наявність позитивних факторів розвитку процесу європейської інтеграції. Визначені політичні, економічні, соціальні, екологічні, науково-технічні та освітньо-професійні орієнтири цієї моделі дозволяють сформулювати стратегію аграрних трансформувань, що сприятиме стабілізації аграрного середовища та здійсненню секторальних реформ відповідно до сучасних вимог і принципів САП ЄС. У довгостроковій перспективі інтереси аграрного сектора економіки повинні зосереджуватися на стабільності функціонування такої моделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения: Учебник. – М.: Юрист, 2001. – 368 с.
2. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
3. Аграрная политика / А.П. Зинченко, В.И. Назаренко, В.В. Шайкин и др.; Под ред. А.П. Зинченко. – М.: КолосС, 2004. – 304 с.
4. Аграрная политика стран Европейского Союза: Сб. информ. материалов / Сост. и перевод Е.С. Балабановой, А.Б. Бедного. – Н.Новгород: Изд-во Ю.А. Николаев, 2002. – 80 с.
5. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1999-2000). – М.: Наука, 2003. – 255 с.
6. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: Монографія / За ред. О.М. Бородіної. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
7. Аграрный протекционизм: научные основы и механизмы осуществления в условиях рыночных отношений (Науч. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; Вып. 17). – М.: ВИАПИ, ЭРД, 2007. – 472 с.
8. Агропромисловий комплекс в системі зовнішньоекономічної діяльності України / П.Т. Саблук, А.А. Фесина, В.І. Власов та ін.; За ред. П.Т. Саблука. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 242 с.
9. Алаев Э. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
10. Андрійчук В., Зубець М., Юрчишин В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
11. Анотація науково-практичної роботи “Науково-методологічне та нормативно-правове забезпечення реформування земельних відносин та аграрного сектору України”, висунутої на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки 2003 року. – К.: ІАЕ, 2003. – 11 с.
12. Арбатова Н. Общее политическое пространство между Россией и ЕС: утопия или реальность? // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 12. – С. 3-12.
13. Афонцев С. Проблема глобального управления мирохозяйственной системой // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 5. – С. 65-70.
14. Баковецкий О.Д., Гринёв В.С. Развитие прямых производственных связей в содружестве СЭВ / Под ред. Р.Н. Евстигнеева. – М.: Изд-во „Наука”, 1984. – 174 с.
15. Бальцеревич Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку: Пер. з

- польської. – Львів: Арсенал, 2000. – 332 с.
16. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1983. – С. 125.
 17. Білик Ю.Д. Проблеми інтеграції України у світове господарство. – К.: Урожай, 2004. – 248 с.
 18. Білорус І.І. Прожитковий мінімум та рівень життя населення / Наук. вісн. Чернівецького національного університету: Зб. наук. праць. Вип. 328-329. Економіка. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 38-42.
 19. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – 4-е изд. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 720 с.
 20. Бобешко Т. Європейська інтеграція та демократія і трансформація III-ї речі посполитої // Персонал. – 2004. – № 11. – С. 10-16.
 21. Большая Советская энциклопедия. (В 30-ти томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. М.: “Советская энциклопедия”, Т. 10. – 1972. – 592 с.
 22. Борко Ю.А. Свет и тени европейской интеграции // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т. 5. – № 1. – С. 46-59.
 23. Бородачова Н., Китраль О. Органічний продукт. Вирощений без хімії і ...сертифіката // Дзеркало тижня. – 2004. – № 31 (506). – 7-13 серпня.
 24. Бородин К. Финансирование общей сельскохозяйственной политики в Европейском Союзе // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2005. – № 3. – С. 13-14.
 25. Бородина О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
 26. Буднікевич І.М., Парфенова Н.В. Регіональні аспекти управління якістю життя / Наук. вісн. Чернівецького національного університету: Зб. наук. праць. Вип. 328-329. Економіка. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 104-109.
 27. Буздалов И.Н. Аграрный протекционизм как инструмент государственного регулирования сельского хозяйства в рыночных условиях // Государственное регулирование сельского хозяйства; концепции, механизмы, эффективность. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, „Энциклопедия российских деревень”, 2005. – С. 3-10.
 28. Бураківський І. Теорія міжнародної торгівлі. – К.: Основи, 2000. – 241 с.
 29. Буторина О. Понятие региональной интеграции: новые подходы // Космополис. – 2005. – № 3.
 30. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2002 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Стат. збірник. – К.: Держкомстат України. – 2003. – 450 с.

31. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Стат. збірник. – К.: Держкомстат України. – 2004. – 446 с.
32. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Стат. збірник. – К.: Держкомстат України. – 2005. – 458 с.
33. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Стат. збірник. – К.: Держкомстат України. – 2006. – 417 с.
34. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Стат. збірник. – К.: Держкомстат України. – 2007. – Ч. 1. – 429 с.
35. Візит Міністра аграрної політики України в Брюссель, <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/news/detail/2775.htm>, 18.19.2006.
36. Вовк В. Обзор мировых тенденций развития органического сельского хозяйства / <http://www.lol.org.ua/rus/showart.php?id=15634>, 14.05.2004.
37. Вовк В., Томас Пру. Червоне минуле. Зелене майбутнє? // Синергія. – 2003. – № 2(6). – С. 66-71.
38. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 871 с.
39. Вольфрам Фишер. Европа: экономика, общество и государство. 1914-1980 / Пер. с нем. Л.А. Овчинцевой; под науч. ред. Ю.А. Петрова. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 365 с.
40. Всеобщая декларация прав человека. – М.: Права человека, 2006. – 12 с.
41. ВТО и сельское хозяйство России: Сборник по материалам „круглого стола” по проблемам ВТО в рамках конференции “Ломоносовские чтения”. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2003. – 177 с.
42. Гавриков Д. Европейский Союз как территория противоречий // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 12. – С. 88-95.
43. Галушка З.І. Економічні аспекти соціальної безпеки суспільства / Наук. вісн. Чернівецького національного університету: Зб. наук. праць. Вип. 328-329. Економіка. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 24-29.
44. Галушко В., Штефан фон Крамон-Таубадель. Зростання продуктивності у сільському господарстві: шлях до зменшення рівня бідності в українському селі? – В кн.: Сільське господарство України: криза та відновлення / За ред. Ш. фон Крамона-Таубаделя, С. Дем’яненко, А. Куна. – К.: КНЕУ, 2004. – С. 63-73.
45. Гальчинський А.С. Нова модель економічного розвитку України (у контексті глобалізації) / Україна і світове господарство на межі тисячоліть:

- Навч. посібник / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 30-44.
46. Геєць В.М. Ринкова трансформація в Україні: здобутки, труднощі, уроки / Україна і світове господарство на межі тисячоліть: Навч. посібник / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 14- 29.
47. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємств, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): Терміни, поняття, персоналії. Укладачі: В.С. Іфтемічук, В.А.Григорьев, М.І. Маниліч, Г.Д. Шутак. За наук. ред. Г.І. Башняніна і В.С. Іфтемічука. – К.: “Магнолія плюс”, 2004. – 688 с.
48. Герасимчук Н.А. Агротуристична як один із чинників розвитку підприємництва в малих сільськогосподарських підприємствах України і Польщі / Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні: Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції / За ред. Саух І.В. – Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ, 2007. – С. 41-45.
49. Глинкина С.П. ЕС: пятое расширение состоялось. Что дальше? // Россия и современный мир. – 2004. – № 3(44). – С. 4-28.
50. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
51. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія / Кер. авт. кол. і наук. ред. Т.М. Циганова. – Вид. 2-ге, без змін. – К.: КНЕУ, 2006. – 660 с.
52. ГМ-культуры укрепляют позиции // Экономика сельского хозяйства России. – 2007. – № 7. – С. 39-40.
53. Гош О. Суперечливість зовнішньоекономічних відносин України // Економіка України. – 2006. – № 11. – С. 77-88.
54. Грамцов А., Кросняк П. Развитие сельских регионов в Польше: местная инициатива “Leader+” – дополнительный элемент традиционных агрополитических мероприятий ? / Лейбниц Институт аграрного развития в Центральной и Восточной Европе (ИАМО) – Халле, 2006. – С. 15-21.
55. Губені Ю. Аграрна реформа у Чеській Республіці: від “оксамитової” революції до європейської інтеграції. Приклад гідний наслідування. – Львів: Українські технології, 2001. – 368 с.
56. Губський Б. Європейський вектор інтеграційної політики України // Економіка України. – 2003. – № 5. – С. 19-27.

57. Губський Б.В. Євроатлантична інтеграція України. – К.: Логос, 2003. – 328 с.
58. Дейкин А., Комкова Е. “НАФТА плюс” – “НАФТА минус” // Мир перемен. – 2005. – № 1. – С. 164-179.
59. Дем’яненко С. Яка аграрна політика потрібна Україні? // Дзеркало тижня. – 2004. – № 17 (492). – 30 квітня – 15 травня.
60. Десмонд Дайнен Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англійської. – К.: „К.І.С.”, 2006. – 696 с.
61. Дієсперов В. Іван Франко й аграрна економіка // Економіка України. – 2006. – № 5. – С. 56-62.
62. Долгов С. И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? – М.: ОАО, Изд-во “Экономика”, 1998. – 215 с.
63. Досвід країн Європейського Союзу у сфері органічного агровиробництва: приклади розвитку для України / Проект Bistro-2003 “Розвиток органічного агровиробництва в Україні”. – К.: Мінагрополітики України, 2003. – С. 68-84.
64. Друзенко Г. Жовте світло подальшому розширенню ЄС / Дзеркало тижня. – 2006. – № 44 (623). – 18-24 листопада 2006 р.
65. ДСТУ 3662 – 97. Молоко коров’яче незбиране. Вимоги при закупівлі. – К.: Держспоживстандарт України, 1997. – 7 с.
66. Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: наслідки для України / Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультаций в Україні <http://www.ier.kiev.ua>, 19 с.
67. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т економ. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
68. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 1. / Ред. кол.: С.В. Мочерній (під ред.) та ін. – К.: Вид. центр “Академія”, 2000. – 581 с.
69. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред.: В.Д. Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2001. – 581 с.
70. ЕС: екологія – пріоритет // Економіка сільського господарства Росії. – 2005. – № 10. – С. 42.
71. Євробюлетень. – 2005. – № 12. – С. 9.
72. Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; Пер. з нім. М. Яковлєва. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 394 с.
73. Європейський Союз: Словник-довідник / Ред. М.Марченко. – 2-ге вид., оновл. – К.: К.І.С., 2005.– 142 с.

74. Жарков Ю. Реалізація державної політики у сфері управління якістю та екологічного управління // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2007. – № 1. – С. 51-53.
75. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
76. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому та зовнішньому ринках: Наукова доповідь / За ред. акад. УААН В.М. Трегобчука, чл.-кор. УААН Б.Й. Пасхавера. – К.: Інститут екон. та прогнозув., 2007. – 260 с.
77. Заболоцька Р.О. Місце України на світовому ринку товарів та послуг / Україна і світове господарство на межі тисячоліть: Навч. посібник / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 84-99.
78. Загальний стандарт Codex Alimentarius на маркування розфасованих харчових продуктів // Інформаційний бюлетень з міжнародної стандартизації. – 2007. – № 3. – С. 119-124.
79. Закон України “Про Державний бюджет України на 2006 рік” від 20.12.2005р. № 3235-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 9. – Ст. 96.
80. Закон України “Про безпечність та якість харчових продуктів” від 23.12.97 № 771/97-ВР (у редакції Закону України від 16.09.2005р. № 2809-IV) // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 50 (16.12.2005). – Ст. 533.
81. Закон України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” від 19.12.2006р. № 3659-XII // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 7-8. – Ст. 66.
82. Закон України “Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів” від 31.05.2007р. № 1103-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 35. – Ст. 484.
83. Закон України “Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС” від 18.03.2004р. № // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.
84. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.” від 18.10.2005р. № 2982-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.
85. Закон України “Про особисті селянські господарства” від 15.05.2003р. № 742-IV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 232.
86. Закон України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” від 17.06.04р. № 1807-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 38. – Ст. 470.

87. Закон України “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності” від 01.12.2005р. № 3164-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 12. – Ст. 101.
88. Закон України “Про стандартизацію” від 17.05.2001р. № 2408-III (із змінами, внесеними згідно з Законом України від 01.12.2005р. № 3164-IV) // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 12. – Ст. 101.
89. Закон України “Про фермерське господарство” від 19.06.2003р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 45. – Ст. 363.
90. Залога З., Галіней І. Державне регулювання аграрної сфери країн Європейського Союзу: еволюція і сучасність // Регіональна економіка – 2003. – № 3. – С. 162-169.
91. Западноевропейская интеграция и мировая экономика (Ред. кол. Х. Ноков (НРБ), Т. Паланкаи (ВНР), Р. Гюндель (ГДР) и др.) – М.: Мысль, 1979. – 350 с.
92. Земельний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 трав. 2007 р.: (відповідає офіційному текстові). – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 88 с.
93. Зінчук Т.А. О государственной поддержке сельского хозяйства Украины в контексте евроинтеграционных перспектив // Государственное регулирование сельского хозяйства: концепции, механизмы, эффективность. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, “Энциклопедия российских деревень”. – 2005. – С. 512-586.
94. Зінчук Т.О. Аграрна політика країн ЦСЄ у контексті інтеграції до ЄС: реалії та перспективи для України // Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 74-88.
95. Зінчук Т.О. Аграрна політика України: можливості та перспективи інтеграції в ЄС // Економіка України. – 2000. – № 12. – С. 58-66.
96. Зінчук Т.О. Західноєвропейська інтеграція в системі сучасних міжнародних економічних відносин (лекція). – Житомир, ЖСГІ, 1994. – 20 с.
97. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиций его членов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. - № 1. – С.
98. Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євро світ, 2004. – 544 с.
99. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2002 році / Статистичний збірник. – Том 1. – К.: Держкомстат України, 2003. – 146 с.
100. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2003 році / Статистичний збірник. – Том 1. – К.: Держкомстат України, 2004. – 147 с.
101. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2003 році / Статистичний збірник. – Том 2. – К.: Держкомстат України, 2004. – 265 с.

102. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2005 році / Статистичний збірник. – Том 1. – К.: Держкомстат України, 2006. – 156 с.
103. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2005 році / Статистичний збірник. – Том 2. – К.: Держкомстат України, 2006. – 320 с.
104. Зубець М., Панасюк Б. Актуальні проблеми економіки України. – К.: Аграрна наука, 2004. – 84 с.
105. Ильин Ю. Развитие аграрного сектора экономики: зарубежный опыт // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2008. – № 2. – С. 14-17.
106. Кантемиров Р. Мировой рынок экологического сельского хозяйства: современное состояние и тенденции развития // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2007. – № 4. – С. 25-27.
107. Каталог нормативних документів 2007: У 2-х т. – К.: ДП „Укр. НДНЦ”, 2007. – Т. 1. – 362 с.
108. Кваша С., Лука О. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 79-85.
109. Кваша С.М. Зовнішньоекономічна діяльність АПК України: стан, стратегія і тактика розвитку. – К.: ЗАТ „НІЧЛАВА”, 2000. – 252 с.
110. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. – Ч. 1. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 416 с.
111. Киселёва А.В., Нестеренко А.В. Теория федерализма. – М.: МГУ, 2002. – 304 с.
112. Кифорак В.Ф., Радзієвський О.І. Проблеми приєднання України до центру світової економіки / Світогосподарські пріоритети України: Зб. наук. пр. / НАН України. Обс'єдн. ін.-т економіки: Ред. кол.: А.С. Філіпенко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2005. – 124 с.
113. Ковалёв Е. Органическое земледелие – ответ на вызов времени // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 9. – С. 22-28.
114. Кожеватова Е. Новый МРОТ вдвое ниже прожиточного минимума / <http://www.astera.ru/personal/?id=45961>, 02.04.2007р.
115. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина 1 / Упорядник Г. Друзенко, за заг. ред. Т. Качки. – К: Видавництво „Юстиніан”, 2005. – С. 57–58.
116. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К.: Велес, 2007. – 48 с.
117. Концепція державної політики у сфері управління якістю продукції (товарів, робіт, послуг) / Розпорядження КМУ від 17 серпня 2002 р. № 447-р.

/ <http://gdo.kiev.ua>

118. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи створення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий дім „Ін Юре”, 2001. – 448 с.
119. Корольков А. ЕС: сельское хозяйство и аграрная политика // Современная Европа. – 2002. – № 4. – С. 90-97.
120. Косік А.Ф. , Гронтковська Г.Е. Мікроекономіка: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 416 с.
121. Крамор Р. У 2010-2015 вступ України до ЄС міг би стати реальним, Варшава, <http://www.pravda.com.ua>, УП, 07.04.2003.
122. Крылатых Э.Н., Строкова О.Г. Аграрные аспекты вступления стран СНГ в ВТО. – М.: Энциклопедия российских деревень, 2002. – 165 с.
123. Кузьмичёв Л.А., Фёдоров М.В., Задесенец Е.Е. Методика оценки качества жизни. – М.: ВНИИТЭ, 2000. – 48 с.
124. Кухарская Н. Украина и Европейский Союз // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 1. – С. 100-106.
125. Лавут А.А. Развитие региональной интеграции в Западном полушарии // Интеграция в Западном полушарии и Россия. – М.: Институт Латинской Америки, 2004. – С. 25.
126. Лебедев А.Е. Интеграция как актуальное направление мировой экономики // Информационно-аналитический бюллетень ЦПИ ИМЭПИ РАН. – 2005. – № 2. – С. 17-22.
127. Лебедев М.М. Мировая политика. Учебник. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 351 с.
128. Ленин В.И. О лозунге Соединённых Штатов Европы: Полн. собр. соч., Т. 26. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1977. – С. 351-355.
129. Леонтьев О. Парадоксальна парадигма і вульгаризація економічної теорії // Економіка України. – 2003. – № 5. – С. 61-65.
130. Либман А. Экономическая интеграция на постсоветском пространстве // Вопросы экономики. – 2005. – № 3. – С. 142-156.
131. Лига М.Б. Качество жизни как основа социальной безопасности: Монография. – М.: Гардарики, 2006. – 223 с.
132. Личман А.А. Некоторые аспекты производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции в России / Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: “Энциклопедия российских деревень”, 2007. – С. 64-67.
133. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора:

інституціональні засади. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.

134. Лук'яненко Д.Г. Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.

135. Лук'яненко Д.Г., Жеваго К.В. Глобальна перспектива економічної інтеграції // Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д.Г. Лук'яненка. – К.: КНЕУ, 2001.

136. Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. Міжнародна економіка: Ілюстраційні матеріали. – К.: КНЕУ, 2000. – 54 с.

137. Луцишин П.В., Федонюк С.Ф. Європейські інтеграційні процеси: формування єдиного ринку: Монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 200 с.

138. Лясковець Е.Г. Розвиток економічної теорії і комплексне реформування галузі. – К.: Логос, 2001. – 248 с.

139. Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. Т. 2. – М.: Республика, 1992. – 400 с.

140. Максимова М.М. Основные проблемы империалистической интеграции. – М.: 1971. – С. 140.

141. Малік М.Й., Зіновчук В.В., Лупенко Ю.О. та ін. Основи аграрного підприємництва / За ред. М.Й. Маліка. – К.: ІАЕ, 2001. – 582 с.

142. Маніє Ф., Чувпило О.О. Технічні правила і стандарти в ЄС. – К.: ІМБ КНУ ім. Т.Шевченка, 2004. – 135 с.

143. Международные экономические отношения: Проблемы и тенденции развития / Бабанцева Н.С., Расков Н.В., Третьяк О.А. и др.; Под ред. Н.А. Черкасова. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – 176 с.

144. Международные экономические отношения: Учеб. пособие / Под ред. С.Ф. Сутырина, В.Н. Харламовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 248 с.

145. Мельник Л.Л., Олексюк В.О. Соціально-економічні аспекти землеволодіння і землекористування в аграрній сфері економіки // Агросвіт. – 2008. – № 5. – С. 13-18.

146. Меньшикова А.М. Динамика воздействия единой валюты Европы на её экономические отношения с США // США и Канада. – 2006. – № 10. – С. 19-34.

147. Мері Енн Нормайл, Енн Еффланд, Едвінг Янг Порівняння аграрних політик США та Європейського Союзу // Агробізнес сьогодні. – 2004. – № 15 (59). – С. 14-20.

148. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва. – К.: ІАЕ,

1999. – 272 с.

149. Митыпов Е. Восточноазиатская интеграция: плюсы и минусы для России // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 10. – С. 99- 101.

150. Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери. – Ужгород: ІВА, 2005. – 400 с.

151. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ – Вінниця, 2006. – 438 с.

152. Мочерний С., Фомішин С. Інтернаціоналізація виробництва і сучасні тенденції розвитку світового господарства // Економіка України. – 2006. – № 5. – С. 47-55.

153. Музыченко О. МинАПК потянуло на органику, <http://proapk.com.ua/apk>, 19.01.2007.

154. Мунтян В.І. Економічна безпека України: Монографія. – К.: Видавництво КВІЦ, 1999. – 464 с.

155. Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского Союза. – Москва, Ч.1., 2003. – 223 с.

156. Невідома Н.І. Сучасна модель відносин між Україною та Європейським Союзом // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 5(59). – С. 151-160.

157. Нивьевский О., Яблонская Т. Между жёлтым и зелёным ящиками // Эксперт Украины. – 2005. – № 40 (43). – 5 с.

158. Нікберг І.І., Сергета І.В., Цимбалюк Л.І. Гігієна з основами екології. – К.: Здоров'я, 2001. – 504 с.

159. Ніколаєв Євген Об'єднуючий регіоналізм // Політичний менеджмент <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=453>, 2004. – № 4 (7).

160. Нове фінансування охорони навколишнього середовища LIEF+ // Євробюлетень. – 2006. – № 7. – С. 7.

161. Новицький В.С. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – 948 с.

162. Общеввропейская стратегия в области биологического и ландшафтного разнообразия, Женева, 7 января 2004 г. / Материалы, подготовленные Советом Европы, ЮНЕЦ, Бюро МСОП по Центральной Европе при участии Европейского агентства по окружающей среде (ЕАОС). – Испания, Мадрид, 19-21 января 2004 г. – 7 с.

163. Оніщенко О. Особливості сучасних земельних відносин в Україні // Економіка України. – 2001. – № 4. – С. 56-62.

164. Осташко Т.О. Наслідки від вступу України до СОТ для сільського населення // Аспекти сільського розвитку. – 2005. – № 3(4). – С. 41-46.

165. Осташко Т.О., Міщенко Н.М. Структурні зміни в аграрному секторі і розвиток аграрного ринку / У кн. “Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку” / За ред. акад. Гейця В.М.– Київ: Фенікс, 2003. – С. 755-770.
166. Панасюк Б. Необхідність структурних змін в АПК // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 3. – С. 63-69.
167. Пасхавер Б. Сучасний стан продовольчої безпеки // Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 43-50.
168. Пахомов Ю.М. та ін. Національна економіка в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М. Пахомов, Д.Г. Лук’яненко, Б.В. Губський. – К.: Україна, 1997. – 237 с.
169. Перехідна економіка / В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Ліанова та ін.: За ред. Гейця В.М. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.
170. Петрик М., Вайнгартен П. Роль сільського господарства в розвитку сільської місцевості в країнах Центральної і Східної Європи: движущая сила преобразований или социальный буфер? / “ІАМО 2005”, www.iamo.de, С. 49-55.
171. Петриков А. Социальное развитие села – общенациональная проблема // Экономика сельского хозяйства России. – 2007. – № 5. – С. 10-12.
172. Пирожков С., Прейгер Д., Малярчук І. Проблеми реалізації транзитного потенціалу України у контексті розширення ЄС і формування ЄСП // Економіка України. – 2005. – № 3. – С. 4-19.
173. Писаренко С. Досвід проведення Спільної аграрної політики ЄС // Регіональна економіка. – 2000. – № 3. – С. 147-153.
174. Питание в Европе: новая основа для действий / Под ред.: А. Robertson, С. Tirado, Т. Lobsten и др. // Региональные публикации ВОЗ; Европейская серия. – 2005. – № 96. – 525 с.
175. Підписано Лісабонську угоду // Євробюлетень. – 2008. – № 1. – С. 10-11.
176. План дій України – Європейський Союз. – К.: ТОВ „Компанія Лік”, 2005. – 40 с.
177. Показатели финансирования здравоохранения развитых стран // Еженедельник АПТЕКА. – № 30 (511) от 07.08.2006 // <http://www.apteka.ua/archives/551/23831.html>, составлено по материалам: www.oecd.org; bmj.bmjournals.com.
178. Пол Герст, Грехем Томсон. Сумніви в глобалізації. Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2002. – 306 с.
179. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

180. Поручник А. Інтеграція України у світове господарство. – К.: Наукова думка, 1994. – 129 с.
181. Посельський В. Бюджет консолідації // Дзеркало тижня. – 2005. – № 50 (578) – 24-30 грудня.
182. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месеся-Веселяка. 2-е вид. доп. – К.: ІАЕ, 2000. – 660 с.
183. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження порядку використання у 2007 р. коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва” № 348 від 01.03.07 // Агросвіт України. – 2007. – № 4. – С. 17 (витримки).
184. Приходько О. ЄС: жіноча логіка бюджетного процесу // Дзеркало тижня. – 2005. – № 50 (578) – 24-30 грудня.
185. Проблемы интеграции производства при капитализме / Отв. ред. Л.И. Глухарев. – М.: Мысль, 1973. – с.
186. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, П.І. Коренюк, Е.І. Шелудько; За ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: Наук. думка, 2007. – 276 с.
187. Прокопа І.В, Мотруніч Д.О., Шепотько Л.А. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище / Наук. вид. Ін-ту економіки НАНУ. – Київ, 2001. – 119 с.
188. Професійні громадські об’єднання в Україні: загальні проблеми діяльності та перспективи, <http://agro-ua.org/ua/info/agropolitics>, 10.07.2005 р.
189. Пурсиайнен Кристер Теории интеграции и рамки отношений ЕС-РФ / Российско-Европейский Центр экономической политики. – М., 2004 (сентябрь). – 21 с.
190. Рау В.В. Аграрный сектор: риски и шансы посткризисного развития // Проблемы прогнозирования. – 2006. – № 1. – С. 97-106.
191. Ревякин Е. Инерция интеграции как одна из особенностей её динамики // Мировая экономика и международные отношения . – 2006. – № 7. – С. 33-40.
192. Регіональна політика в країнах ЄС: уроки для України / Схід-Захід; За ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – 72 с.
193. Резерфорд Т., Тарр Д. Вступление России в ВТО: влияние на макроэкономику, отрасли, рынок труда и домохозяйства / Резерфорд Т., Тарр Д. // Торговая политика и вступление в ВТО в целях экономического развития России и стран СНГ-8. – М.: Всемирный банк, Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 2005. – С. 2-5.

194. Реформа агрополітики Євросоюзу // *Економіка сільського господарства Росії*. – 2005. – № 8. – С. 38.
195. Реформа, про необхідність якої стільки говорили, здійснилась. Ура? // *Євробюлетень*. – 2003. – № 6. – С. 8-9.
196. Реформирование сільського господарства в Україні / Под ред. Цви Лермана, Девіда Седика, Н. Пугачёва и А. Гончарука. – ФАО, Рим, 2007. – 243 с.
197. Реформування майнових відносин у підприємствах АПК (практичний посібник) / За ред. П.Т. Саблука, Г.М. Підлісецького. – К.: ІАЕ, 2001. – 614 с.
198. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. Стефана фон Крамона-Таубеля та Людвіга Штріве. – К.: Фенікс, 1999. – 279 с.
199. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенко. – К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006. – 428 с.
200. Роберт Карбау Міжнародна економіка / Пер. з англ. Р. Косодія. – Суми: ВАТ „Сумська обласна друкарня”, вид-во „Козацький вал”, 2004. – 652 с.
201. Рубинштейн А. Общественные интересы и теория публичных благ // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 10. – С. 90-113.
202. Рудяков П. Європейський Союз – Україна: еволюція підходів // *Політична думка*. – 2002. – № 1. – С. 87-96.
203. Руссо Ж.-Ж. Про спільну угоду або Принципи політичного права. – „Port-Royal”, 2001. – 348 с.
204. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
205. Саблук П.Т. Україна в міжнародних аграрних відносинах: торговельний аспект / Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть: Навч. посібник / А.С. Філіпенко. – К.: Либідь, 2002. – С. 193-209.
206. Савельєв Є.В. Європейська інтеграція і маркетинг: Наукові нариси. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 482 с.
207. Сагайдачний І. Обережно: двері зачиняються. Після Румунії та Болгарії Євросоюз тимчасово призупинить прийом нових членів // *Дзеркало тижня*. – 2006. – № 37(616). – 30 вересня-6 жовтня.
208. Садова У. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і перспективи розвитку: Монографія. – Л.: ІРД НАН України, 2005. – 408 с.
209. Свіннен Й. Десять років трансформації сільського господарства у країнах Центральної і Східної Європи: декілька уроків для України. – У кн.: *Політика і розвиток сільського господарства в Україні* / За ред. Ш. фон Крамона-Таубаделя, С. Зорі, Л. Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – С. 6-20.

210. Сельскохозяйственная политика в странах ОЕСР: мониторинг и оценка 2007: Резюме на русском языке / www.oecd.org/dataoecd/61/41/38839835.pdf
211. Семёнов А.А. Вступление России в ВТО и продовольственная безопасность / Агропродовольственная политика и вступление России в ВТО. – М.: „Энциклопедия российских деревень”, ВИАПИ, 2003. – С. 64-66.
212. Семів Л.К. Регіональна політика: людський вимір: Монографія. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 392 с.
213. Серова Е., Карлова Н., Мокшина П., Шик О., Ференци Т. Обзор политики сельского развития в Европейском Сообществе и в США / Аналитический центр “Агропродовольственная экономика”/ <http://www.iet.ru>, Москва, 2007. – 15 с.
214. Сіденко В.Р. Вектори інтеграції України у світове господарство / Україна і світове господарство на межі тисячоліть: Навч. посібник / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
215. Сільське господарство України / Статистичний збірник, 2006 р. – К.: Держкомстат України, 2007. – 368 с.
216. Скоров Г. Россия–Евросоюз: вопросы стратегического партнёрства // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 3. – С. 79-84.
217. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
218. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
219. Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. – К.: Логос, 1999. – 556 с.
220. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности: Пер. з англ. – М.: ИНФРА, 1999. – 262 с.
221. Соціальні та економічні наслідки вступу України до СОТ: експертні оцінки / Відп. ред. Ю. Привалов. – Львів: Українські технології, 2004. – 142 с.
222. Статистичний бюлетень FAO /<http://faostat.fao.org/faostat>, лютий, 2005 р.
223. Статистичний щорічник України за 1996 рік / Держкомстат України: Відп. за вип. О.Г. Осауленко. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
224. Статистичний щорічник України за 1996 рік / Держкомстат України: Відп. за вип. В.А.Головко. – К.: Вид-во „Консультант”, 2006. – 575 с.
225. Статистичний щорічник України за 1997 рік / Держкомстат України: Відп. за вип. О.Г. Осауленко. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 624 с.
226. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України: Відп. за вип. О.Г. Осауленко. – К.: Техніка, 1999. – 576 с.

227. Статистичний щорічник України за 1999 рік / Держкомстат України: Відп. за вип. О.Г. Осауленко. – К.: Техніка, 2000. – 648 с.
228. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 р.р.) „Шляхом європейської інтеграції” / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.; Нац. ін.-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М – во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К.: ІОЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
229. Стрельников Г.А. Федеративные отношения: становление, развитие, тенденции. – М.: Изд-во “Едиториал УРСС”, 2001. – 128 с.
230. Сушко О. Європейська “абсорбція” і українські перспективи / Дзеркало тижня. – 2006. – № 24 (603). – 24-30 червня 2006 р.
231. Таллок Г. Новый федералист, М.: 1993. – р. 12.
232. Тепс Д. Концептуальные основы федерализма. – М.: Изд. Юрид. центр пресс, 2002. – 204 с.
233. Токвиль, Алексис де Демократия в Америке / Пер. с фр. В.Т. Олейника и др.; ред. Е.Ю. Леонова. – М.: Прогресс, 1994. – 559 с.
234. Трейнис М., Винцюнене В., Вазнонис Б. Изменение социально-экономической активности земледельцев в Европейской модели сельского хозяйства / Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: Доповіді Міжнародного симпозіуму (16–18 травня 2007 р., м. Житомир). – Житомир: Видавництво „ДВНЗ „Державний агроєкологічний університет”, 2007. – С. 271-278.
235. Трейси Майкл Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: введение в теорию, практику и политику / Пер. с англ. СПб.: Экономическая школа, 1995. – 431 с.
236. Тринько Р. Інтелектуальна деградація села. Наук. доповідь. – Львів, 2003. – 32 с.
237. Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24 (29.06.2006). – Ст. 1794.
238. Угода про сільське господарство / Система світової торгівлі ГАТТ/СОТ в документах. – К.: ІАЗТ, 2000. – С. 50-83.
239. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 // Урядовий кур'єр. – 1999. – 8 грудня.
240. Указ Президента України “Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 р., № 615/98 (Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 587/2000 від 12.04. 2000 та № 8/2001 від 11.01. 2001 // Політика і час. – 2000. – № 3-4. – С. 30-35.

241. Указ Президента України “Про стратегію подолання бідності” від 15 серпня 2001 р., № 637/200 // Соціальна політика. – 2001. – № 149. – С. 10-11.
242. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. д-ра екон. наук В.Р.Сіденка. – Х.: Вид-во “Форт”, 2003. – 280 с.
243. Україна на шляху 4 свобод: Аналіт. доповідь. – К.: АНТ Consulting Group economic research & policy consulting, 2003 (червень). – 31 с.
244. Філіпенко А. Інтеграційні перспективи України // Економіка України. – 2005. – № 6. – С. 11-22.
245. Філіпенко А. Теорія міжнародної економічної інтеграції / Європейський вектор економічного розвитку. Збірник наукових праць / Ред. А.О. Задоя. – Д.: Дніпропетр. Ун-та економіки і права, 2005. – 276 с.
246. Філіпенко А.С. Зовнішньоекономічна стратегія України в сучасних умовах / Світогосподарські пріоритети України: Зб. наук. пр. / НАН України. Об’єдн. ін.-т економіки: Ред. кол.: А.С. Філіпенко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2005. – 124 с.
247. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва / Дем’яненко М.Я., Алексейчук В.М., Борщ А.Г. та ін.; За ред. М.Я.Дем’яненка – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 645 с.
248. Франсуа Бенаройа Европейская интеграция и конкурентоспособность: их значение для России (Проект). – М.: РЕЦЭП, 2005. – 38 с.
249. Фрумкин Б.Е. Общая аграрная политика Евросоюза – первое расширение на Восток. – В кн.: Основные проблемы аграрной теории и практики. – М.: Институт экономики РАН, 2004. – С. 188-207.
250. Хелд Д., Гольблатт Д., Макгрю Э., Перратон Дж. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
251. Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: Учебник. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 332 с.
252. Хюбнер Данута Регіональна політика ЄС // Євробюлетень. – 2005. – № 6. – С. 12.
253. Цхвендиани В. Финансовый напал. Коровье бешенство, птичий грипп и европейские программы как макроэкономический регулятор // Киевский телеграф. – 2005. – № 47. – 25-31 ноября.
254. Черевко Г.В. Продовольчий ринок України в контексті її продовольчої безпеки / Формування та розвиток аграрного ринку: Матеріали Шостих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ, 16-17 січ. 2004 р. / Редкол.: П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – С. 276-278.
255. Черевко Г.В., Лукаш В.О. Економіка аграрної реформи. – Львів-Дубляни, 1999. – 78 с.

256. Черепанов В.А. Теория российского федерализма. – М.: Изд-во МЗ-Пресс, 2005. – 320 с.
257. Черкасов Н.А. Интернационализация производства и социалистическая экономическая интеграция. – М.: 1986.
258. Черкасов Н.А. Теория и практика государств – участников СНГ. – СПб., 1997. – 76 с.
259. Чесси Б., Парротт В., Роуш Р. Биотехнологии и агропроизводство // Экономика сельского хозяйства России. – 2007. – № 1. – С. 36-37.
260. Чопенко В. Аграрні Бермуди // Дзеркало тижня. – 2006. – № 7(586). – 25 лютого-3 березня.
261. Чубарьян А. Европа единая, но неделимая // Россия в глобальной политике. – 2003. – Т. 1. – № 2. – С. 22-30.
262. Чужиков В.І. Економіка зарубіжних кран: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2005. – 305 с.
263. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К.: Логос, 2003. – 631 с.
264. Чюлявичус Й., Чулявичене В. Влияние общин на качество жизни / Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: Доповіді Міжнародного симпозіуму (16-18 травня 2007 р., м. Житомир). – Житомир: «Видавництво „ДВНЗ „Державний агроекологічний університет”». – С. 178-186.
265. Шамборовський Г.О. Вплив регіональної політики Європейського Союзу на соціально-економічну ефективність євроінтеграції // Економіка та держава. – 2006. – № 6. – С. 24-27.
266. Шарипов Ш. Коментарій. / <http://www.agronews.ru/newsshow.php?NId>, 27.10.2007г.
267. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учеб. пособие. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
268. Широжева Н.Г. Организационные и научные подходы к экологизации сельского хозяйства // Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: “Энциклопедия российских деревень”, 2007. – С. 80-81.
269. Шишков Ю. Глобализация и регионализация мирового хозяйства – две стороны одной медали // Мир перемен. – 2005. – № 1. – С. 148-163.
270. Шишков Ю. Отечественная теория региональной интеграции: опыт прошлого и взгляд в будущее // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 4. – С. 54-63.

271. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI столетия. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: НП „III тысячелетие”, 2001. – 479 с.
272. Шнипко О. Розвиток та удосконалення системи Держспоживстандарту України // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2007. – № 4. – С. 3-9.
273. Шнирков О. Економіка ЄС-10: два роки після вступу до Союзу // Дзеркало тижня. – 2006. – № 34(613). – 9-15 вересня.
274. Штефан фон Крамон-Таубадель та Людвіг Штріве Реформа Спільної аграрної політики ЄС та стратегія аграрної політики для України. – У кн. Україна на шляху до Європи; За ред. Л. Хоффманна та Ф. Мьоллерса / Пер. з англ. А. Гур'янової. – Київ: вид-во “Фенікс”, 2001. – С. 190-205.
275. Экологическое земледелие // Экономика сельского хозяйства России. – 2007. – № 8. – С. 41.
276. Экономика Европейского Союза: Учебник / Г.Ю. Гагарина, В.В.Громыко, З.М. Окрут, О.В. Сиганова. – М.: Экономистъ, 2003. – 399 с.
277. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Гл. ред. А.М.Румянцев. Т. 2., М.: изд-во “Советская энциклопедия”, 1975. – 560 с.
278. Экономическое сотрудничество – фактор интеграции стран СНГ (рекомендации IX Российского экономического форума) // Российский экономический журнал. – 2004. – № 5-6. – С. 43-49.
279. Эльянов А. Глобализация и догоняющее развитие // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 1. – С. 3-16.
280. Энциклопедия государственного управления в России: В 4-х т. / Под общ. ред. В.К. Егорова. Отв. ред. И.Н. Барциц / Том II. Ж-Л. Отв. ред. И. Н. Барциц. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 352 с.
281. Юданов А. Ю. Теории „открытой экономики”: доктрины и действительность. – М.: Мысль, 1983. – 191 с.
282. Юрчишин В.В. До аналізу причин і наслідків занепаду сільського господарства // Економіка України. – 2001. – № 2. – С. 54-68.
283. Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізація // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 3-7.
284. Ющенко В. Передмова / Україна і світове господарство на межі тисячоліть: Навч. посібник / А.С. Філіпенко, В.С., Будкін, А.С., Гальчинський та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
285. Ющенко В.А. Возвратитъ утраченное / <http://www.yuschenko.com.ua/rus/present/Analytics/700/>, 14.05.2004г.
286. Яценко Н. Чому перлини задрібні? Про те, як стрімко багатіє країна суцільної бідності // Дзеркало тижня. – 2007 р. – № 37 (666) від 6-12 жовтня 2007 р.

287. Ященко А. Международный федерализм. Идея юридической организации человечества в политических учениях до конца XVIII века. – М.: Тип. имп. ун-та, 1908. – 411 с.
288. Ahner Dirk. Rural Development policy in an enlarged European Union. Proposals of the European Commission for the period 2007-2013. – Halle, Germany. – November, 5, 2004. – 15 p. / www.iamo.de/forum2004/pro_en.htm.
289. Ahrens Heinz. Agricultural policy and rural development. Theoretical and empirical aspects. – Halle, Germany. – November, 5, 2004. – 38 p.
290. Allais M. La Liberalisation des relations économiques internationales (Accords commerciaux ou intégration économique). – Paris: Gauthier-Villas, 1972.
291. Analysis of the Impact on Agricultural Markets and Incomes of EU Enlargement to the CEECs / European Commission Directorate General for Agriculture. – March, 2002. – 89 p.
292. Annette Bruhns, Frank Dohmen, Hans-Michael Kloth und andere. Geld für die Grossen // Der Spiegel. – 2006. – № 23. – S. 28-34.
293. Aron A. Problems of European Integration // Lyods Dank Review. – 1953. April. – p. 1.
294. Balassa B. Monetary integration in European Common Market // In European Economic integration, ed. B. Balassa. – Amsterdam: North-Holland, 1975. – 175-220 pp.
295. Balassa B. The Theory of Economic Integration, London, 1961.
296. Barrett S. The truth about organic „certification”: does it help ensure safer foods – or just costlier ones? <http://www.msn.com> – organic foods/nutrition, 1998.
297. Camagni, R. Development Scenarios and Policy Guidelines for the Lagging Regions in the 1990s. / Regional Studies. – 1992. – № 26 (4). – P. 361-374.
298. Caraveli, H. A comparative analysis of intensification and extensification in Mediterranean agriculture: dilemma for LFAs policy / Journal of Rural Studies. – 2000. – № 16. – P. 231-242.
299. Caraveli, H. Towards a new European rural development model? An assessment of the EU's rural development in Greece. / Economics and rural development. Research papers Vol. 2, No. 1. – 2006. – P. 19-32.
300. Commission of the European Communities (1999). Council Regulation (EC) No. 1257/1999. June 26.
301. Cony Neumann. Flastricke auf der Flur // Der Spiegel. – 2006. – № 27. – S. 46-48.
302. Council Decision of 20 February 2006 on Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013) No 2006/144 (EC) / Official Journal of the European. – 2006. – L. 55 / 20-29.

303. Council Regulation (EC) No 1698/2005 of September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) / Official Journal of the European. – 2005. – L. 277 / 1-40.
304. Csaki C. Rethinking Rural Development ment: Lessons for CEE Countries. – Halle, Germany. – November, 5, 2004. – 22 p.
305. Davidova S., Gorton M., Ratinger T., Zavalinska K., Iraizoz B., Kovacs B. & Mizik T., 2002. Variations in farm performance: Evidence from the CEECs and existing EU Member States. Paper presented at the X. Congress of the European Association of Agricultural Economists, Zaragoza, Spain, August 2000.
306. Deutch K. The Analysis of International Relation. – Englewood Cliffs, 1968.
307. Dik L. Pocket Guidi to the European Community. – New York, 1989. – 210 p.
308. Doucha T. Building Capacity and Institutions for Harmonization of National Policies with EU CAP-modeled Agriculture and Rural Development Policies at Regional and Local Level-based on the Czech Agriculture after 15 years of Transition and Preparation for EU Accession / Seminar on Integration with European Economy and Market Reforms Challenges for Agriculture and Rural Development, 7-8 November 2005, Kiev. – 19 p.
309. Enlargement and Agriculture, IAMO. – April, 2004. – 20 p.
310. Farm Commercialization and Income Diversification on the Road to EU Accession. Proceedings of FAO Workshop / Edited by Stjepan Tanic and Tomasz Lonc. – FAO, 2004. – 208 p.
311. Gasson R. Part-time farming in England and Wales. Journal of the Royal Agricultural Society of England, 1986. – P. 34-41.
312. Gurau C., Ranchhod A. International green marketing / C. Gurau, A. Ranchhod Retrieved from the World Wide Web / www.emeraldinsight.com, 2005.
313. Haas E. Turbulent Fields and the Study of Regional Integration // International Organization. – 1976. – № 30 (2).
314. Kiersz Z. Nowe wyzwania stojące przed polskim rolnictwem w świetle Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 / VIII Międzynarodowa Konferencja, 11-12 grudnia 2006 roku. – Kijów, 2006. – 20 s.
315. Kramer N. Formen und Methoden der international wirtschaft Integration. Versucht einer Systematic. Tubingen, 1969. – P. 485.
316. Lindberg Leon The Political Dynamics of European Economic Integration. – Stanford, 1963.
317. Marchal A. L'integration territoriale. – Paris-P.U.F., 1965. – 128 p.
318. Matuszak E. Rola doradztwa w podnoszeniu kultury produkcji rolniczej zgodnie z kodeksem dobrych praktyk rolniczych / Centrum doradztwa rolniczego.

- Brwinow, 2006. – 15 s.
319. Mik C. Europejskie prawo wspólnotowe. Zagadnienia teorii i praktyki. – Warszawa, 2000. – S. 29.
320. Mitran D. The Functional Theory of Politics. – London: Martin Robertson, 1975.
321. Molle W. The economics of European integration (Theory, Practice, Policy). – England. – 1990. – 547 p.
322. Monnet J. The Architect and Master Builder of the European Economic Community. – Garden City. – N.Y, 1978. – 544 pp.
323. New perspectives for EU rural development / European Commission Agriculture Directorate-General: Rural Development, 2006. – 15 p.
324. Pinder J. Positive integration and negative // European integration / edited with introduction by F. Roy Willis. – New York: New Viewpoints, 1975.
325. Plesniak T. Kierunki rozwoju turystyki wiejskiej na przykładzie powiatu tatzanskiego // Przedsiębiorczość a lokalny i regionalny rozwój gospodarczy. Materiały konferencji naukowej \ Pod red. J. Targalskiego. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 1999. – S. 84-96.
326. Plewa J. Nowe podstawy publicznego wsparcia dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. / Wizja polskiej wsi w perspektywie 25-lecia / Polska wieś 2005. Wizja rozwoju / Pod redakcją Jerzego Wilkina. Fundusz Współpracy. – Warszawa, 2005. – 215 s.
327. Podstawy funkcjonowania rolnictwa ekologicznego / Praca zbiorowa pod kierownictwem mgr inż. Teresy Kajki. – Warmińsko-Mazurski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Olsztynie. – Olsztyn, 2005. – 74 s.
328. Predohl A., Iurgensen H. Europäische integration // Handbush des Sozialwissens. – 1961. – Bd. 3. – P. 371.
329. Proudman J. and Redding S. Evolving Patterns of International Trade // Review of International Economics. – 2000. – № 8. – P. 373-396.
330. Reform the common agricultural policy. Medium-Term prospects for agricultural markets and income in the European Union, 2003-2010, IAMO, December, 2003. – 53 p.
331. Repke W. A Human Economy. The Social Framework of the Free Market. Indianapolis, 1971. – p. 34.
332. Repke W. International Order and Economic Integration. Dordrecht, 1959. – p. 223.
333. Rueff J. Pougnoi malgre tout je reste liberal. Paris, 1934.
334. Rukmanis A., Pilvere I. Preventive or primary evaluation possibilities of the impact of the European Union financial support // Rural development in the Beginning of the 21st Century. – 2005. – № 8. – P. 119-123.

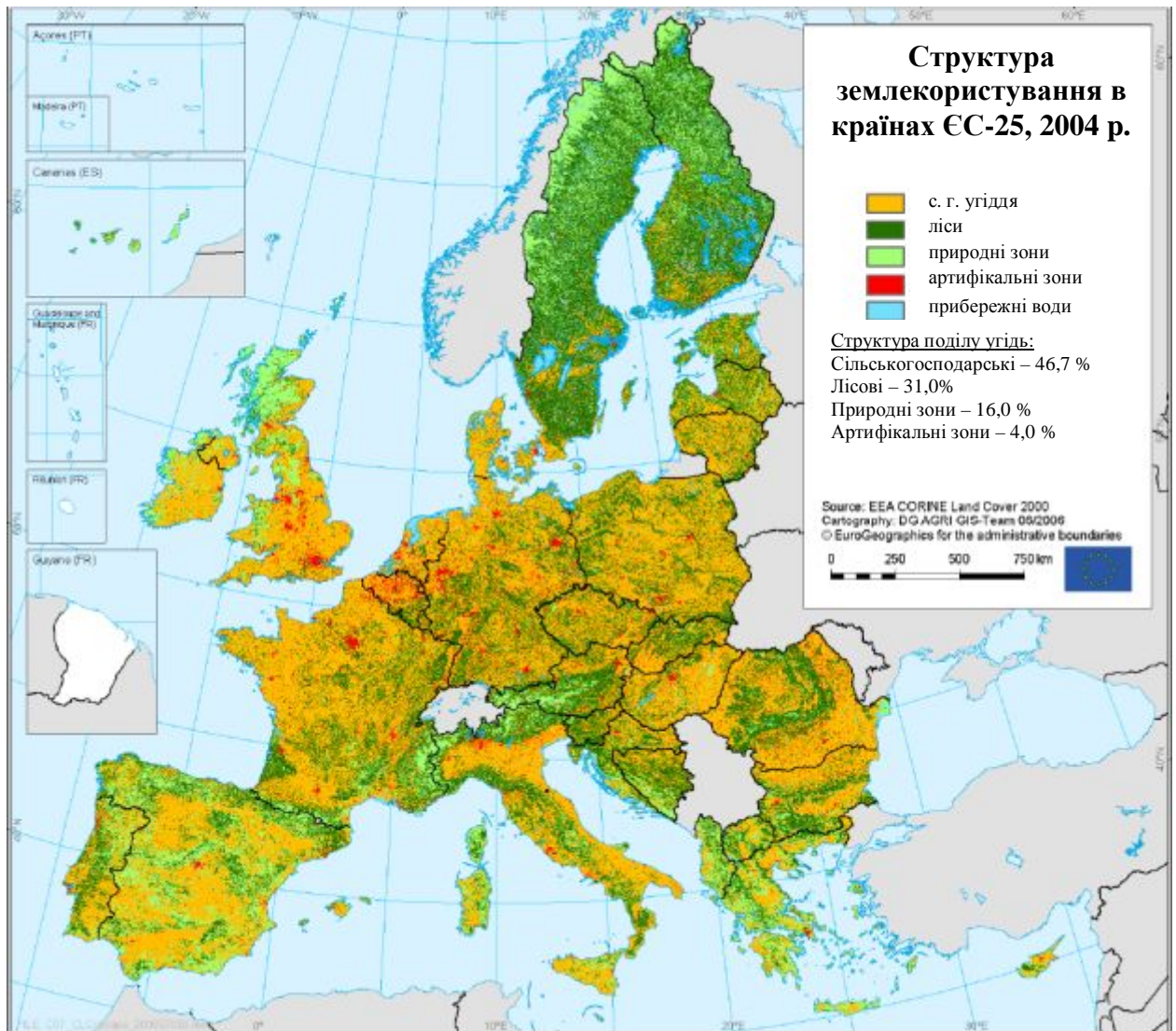
335. Rural Development in the European Union / Statistical and Economic Information, Report 2006 // Directorate-General for Agricultural and rural Development European Commission. – August, 2006. – 411 p.
336. Shucksmith D. & Winter D., The politics of pluriactivity in Britain // Journal of Rural Studies. – 1999. – № 6. – P. 429-435.
337. Standing G. Societal impoverishment: the challenge for Russian social policy // Journal of European social policy, Vol. 8, № 1. – February, 1998. – P. 23-433.
338. World of Organic Agriculture – Statistics and Emerging Trends 2006 / International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM) Retrieved from the World Wide Web / www.fibl.org, 2006.
339. Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej / ABC Unii Europejskiej Przedstawicielstwo Komisji Europejskiej w Polsce, Warszawa, 2004. – S. 27 (1-4).

Додаток А

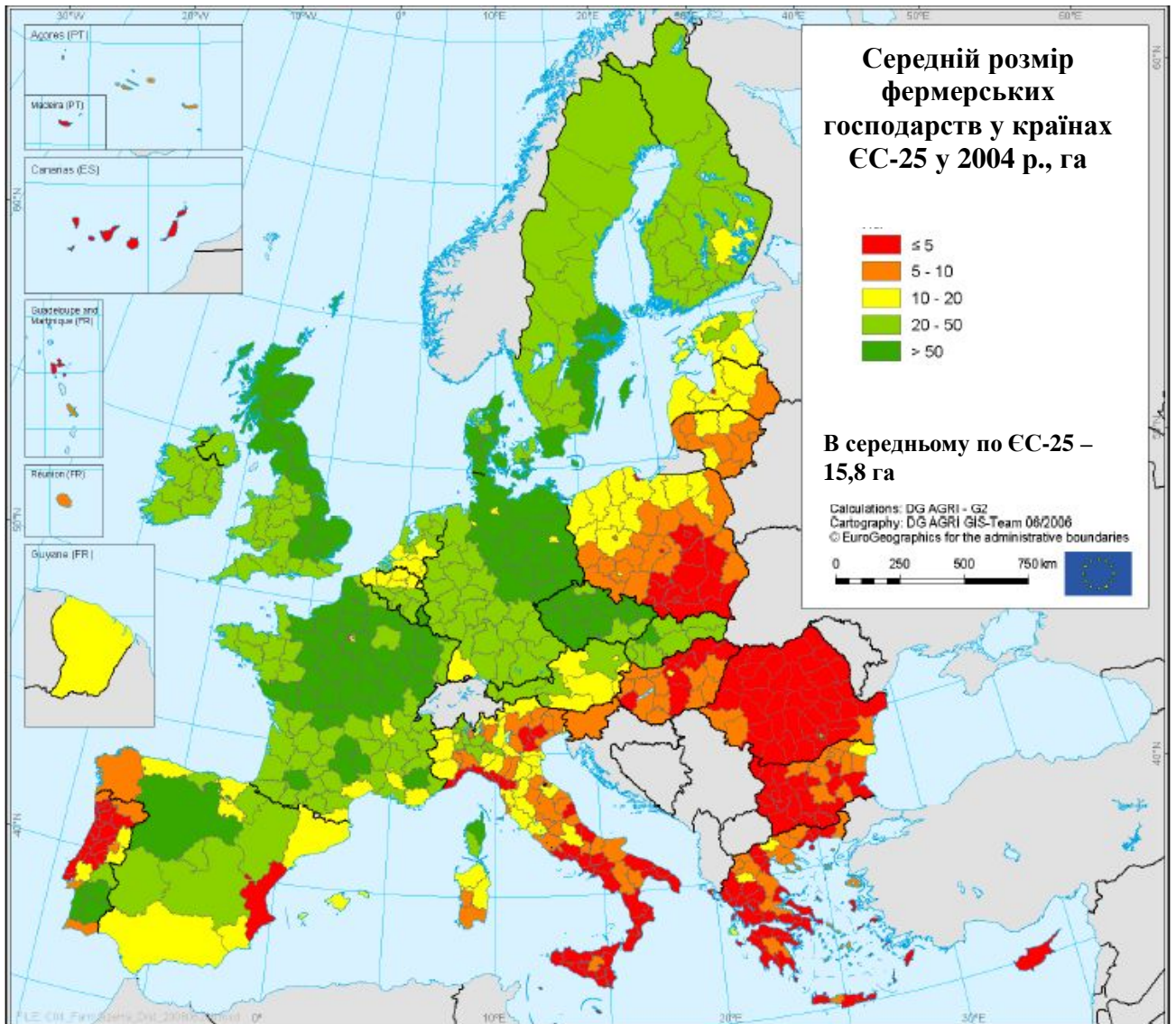
Кількість держав – членів ЄС за період 1957-2007 рр.

Рік вступу	Країна, що набула членства
1957	Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Федеративна Республіка Німеччини, Франція
1973	+ Великобританія, Данія, Ірландія,
1981	+ Греція
1986	+ Іспанія, Португалія
1995	+ Австрія, Швеція, Фінляндія
2004	+ Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія
2007	+ Болгарія, Румунія

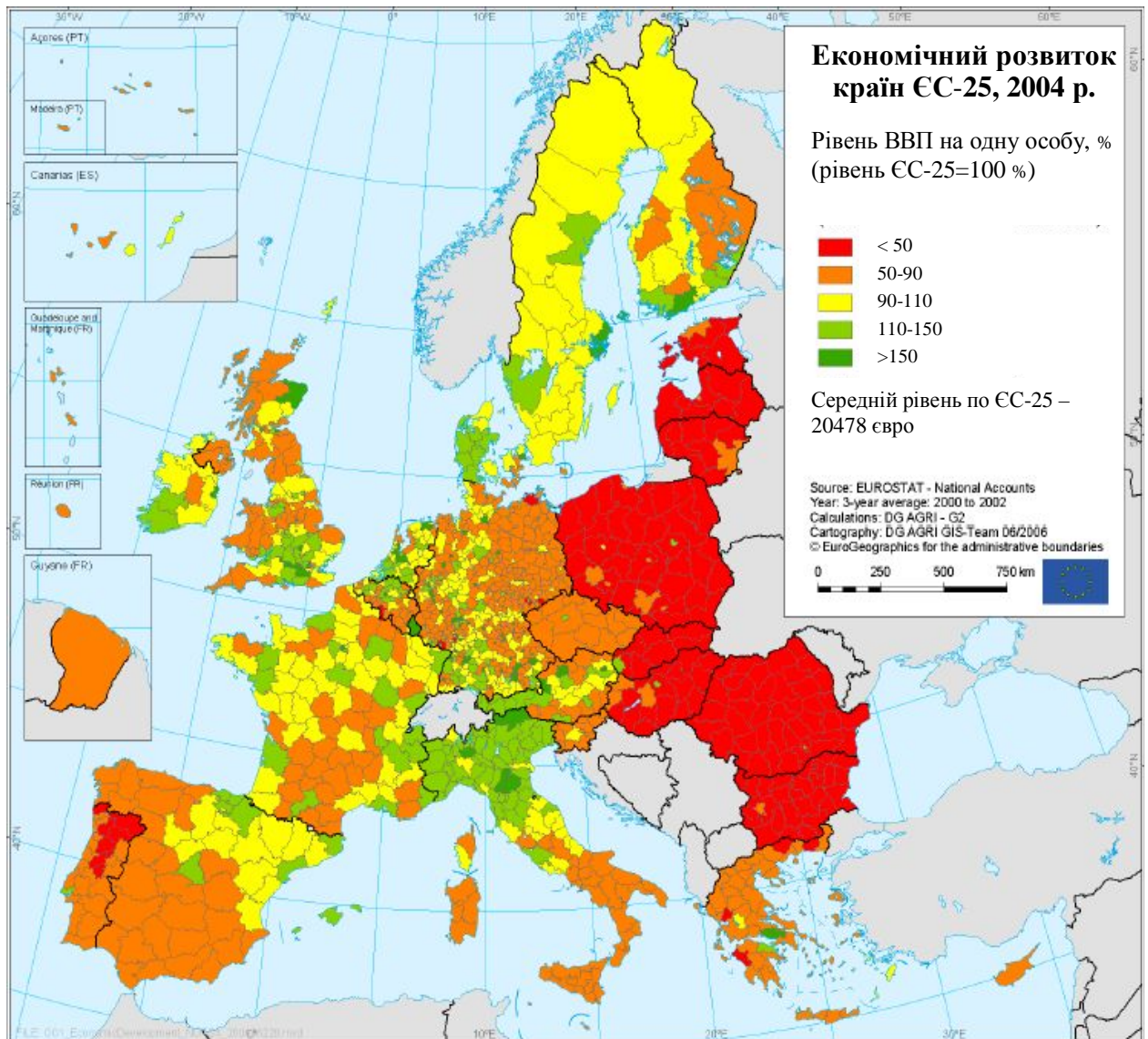
Додаток Б

Додаток В

Додаток Д

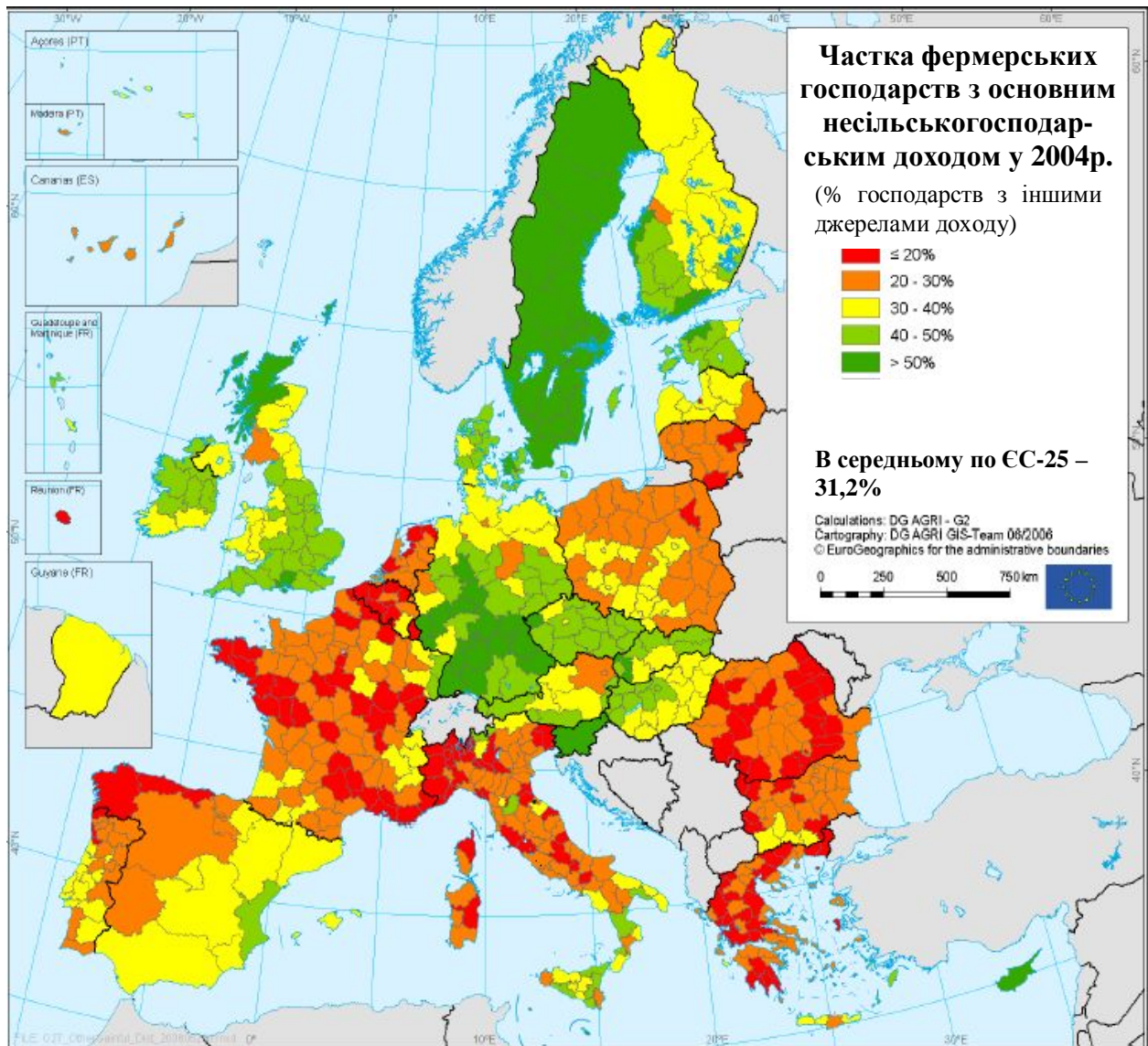
Додаток Е
**Загальна характеристика типів сільських територій в країнах ЄС за показниками
 соціально-економічного розвитку, %**

Країни	NUTS 3											
	Частка сільських територій			Частка сільського населення,			Частка ВВП, що виробляється на сільських територіях			Частка зайнятих на сільських територіях		
	PR	IR	PU	PR	IR	PU	PR	IR	PU	PR	IR	PU
Австрія	78,5	20.2	1.4	46.3	30.7	22.9	35.4	33.6	31.0	38.6	34.5	26.9
Бельгія	21,7	23.4	54.8	3.5	11.7	84.7	2.2	8.1	89.7	2.7	9.6	87.7
Болгарія	76.5	22.3	1.2	58.4	26.3	15.4	48.4	22.5	29.2	56.9	24.7	18.4
Великобританія	30.1	48.9	20.9	2.6	28.2	69.2	1.8	24.0	74.2	2.4	26.1	71.5
Греція	73.9	23.2	2.9	37.2	27.2	35.6	36.8	26.4	37.7	34.2	27.5	38.3
Данія	67.7	27.7	4.6	38.8	31.8	29.4	34.0	27.6	38.5	36.4	29.7	33.9
Естонія	20.7	71.6	7.7	10.5	76.5	13.0	7.4	85.0	7.6	9.2	79.2	11.6
Ірландія	98.7	–	1.3	71.6	–	28.4	63.1	–	36.9	66.5	–	33.5
Іспанія	47.4	46.6	6.1	15.0	49.8	35.3	11.9	46.0	42.1	13.2	47.1	39.7
Італія	27.4	50.0	22.6	9.6	40.7	49.8	7.8	36.7	55.5	8.6	37.8	53.6
Кіпр	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Латвія	55.9	43.6	0.5	38.8	29.5	31.7	23.3	19.0	57.7	37.9	26.7	35.4
Литва	65.0	35.0	–	44.3	55.7	–	34.0	66.0	–	42.7	57.3	–
Люксембург	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Мальта	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0
Нідерланди	2.8	41.1	56.1	1.3	15.8	82.9	1.0	14.2	84.8	–	–	–
Німеччина	36.5	44.1	19.4	13.2	29.3	57.7	9.7	22.5	67.8	11.3	24.9	63.8
Польща	60.3	36.8	2.9	39.6	37.5	22.9	32.3	30.2	37.5	36.7	35.0	28.4
Португалія	69.7	21.7	8.5	21.4	26.6	52.0	16.1	21.6	62.3	19.6	24.7	55.7
Румунія	61.6	38.3	0.1	47.1	44.0	8.9	36.5	44.4	19.0	–	–	–
Словаччина	32.2	63.6	4.2	25.5	63.4	11.1	21.5	52.5	26.0	23.6	57.7	18.6
Словенія	69.5	30.5	–	61.7	38.3	–	52.1	47.9	–	58.6	41.4	–
Угорщина	64.6	34.8	0.6	47.1	36.0	16.9	33.4	30.5	36.1	44.6	36.0	19.4
Фінляндія	93.1	6.9	–	62.2	37.8	–	52.0	48.0	–	56.6	43.4	–
Франція	48.4	47.2	4.4	16.8	53.7	29.6	13.1	47.4	39.5	16.5	1.8	32.1
Чехія	8.8	90.6	0.6	5.1	83.5	11.4	3.9	70.4	25.7	4.8	79.9	15.4
Швеція	95.9	4.1	–	66.5	33.5	–	59.6	40.4	–	64.0	36.0	–
ЄС – 25	56.2	35.9	7.9	18.6	37.7	43.7	13.1	31.7	55.3	16.3	34.9	48.9
ЦСЄ – 10	50.8	47.0	2.2	34.5	47.2	18.2	26.0	43.3	30.8	31.1	47.1	21.8
ЄС – 27	57.0	35.7	7.3	20.5	37.8	41.7	13.2	31.7	55.0	18.7	34.6	46.7

Додаток Ж
Загальна характеристика типів сільських територій в країнах ЄС за показниками
соціально-економічного розвитку, %

Країни	NUTS 2											
	Частка сільських територій			Частка сільського населення			Частка ВВП, що виробляється на сільських територіях			Частка зайнятих на сільських територіях		
	PR	IR	PU	PR	IR	PU	PR	IR	PU	PR	IR	PU
Австрія	73.6	25.9	0.5	52.5	27.9	19.6	44.7	27.7	27.6	47.9	28.5	23.6
Бельгія	14.5	24.7	60.8	2.4	14.3	83.3	1.7	10.4	87.8	2.1	12.2	85.8
Болгарія	81.7	18.3	–	73.1	26.9	–	61.3	38.7	–	70.6	29.4	–
Великобританія	16.3	54.8	28.9	0.6	33.2	66.1	0.4	29.3	70.2	0.6	31.9	67.5
Греція	72.2	25.0	2.9	40.4	24.0	35.6	39.1	23.2	37.7	38.7	23.1	38.3
Данія	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Естонія	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Ірландія	46.9	53.1	–	26.6	73.4	–	18.3	81.7	–	24.3	75.7	–
Іспанія	23.9	62.1	14.0	6.8	48.5	4.7	5.2	42.7	52.2	6.1	45.5	48.4
Італія	16.7	57.3	26.1	6.1	48.3	45.6	5.0	45.5	49.5	5.4	46.8	47.7
Кіпр	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Латвія	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Литва	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–
Люксембург	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–
Мальта	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0
Нідерланди	–	34.1	65.9	–	15.0	85.0	–	13.2	86.8	–	14.3	85.7
Німеччина	9.5	70.7	19.7	4.5	50.2	45.3	3.9	45.9	50.3	4.3	48.9	46.8
Польща	39.2	56.8	3.9	29.8	57.8	12.4	24.7	61.5	13.7	29.2	58.4	12.4
Португалія	64.9	31.1	4.0	30.0	41.6	28.4	25.0	34.3	40.7	28.3	40.0	31.8
Румунія	56.5	42.7	0.8	56.0	33.8	10.2	45.3	33.7	21.0	58.0	32.3	9.7
Словаччина	–	95.8	4.2	–	88.9	11.1	–	74.0	26.0	–	81.4	18.6
Словенія	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–
Угорщина	54.0	38.6	7.4	38.5	33.6	27.9	26.3	28.1	45.6	35.7	33.6	30.8
Фінляндія	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–	100.0	–	–
Франція	21.4	74.2	4.4	4.6	68.8	26.5	3.7	61.7	34.6	4.4	66.8	28.9
Чехія	–	99.4	0.6	–	88.6	11.4	–	74.3	25.7	–	84.6	15.4
Швеція	95.0	5.0	–	64.8	35.2	–	–	58.2	41.8	–	62.4	37.6
ЄС – 25	39.9	50.3	9.8	12.7	48.2	39.1	8.8	43.3	47.9	11.7	46.5	41.9
ЦСЄ – 10	35.4	61.5	3.0	28.0	59.0	13.1	23.7	56.1	20.2	26.6	58.9	14.5
ЄС - 27	41.9	49.0	9.0	15.6	47.2	37.2	9.0	43.3	47.7	14.6	45.6	39.8

Додаток 3

Додаток И
Перелік нормативно-правових документів,
які регламентують порядок використання бюджетних коштів,
передбачених Мінагрополітики Законом України “Про Державний бюджет України на 2007 рік”

КПКВК	Найменування бюджетної програми	Нормативно-правовий акт, яким затверджується порядок використання коштів державного бюджету
2801160	Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників	Спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 25.04.2001 № 113/198 «Про затвердження Положення про надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам для придбання у сільській місцевості завершених або незавершених будівництвом індивідуальних житлових будинків»
2801180	Агрохімічна паспортизація земель сільськогосподарського призначення	Наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 № 59/137 «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення»
2801190	Селекція в тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу	Спільний наказ Мінагрополітики, Мінфіну та УААН від 13.02.07 №88/10/187 “Про затвердження порядку використання коштів державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково – дослідних господарствах” зареєстрований в Мін’юсті 19.02.07 № 145/13412
2801200	Заходи по боротьбі з шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин	Постанова Кабінету Міністрів України від 13.02.1999 №181 “Про затвердження Порядку фінансування запобіжних заходів щодо поширення, локалізації карантинних і особливо небезпечних шкідливих організмів, а також контрольних обстежень сільськогосподарських угідь за рахунок коштів Державного бюджету України”
2801210	Бюджетна тваринницька дотація, та державна підтримка виробництва продукції рослинництва	
	<i>Підтримка виробництва продукції тваринництва</i>	Постанови КМУ від 01.03.07 № 348 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету у 2007 році, що спрямовуються на бюджетну тваринницьку дотацію”
	<i>Державна підтримка виробництва продукції рослинництва (дотування на гектар посівів)</i>	Постанова КМУ від 21.02.07 № 256 “Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва”

	<i>Часткова компенсація вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва</i>	Постанова КМУ від 09.02.07 №182 “Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів державного бюджету, що виділяються для часткової компенсації вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва
	<i>Компенсація вартості електроенергії для поливу с/г культур</i>	Постанова КМУ від 01.03.07 № 325 “Про державну підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошувальних землях у 2007 році”
2801220	Селекція в рослинництві	Постанова КМУ від 07.03.07 №425 “Про затвердження Порядку використання коштів, державного бюджету, що спрямовуються для селекції в рослинництві”
2801230	Фінансова підтримка фермерських господарств	Постанова КМУ від 01.03.07 № 349 “Про внесення змін до Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки фермерським господарствам”
2801460	Надання кредитів фермерським господарствам	
2801240	Здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення короткострокових та середньострокових кредитів	Постанова КМУ від 21.02.07 № 259 “Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2007 рік на здійснення фінансової підтримки підприємствам агропромислового комплексу через механізм здешевлення короткострокових та середньострокових кредитів
2801260	Заходи з охорони і захисту, раціонального використання лісів, наданих в постійне користування агропромисловим підприємствам	Постанова КМУ від 05.03.07 № 372 “Про затвердження порядку використання коштів державного бюджету, які виділяються для здійснення заходів з охорони, захисту і раціонального використання лісів, наданих у постійне користування агролісгосподарським підприємствам”
2801270	Державна підтримка сільськогосподарської дорадчої служби	Проект Постанови КМУ “Про затвердження Порядку використання коштів у 2007 році, передбачених у державному бюджеті для фінансування державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби”
2801280	Фінансова підтримка агропромислових підприємств, що знаходяться в особливо складних кліматичних умовах	Спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 02.03.07 № 138/305 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для надання фінансової підтримки агропромисловим підприємствам, що знаходяться в особливо складних кліматичних умовах “
2801290	Проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу	Постанова КМУ від 21.02.07 №262 “Про Порядок використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу”

2801300	Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості	Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2005 № 325 із змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2006 № 243 “Питання використання коштів державного бюджету за деякими бюджетними програмами у сфері агропромислового комплексу”
2801340	Запобігання розповсюдженню збудників інфекційних хвороб тварин	Спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 10.02.07 р. №80/177 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, передбачених на здійснення заходів щодо запобігання розповсюдженню збудників інфекційних хвороб тварин”, зареєстрований в Мін’юсті 22.02.07 за № 161/13428
2801350	Закладення і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками	Постанова КМУ від 04.04.07 № 613 “Про внесення змін до Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.2005 № 587
2801510	Фінансова підтримка розвитку хмелярства	
2801370	Погашення зобов’язань Українською державною насінневою інспекцією за кредитами, наданими з державного бюджету за рахунок коштів, залучених від міжнародних фінансових організацій на розвиток насінництва	Постанова КМУ від 01.03.07 №347 “Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для погашення зобов’язань Українською державною насінневою інспекцією за кредитами, наданими з державного бюджету за рахунок коштів, залучених від міжнародних фінансових організацій на розвиток насінництва”
2801430	Часткова компенсація вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва	Постанова КМУ від 28.07.04 № 959 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва” із змінами, внесеними згідно з постановами КМУ від 21.01.05 №71 та від 01.03.07 №321
2801490	Заходи по операціях фінансового лізингу вітчизняної сільськогосподарської техніки	Постанова КМУ від 21.02.07 №285 “Про внесення змін до Постанови КМУ від 10.12.03 р. №1904 “Про Порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи по операціях фінансового лізингу”

2801500	Розвиток фізичної культури і спорту серед сільського населення	Постанова КМУ від 01.03.07 № 322 “Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку фізичної культури і спорту серед сільського населення”
2801540	Компенсація Пенсійному фонду втрат від застосування платниками фіксованого сільськогосподарського податку спеціальної ставки по сплаті збору на обов’язкове пенсійне страхування	Постанова правління Пенсійного фонду України від 10.01.07 р. № 1-2 “Про внесення змін до постанови правління Пенсійного фонду України від 14.01.05 р. № 1-1; Наказ Мінагрополітики від 10.01.2007 р. № 4 “Про внесення змін до наказу Міністерства аграрної політики України від 14.01.2005 р. №10”
2801560	Формування державного продовольчого резерву Аграрним фондом, здійснення заставних закупівель, товарних та фінансових інтервенцій на організованому ринку	Постанова КМУ від 16.05.2007 № 736 «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна»
2801580	Здешевлення вартості страхових премій (внесків) фактично сплачених суб’єктами аграрного ринку	Постанова КМУ від 21.02.07 № 261 “Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здешевлення вартості страхових премій (внесків), фактично сплачених суб’єктами аграрного ринку”
2804070	Відтворення водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово - Чорноморському басейні	Постанова КМУ від 01.03.07 №337 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для здійснення заходів з відтворення водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні”
2804080	Селекція у рибному господарстві	Постанова КМУ від 01.03.03 № 352 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для проведення заходів, пов’язаних із селекцією в рибному господарстві”
2804090	Міжнародна діяльність у галузі рибного господарства	Постанова КМУ від 01.03.07 № 305 “Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, передбачених для міжнародної діяльності у галузі рибного господарства”

2808030	Докорінне поліпшення земель сортодослідних станцій та опорних пунктів	Спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02. 2002 р. № 58/136 “Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель”, зареєстрований в Мін’юсті 30.04.2002 за № 411/6699
2808040	Селекція в галузі сортовипробування	Спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 25.03. 2003 р. № 75/234 “Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програми селекція в галузі сортовипробування”, зареєстрований
2808060	Погашення зобов’язань Державною службою з охорони прав на сорти рослин за кредитами, наданими з державного бюджету за рахунок коштів, залучених від міжнародних фінансових організацій на розвиток насінництва	Постанова КМУ від 01.03.07 № 343 “Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті на погашення зобов’язань Державною службою з охорони прав на сорти рослин за кредитами, наданими з державного бюджету за рахунок коштів, залучених від міжнародних фінансових організацій на розвиток насінництва”